

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 44

Київ
2014

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 3 від 27.11.2014 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

ЗМІСТ

Казакевич Геннадій. Кельтська «держава» у Фракії та її можливі зв'язки з Північним Причорномор'ям у III ст. до н. е.	5
Котлярова Катерина. «Thesaurus Superstitionum»: внесок Ернста Рісса у вивчення античних марновірств.	13
Овчаренко Людмила. Передача професійних гончарських знань в умовах цехової організації праці на території підросійських українських земель.	18
Грицюк Оксана, Ігнатенко Ірина. Символіка жіночого волосся в традиційних віруваннях та обрядах українців.	23
Герасько Марина. Вбрання українців як явище традиційної культури.	30
Худайбердієва Оксана. Етапи проникнення ісламу в Буджак.	37
Долженко Юрій, Прядко Олександр. Історико-антропологічний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині.	43
Шульга Яна. Паломництво до Києва у XVIII ст.: історіографія проблеми.	51
Круглов Борис. Наукова діяльність Степана Івановича Пономарьова (друга половина XIX – початок XX ст.).	59
Іванчишен Віталій. Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця XIX – початку XXI ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського району Вінницької області).	65
Ковтун Ігор. Єврейське населення Наддніпрянської України в імперській системі стримувань і покарань при здійсненні рекрутських наборів у XIX столітті.	70
Цигульський Сергій. Становище Лівобережного козацтва в державній системі Російської імперії після наполеонівських війн до першого польського національно-визвольного повстання.	74
Дороніна Наталія. Спеціалізація філологічних дисциплін на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира (1834–1917).	82
Крижевський Антон. В. Я. Шульгін та його внесок у розвиток антикознавства в Університеті Св. Володимира.	89
Потапов Олексій. Участь Київської міської думи в організації Київського українського народного університету.	96
Пасічник Наталя. Фінансова і фінансово-правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників.	101
Папенко Євген. Діяльність українського молодіжного товариства «Сокіл» у ліквідації стихійних лих і пожеж у Галичині наприкінці XIX – початку XX ст.	108

Машкевич Стефан. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці.	113
Годунова Лариса. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії.	124
Житков Олександр. Рефлексія чи дискурс: аграрні реформи Директорії УНР у світлі української зарубіжної історіографії.	131
Товкун Лідія. Розвиток гігієни у вищих медичних закладах Харкова (1920–1930-ті рр.).	139
Тарапон Оксана. Формування ціннісних орієнтирів українського радянського суспільства в умовах політичних та соціокультурних трансформацій 1920–1930-х рр.	145
Бурда Владислав. Більшовицька політика «пожвавлення рад» в 1920-х роках.	151
Дем'яненко Андрій. Професор Олександр Зінов'єв про характер і суспільні цінності «західноїдів».	158
Ріжняк Ренат. Розвиток комп'ютерних мереж та розподілених комп'ютерних середовищ у вищій школі України в другій половині XX – на початку XXI століття: історіографія проблеми.	166
Попова Оксана. Життя і діяльність академіка В. М. Трегубчука (історіографія питання).	174
Наші автори.	180

КЕЛЬТСЬКА «ДЕРЖАВА» У ФРАКІЇ ТА ЇЇ МОЖЛИВІ ЗВ'ЯЗКИ З ПІВНІЧНИМ ПРИЧОРНОМОР'ЯМ У III ст. до н. е.

У статті розглядається характер перебування давніх кельтів на території сучасної Болгарії та їхній вплив на етнополітичні процеси у Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: кельти, Фракія, Тіліс, Ольвія, Боспорське царство.

Свідчення перебування кельтів у Фракії вже давно є предметом наукового інтересу істориків, археологів та лінгвістів. Серед робіт, які можна вважати знаковими, відзначимо окремий розділ у книзі, присвяченій східному кордону латенської культури класика польської археології З. Возняка, а також монографію його учня М. Домарадського, яка стала першим комплексним дослідженням даної теми. Серед сучасних дослідників кельтської проблеми у Фракії згадаємо Й. Анастасова, Ю. Емілова, Л. Лазарова, Б. Макконгейла, А. Фалілеєва. Проте, незважаючи на доволі значний історіографічний доробок, дискусійними залишаються питання характеру та етнічного складу кельтської державності у Фракії, її точного місцезнаходження, а також зовнішніх зв'язків. Археологічні, нумізматичні та писемні дані про перебування кельтів у Фракії є вкрай важливими для розуміння етнокультурної ситуації у Північному Причорномор'ї.

За даними писемних джерел, кельтська експансія на території сучасної Болгарії здійснювалася в ході масштабного військового та переселенського руху кельтів на Балканах. Дані джерел засвідчують активізацію кельтських нападів на півночі Балканського півострова вже на рубежі IV–III ст. до н. е. Один із таких нападів відбив в р-ні гори Хемус (Стара Планіна) в центральній частині Фракії македонський володар Кассандр. За інформацією Павсанія, приблизно у цей же період кельтські загони на чолі з Камбавлом здійснили у Фракії «розвідку боєм». У 280 р. до н. е. проти трибаллів та фракійців виступив один із кельтських вождів Керетрій, який, судячи з усього, мав значні військові сили (Paus. X. 19. 5). У наступні кілька років до них долучилися загони Леоннорія та Лутарія, які згодом переправилися до Малої Азії (Liv. XXXVIII. 16. 1-3), а також певна частина основних сил кельтського війська, які зазнали поразки під час походу на Грецію або не брали у ньому участі. У 277 р. до н. е. біля Лісімахії (біля суч. Геліболу у європейській частині Туреччини) кельти були розбиті македонським царем Антигоном Гонатом. Хоча, очевидно, значні сили кельтів ще деякий час перебували біля Геллеспонту.

За даними Полібія, кельти погрожували Візантію й збирали з цього поліса обтяжливу щорічну данину, яка нібито сягала 80 талантів золота (2120 кг). На чолі з ватажком Комонторієм вони утворили «царство» й перетворили Тіліс на його столицю. Епіграфічні пам'ятки III ст. до н. е. засвідчують, що такі елліністичні центри як Кабіле, Аполлонія, Месемврія, Істрія знаходилися у постійній небезпеці, винуватцями якої могли бути кельти. На це вказує, зокрема, фрагментований напис з Кабіле, у якому міститься слово ГАЛА[ТАІ], а також згадуються слова «цар» та «поліс»¹.

Непрямим свідченням військово-політичного домінування кельтів поблизу Геллеспонта можна вважати той факт, що близько 220 р. до н. е. пергамський цар Аттал I найняв у Фракії плем'я егосагів, яке переправилося до Малої Азії у повному складі (Polyb., V. 77, 111). Наступного року кельти показали себе вагомою військово-політичною силою в районі Чорноморських проток. Під час війни між Родосом і Візантією за контроль над торгівельним судноплавством у регіоні цар кельтів Кавар виступив у ролі посередника, під тиском війська якого Візантія був змушений укласти зі своїми супротивниками мирну угоду (Polybius, IV, 45-52). Проте, могутність Кавара виявилася недовгою й вже у 213 р. до н. е. кельтське царство було знищене фракійцями.

Писемні джерела не дають точної відповіді на питання щодо місцезнаходження резиденції Тіліс. Дані Полібія щодо постійної кельтської загрози Візантію й перебування біля берегів Геллеспонту егосагів наштовхують на думку про те, що Тіліс мав знаходитися десь у південно-

східній частині Фракії. У Стефана Візантійського (640.20-21) Тіліс визначається як «поліс неподалік від Хемуса», однак Ю. Емілов поставив під сумнів надійність та цінність цього пізнього джерела. Цей дослідник показав, що згаданий Помпеєм Трогом етнонім «тілени» у Фракії насправді виник у результаті помилки переписувачів². В античних джерелах переважно на південному сході Фракії згадується декілька топонімів, які сучасні лінгвісти схильні вважати кельтськими за походженням. Серед них, зокрема, ойконіми Orcelis та Casibona у провінції Гемімонт (зі столицею в Адріанополі), а також Valla в області Стара Загора³.

Пошуки центру кельтської військово-політичної присутності у Фракії суттєво ускладнює той факт, що основне скупчення пам'яток латенської культури періоду LT B2/C1, які хронологічно відповідають епосі існування Тілійського царства, розташоване доволі далеко від Чорноморських проток, а саме у північно-східній частині Фракії. Більше того, на території Фракії цілісні комплекси латенської культури майже не представлені. Абсолютну більшість латенських артефактів становлять випадкові знахідки або імпорти, виявлені в автохтонному контексті. Звернімося детальніше до цих матеріалів.

Найбільш раннім латенським предметом у Фракії є золота шийна гривня (торквес) з Горного Цибара на північному заході сучасної Болгарії. Торквес виконаний у вальдальгесхаймському стилі періоду LT B2 (рубіж III–IV ст. до н. е.). Дана знахідка є випадковою, тому сказати щось достовірне щодо її появи у регіоні неможливо. Можна погодитися з Н. Теодосієвим, який припускає, що торквес міг бути подарунком від кельтів одному з вождів трибаллів⁴.

Ціла низка латенських знахідок, виявлених на території сучасної Болгарії, може віддзеркалювати перебіг та особливості кельтських військових кампаній у Фракії. Вкрай важливими для розуміння ситуації є знахідки з грецького емпорія Пістірос, який розташовувався у верхній течії р. Хеброс. Поселення було зруйноване близько 300 р. до н. е., як припускають, у результаті одного з перших нападів кельтів на Фракію. Після відбудови емпорій був остаточно знищений близько 280 р. до н. е., на що вказує монетний клад, найбільш пізня частина якого представлена останніми емісіями царя Лісімаха (пом. у 281 р. до н. е.). У шарі, який відповідає періоду руйнації, виявлено латенський наконечник списа й типову духцовську фібулу⁵. Приблизно у цей же час було зруйноване македонське прикордонне укріплення на пагорбі Кракра, що також може бути співвіднесено з проникненням у регіон кельтів. Розташування Кракри й Пістіроса показує, що кельти вдерлися у Фракію через т. зв. Траянові Ворота й прямували долиною Хеброса на південний схід у напрямку Херсонеса Фракійського. Припускають, що були задіяні й інші шляхи: один – стародавньою Via Egnatia уздовж егейського узбережжя до Лісімахії, інший – землями трибаллів в долинах річок Іскир та Цибриця (притоки Дунаю) в бік Гетіки⁶.

Найбільш поширеною категорією знахідок латенського кола на території Болгарії є браслети з рубчиками (таб. 1.3-4) й духцовські фібули (таб. 1.7), датовані періодом LT B2/C1. Серед них найбільш широко представлені фібули з фальшивою пружинкою на ніжці (таб. 1.5-6), відомі також як павуковидні або фібули типу Пеструп⁷. Конструкція таких фібул має центрально-європейське коріння, однак саме у Фракії вони набули найбільшої популярності. Центрами виготовлення фібул з фальшивою пружинкою були давня столиця Одриського царства Сеутополіс, розташована неподалік від Казанлика, а також укріплене елліністичне поселення Сбораєво у Північно-Східній Фракії. Фібули виявлені як у культурному шарі поселень, так і у жіночих похованнях. Особливо цікавою є пара золотих фібул з поховання 2 некрополя Сеутополіса. Виробництво фібул здійснювалося до середини III ст. до н. е., коли Сеутополіс та Сбораєво припинили своє існування⁸.

Важливою категорією знахідок, пов'язаною з кельтською присутністю у Фракії є поховання з елементами військового спорядження латенських типів, зокрема, з мечами (таб. 1.10-11). Очевидно, найбільш відомим із них є впускне поховання з гробниці Маль-Тепе у Мезеку, де було виявлено набір металевих деталей кельтської бойової колісниці. Ймовірно, у гробницю була покладена не ціла колісниця, а лише набір металевих елементів, які не становили повного комплексу⁹. Предмети були декоровані у пластичному стилі, характерному для Богемії перехідного періоду LT B2/C1¹⁰. Бойова колісниця була єдиним предметом латенського походження серед поховального інвентарю. Припускають, що саме поховання могло належати кельтському ватажкові або фракійському аристократу високого рангу, який отримав колісницю

у якості подарунку або трофею¹¹. Другий варіант видається більш ймовірним, адже Мезек знаходиться неподалік від Лісімахії, де кельтське військо було розбите Антигоном Гонатом. Т. Стоянов припускає, що фрагменти колісниць належали Адайосу – фракійському воєначальнику у війську Антигона¹². На території Болгарії зафіксовано ще принаймні два факти знаходження декорованих деталей спорядження кельтських бойових колісниць. Обидва предмети походять з Північно-Східної Фракії: один з регіону Шумен (фортеця Бобата), інший виявлений у фондах музею м. Варна¹³.

На території сучасної Болгарії виявлено також інші предмети озброєння латенських типів, які походять із багатих воїнських поховань. Характерною рисою цих поховань є синкретизм, який проявляється як у складі інвентарю, так і в рисах поховального обряду. Найбільш ранній екземпляр латенського меча, (LT B2), був знайдений на могильнику Байлово (р-н Софії) у якості підйомного матеріалу¹⁴. Решта знахідок мечів була виявлена у надійному археологічному контексті. Зокрема, на елліністичному некрополі у Пловдиві (Філіппополь) досліджене кремаційне поховання у супроводі середньолатенського меча, фібули з фальшивою пружинкою, фрагментів грецької та фракійської кераміки¹⁵.

У деяких похованнях латенські мечі були виявлені разом із шоломами елліністичних типів. Зокрема, одне з таких поховань походить з околиць сучасного м. Казанлик поблизу давнього Сеутополіса. Меч середньолатенської конструкції ($L=87$ см) супроводжувався тут шоломом типу конос¹⁶. Поховання у Сашовій Могилі, що також знаходиться у Казанликській котловині, було здійснене у прямокутній гробниці, конструкція якої характерна для Фракії та Македонії. Серед інвентарю поховання було виявлено повний комплект озброєння, включаючи кольчугу, шолом фракійського типу (у формі фрїгійського ковпака), латенські меч та умбон щита, родоську амфорну тару з клеймами 210–175 рр. до н. е., фібулу латенської конструкції, але виготовлену з золота й прикрашену емаллю в елліністичному стилі, срібний торквес¹⁷. Не менше зацікавлення викликає воїнське поховання у Кальново (Північно-Східна Болгарія) – одне з восьми катакомбних поховань, конструкція яких знаходить прямі паралелі серед скіфських старожитностей Північного Причорномор'я. Дане поховання за знахідками імпортової кераміки також датується в межах 220–180 рр. до н. е. Воно містило, серед іншого, фрагменти кольчуги, середньолатенський меч та умбон, елліністичний шолом тощо¹⁸. Латенське озброєння відоме також за іконографічними пам'ятками. Зокрема, на стінах Казанликської гробниці зображені воїни з овальними щитами. На стінах гробниці Гініна Могила у Сборяново виявлене зображення середньолатенського меча з характерною округлою бутероллю¹⁹.

На відміну від предметів озброєння та прикрас, знахідки латенської кераміки на території сучасної Болгарії є одиничними. Фрагменти графітованого кружального посуду виявлені у чотирьох пунктах: Сборяново, Сеутополіс, Арковна, Цареvec (Велико Тирново). Жодного свідчення виготовлення такого посуду у Фракії немає. Так само, у Фракії практично відсутні пункти, які можна було б ідентифікувати як кельтські поселення. Лише на поселенні Цареvec виявлено залишки щонайменше трьох жител, конструкція яких характерна для Карпатського басейну, Богемії та Моравії, з латенськими предметами (фібули, скляні браслети, фрагменти кераміки) періоду LT B2/C1 у культурному шарі²⁰.

Поселення Цареvec цікаве ще й тим, що тут на початку 1990-х рр. було виявлено варварські монети останньої чверті III ст. до н. е., виготовлені у типово кельтській стилістиці, але зі свинцю – металу не характерного для кельтської монетної справи. На сьогоднішній день виявлено вже десятки подібних монет, які концентруються переважно в регіоні Велико Тирново – Шумен (таб. 1.9). У цій же місцевості спостерігається висока концентрація латенських імпортів, що дало підставу Б. Макконгейлу припускати існування у цьому регіоні особливої кельто-гетської археологічної культури Цареvec²¹. Ця ідея, однак, була розкритикована Ю. Еміловим²².

Крім монет типу Цареvec з Фракії походять й інші нумізматичні матеріали, які суттєво уточнюють наші знання про перебування у цьому регіоні кельтів. Зокрема, у цілій низці елліністичних центрів північно-східної Фракії здійснюється випуск срібних та бронзових емісій з легендою ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΥΑΡΟΥ/ΒΑΣΙΛ ΚΑΥΑΡ, у якій справедливо вбачають ім'я останнього царя Тілійського царства Кавара. Загалом відомо шість емісій бронзових, виготовлених з 255/252 по 218 рр. до н. е.: голова Зевса / вершник; голова Зевса / кельтський щит; голова Аполлона / кельтський щит; голова Аполлона / Ніка; голова (?) / ріг достатку; голова Гермеса / петас і кадуцей²³. Центрами виготовлення монет вважають елліністичні поселення Арковна,

Кабіле, Одессос, Ценіно. У Кабіле здійснювався також випуск срібної тетрадрахми з головою Геракла, Зевсом на троні та легендою ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΥΑΡΟΥ. Крім того, низка міст, зокрема, Месемврія та Апрос, здійснила випуск бронзових монет із овальним щитом²⁴. Загалом, як зазначає К. Дімітров, «бронзові монети Кавара в цілому безсумнівно були створені як для зовнішнього, так і для внутрішнього обігу у його державі, уздовж західно-понтійського узбережжя, а також для торговельних операцій різного масштабу. Ця система чудово відповідає образу Кавара не тільки як покровителя, але й як учасника та організатора західно-понтійської торгівлі»²⁵.

Л. Лазаров вважає, що головним центром карбування монет Кавара, а відповідно й столицею Тілійського царства було укріплене городище Арковна (Аркуніс)²⁶. Тут виявлено значну кількість латенських предметів (духцовські фібули, бронзові та скляні браслети, елементи поясів, фрагменти кераміки)²⁷. На прилеглих територіях також спостерігається скупчення латенських імпортованих монет Кавара. Таку точку зору можна визнати достатньо аргументованою. Однак, чи була Арковна єдиною столицею Тілійського царства? Швидше за все, відповідь на це питання має бути негативною. Так, на думку К. Дімітрова, першою столицею Тілійського царства був населений пункт поблизу Візантія, відомий у римські часи як кастеллум Tuleus²⁸. М. Манов, який припускає, що резиденцією першого кельтського володаря у Фракії Комонторія була давня столиця Одриського царства Сеутополіс (Казанлик), однак незабаром кельти були витіснені звідти на північ Антіохом II²⁹. Таку думку поділяє О. Габелко, який вважає, що царство Комонторія, яке дослідник характеризує як «рихлу квазі-державу», проіснувало недовго й не залишило помітних матеріальних слідів. Кельти були витіснені на північ, де за часів Кавара налагодили конструктивні відносини з грецькими містами й досягли короткочасного економічного та політичного розквіту³⁰.

Загалом, зіставлення писемних та археологічних джерел щодо перебування кельтів у Фракії дає дещо суперечливі результати. Так, якщо довіряти свідченням Юстіна, Полібія та інших греко-римських авторів, кельти здійснили масштабне вторгнення у Фракію й понад півстоліття тероризували як автохтонні племена, так і грецькі поліси, змушуючи їх до сплати обтяжливих данини. Дані нумізматики красномовно засвідчують той факт, що кельтський володар Кавар створив якщо не царство, то принаймні сферу військово-політичного впливу, до якої потрапили величезні обшири Північно-Східної Фракії та Західного Причорномор'я.

Водночас, археологічні дані підштовхують до значно скромніших оцінок кельтської присутності у регіоні. Вони засвідчують, що безпосередньо від «кельтської навали» постраждали лише деякі другорядні міські поселення Фракії. Старі структури поселень та основні риси поховальної обрядовості у регіоні збереглися. Збереглися й гето-фракійські політичні центри³¹, хоча відносини між ними й Тілійським царством не до кінця зрозумілі.

Наплив латенських предметів, генетично пов'язаних із Богемією, Моравією та Карпатською котловиною³², дозволяє говорити радше про інфільтрацію невеликих груп кельтів у автохтонне середовище, їхнє змішання з аборигенами, поширенням моди на латенські предмети, які відтепер виготовлялися у місцевих ремісничих центрах. Цілком справедливим можна вважати спостереження К. Дімітрова, який вважає свідченням еллінізації Тілійського царства використання на монетах Кавара образів грецької міфології. У свою чергу, Ю. Емілов доходить висновку, що кельтизацію Фракії у III ст. до н. е. слід розглядати не як масове переселення варварів з Центральної Європи, а як поширення серед автохтонного населення цієї частини Балканського півострова латенської моди, нових форм воїнського етосу та ідентичності аристократії³³.

О. Габелко зазначає, що Тілійське царство не було сталим державним утворенням, зі своєю територією та економічною структурою. Відповідно, її центр міг фізично переміститися від околиць Візантія у більш північні регіони між сучасними Варною й Тирново, де зафіксований жвавий обіг монет Кавара. Відносини між кельтськими правителями та елліністичними центрами дослідник характеризує введенням у науковий обіг Ю. Виноградовим терміном «трибутарний протекторат». При цьому, якщо за часів Комонторія кельти здійснювали відверто грабіжницьку політику, то вже у період правління Кавара їхні відносини з греками мали взаємовигідний характер. У припиненні надходження данини від Візантія, або її суттєвому скороченні О. Габелко вбачає одну з причин занепаду Тілійського царства³⁴. У Північному Причорномор'ї справді відомі приклади існування своєрідного симбіозу варварських вождівств з елліністичними центрами. Можна згадати царя Сайтафарна, який, згідно Декрету на честь

Протогена, вимагав дари від Ольвії, а також Скілура та Фарзоя, монети яких виготовляли у цьому ж місті³⁵.

Перебування кельтів у Фракії мало безпосередній вплив на етнокультурні та етнополітичні процеси у Північному Причорномор'ї. Ю. В. Кухаренко³⁶, Д. А. Мачинський³⁷, а також деякі інші дослідники пов'язували із військовою активністю фракійських кельтів появу на території сучасної України кельтських імпортив, а також згадку у Декреті на честь Протогена про підготовку галатами нападу на Ольвію. Однак у 1970–1980-ті рр. ще не було достатньої інформації щодо характеру археологічних свідчень присутності кельтів у Фракії. Були й суттєві розбіжності у питанні датування латенських імпортив у Східній Європі, а також самого ольвійського Декрету на честь Протогена. З огляду на це, гіпотеза Д. Мачинського не знайшла належної підтримки серед науковців. Сьогодні, однак, на її користь з'явилися додаткові аргументи.

Зокрема, є належні підстави синхронізувати інформацію протогенового декрету про галатів, деякі категорії «кельтських імпортив» у Північному Причорномор'ї та період існування держави Тіліс й поширення у Фракії латенських знахідок. Зокрема, М. Ніколаєв, на підставі дослідження родової ольвійської просопографії й синхронізації епонімного календаря Ольвії, дійшов висновку, що життя Протогена припало приблизно на 276–236 рр. до н. е., а період його найбільш активної діяльності на час близько 256 р. до н. е.³⁸. Між 250 та 230 рр. до н. е. в Ольвії карбувалися монети з легендами PRQ й $\text{P}\text{R}\text{Q}\text{THP}$ ³⁹.

Водночас, проаналізовані вище латенські пам'ятки з території Болгарії не залишають сумнівів у тому, що аналогічні категорії латенських імпортив у Північному Причорномор'ї датуються періодом LT B2/C1 (бл. 260 р. – перше десятиліття II ст. до н. е.), а не ранньолатенським часом як це вважалося раніше. Походження частини латенських знахідок (браслети з рубчиками, бронзові торквеси, духцовські фібули; таб. 2.3–4, 6) може пояснюватися інтернаціональною модою на кельтський декоративний стиль. Водночас, окремі знахідки можуть вказувати на безпосередні контакти кельтизованого населення Фракії з Північним Причорномор'ям. Так, зокрема, на березі Дністровського ліману були виявлені монети типу Цареvec (таб. 2.5), які нині перебувають в Одеському музеї нумізматики⁴⁰. На сьогоднішній день це єдина знахідка монет такого типу за межами Болгарії.

Важливу групу латенських предметів з території України становлять фібули типу Пеструп (таб. 2.1–2), аналогічні тим, які виготовлялися у фракійських центрах. За межами Фракії такі фібули трапляються рідко, але щонайменше три з них виявлені у Середньому та Нижньому Подніпров'ї, ще дві – у Пантикапеї. Представлені павуковидні фібули й серед матеріалів пізньоскіфської групи тираспольських курганів у Молдові⁴¹.

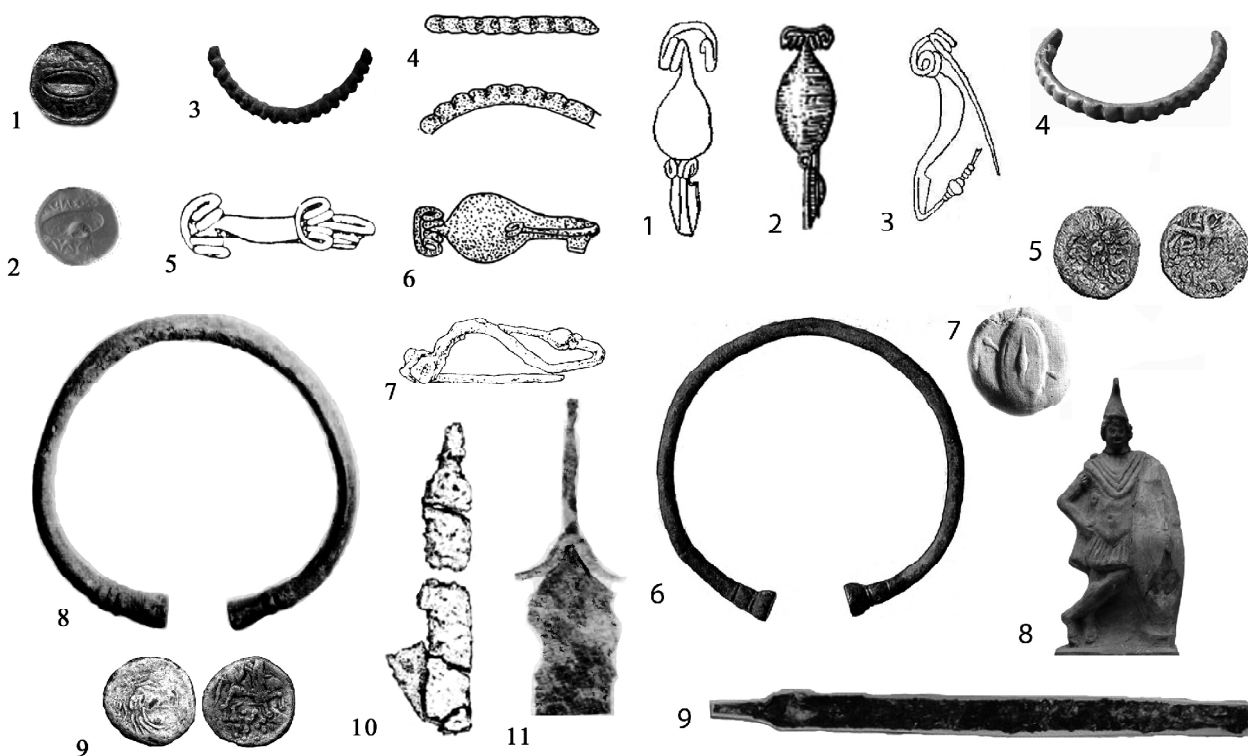
Типологічно подібним до воїнських поховань у Кальново, Сашовій Могилі, Казанлику, Пловдиві є поховання з середньолатенським мечем з Вищетарасівки Токмаківського р-ну Дніпропетровської обл. (таб. 2.9)⁴².

На території Боспорського царства, особливо на Керченському півострові, широко відомі зображення воїнів з овальними щитами-фіреями (таб. 2.8), поява яких неодноразово пов'язувалася з можливою присутністю тут кельтських найманців⁴³. Частина з цих зображень (фреска зі святилища у Німфеї, теракотові фігурки воїнів) найімовірніше, з'явилася під впливом мистецтва елліністичного Єгипту⁴⁴. Цілком іншими причинами можна пояснити походження мідних монет боспорського царя Левкона II із зображенням овального щита на реверсі й меча на аверсі, які виготовлялися у 240–220 рр. або у 225–215 рр. до н. е.⁴⁵. Припущення М. Ю. Трейстера про те, що на аверсі монети було зображено кельтський меч з антропоморфним руків'ям було піддане критиці Н. А. Фроловою, яка вбачає на боспорських монетах зображення скіфської зброї⁴⁶. Водночас, останнім часом з'явилися зображення екземплярів діхалка Левкона II з овальним щитом та мечем, на аверсі якого чітко видно руків'я з кульками, характерне саме для кельтських псевдоантропоморфних мечів (таб. 3).

У Середземномор'ї елліністичні мідні й бронзові монети з зображенням овального щита пов'язані саме з кельтами. Так, на аверсі монети 1 пол. III ст. до н. е. з Аріміна зображення овального щита доповнене головою галла з торквесом на шиї⁴⁷. У Фракії, як було показано вище, монети з зображенням овального щита виготовлялися від імені царя кельтів Кавара (до 213 р. до н. е.). Монети з овальними щитами на реверсі у цей час карбувалися грецькими містами Апрос та Месембрія, які також перебували під протекторатом кельтів⁴⁸.

Враховуючи історичні зв'язки Боспорської держави із Фракією, появу монет Левкона II зі щитами слід розглядати у колі цих аналогій. Вони могли відігравати роль символу військово-політичної потужності Боспорського царства у зв'язку з прийняттям на службу контингенту кельтських вояків (Фракія у цей період була важливим джерелом постачання кельтських найманців, пор.: Polyb. V. 77, 111), або укладанням з державою Кавара певного ситуативного союзу. Нагадаємо, що у 219 р. до н. е. Кавар з'явився з військом біля Візантія й виступив посередником у врегулюванні конфлікту між цим полісом та Віфінією. Раніше ця війна призвела до блокування торговельного судноплавства у Чорноморських протоках, що мало болісно заторкнути інтереси Боспора (Polyb. IV. 42-52). Дії Кавара, таким чином, повністю узгоджувалися з економічними інтересами Боспора. Монети Левкона II, таким чином, могли вказувати на якісь політичні зв'язки, які могли встановитися в останній чверті III ст. до н. е. між Боспором та кельто-фракійськими політичними центрами.

Підсумовуючи, зазначимо, перебування кельтів у Фракії було відносно короткотривалим, а сама їхня чисельність відносно незначною. Притаманна кельтським племенам III ст. до н. е. висока мобільність та переважно грабіжницько-скотарський характер їхньої економіки дає можливість зрозуміти чому вони не залишили належного відбитку на археологічній карті Фракії. Кельти не прагнули ані знищення існуючих поселень, які могли перетворитися на вправних постачальників данини, ані мирного освоєння завойованих земель й створення відповідного матеріального комплексу для адаптації до місцевих умов, цілком вдало використовуючи вже існуючі економічні структури. Високий політичний статус кельтів сприяв встановленню ними матримоніальних зв'язків з місцевою знаттю й поширенню у середовищі останньої нових форм військової культури та соціальної ідентичності. Певною мірою до політичної та культурної орбіти кельтів у Фракії було втягнене й Північне Причорномор'я, однак даний аспект проблеми потребує подальшого вивчення.

Таб. 1. Монета Апроса із зображенням щита-фірея (1); монета царя Кавара з зображенням тикапею (1) та Нижнього Подніпров'я (2); дух-щита-фірея (2); бронзові браслети з Бештепе (3) цовська фібула з Ліплявого Черк. обл. (3); бронзо-та Арковни (4); фібули з Пчеліни (5) та Сборяново вий браслет з Пекарів Черк. обл. (4); свинцева (6, 7); бронзовий торквес з невідомої місцевості (8); монета з Дністровського лиману (5); монета Лев-свинцева монета типу Царевец (9); залізні мечі з кона II з овальним щитом (7); боспорська ста-туетка воїна з овальним щитом (8); середньо-латенський меч з Вищетарасівки Дніпр. обл. (9).

Таб. 2. Фібули з фальшивою пружинкою з Пан-фірея (1); монета царя Кавара з зображенням тикапею (1) та Нижнього Подніпров'я (2); дух-щита-фірея (2); бронзові браслети з Бештепе (3) цовська фібула з Ліплявого Черк. обл. (3); бронзо-та Арковни (4); фібули з Пчеліни (5) та Сборяново вий браслет з Пекарів Черк. обл. (4); свинцева (6, 7); бронзовий торквес з невідомої місцевості (8); монета з Дністровського лиману (5); монета Лев-свинцева монета типу Царевец (9); залізні мечі з кона II з овальним щитом (7); боспорська ста-туетка воїна з овальним щитом (8); середньо-латенський меч з Вищетарасівки Дніпр. обл. (9).

Таб. 3. Псевдоантропоморфне рукив'я латенського меча (1); боспорська монета з овальним щитом та мечем (2); монета Апроса з овальним щитом (3).

¹ Dimitrov K. Celts, Greeks and Thracians in Thrace during the third century BC. Interactions in history and culture // In Search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski L. – Aberystwyth, Sofia, 2010. – P. 102.

² Emilov J. Ancient texts on Galatian royal residence of Tylis and the context of La Tene finds in Southern Thrace // Ibid. – P. 13–15.

³ Falileyev A. Ancient place-names of the Eastern Balkans: defining Celtic areas // Ibid. – P. 121–129.

⁴ Theodossiev N. Celtic settlement in north-western Thrace during the late fourth and third centuries BC: Some historical and archaeological notes // Celts on the Margin / Ed. Dobrzanska H., Megaw V., Poleska P. – Krakow, 2005. – P. 86.

⁵ Bouzek J. Celtic campaigns in Southern Thrace and the Tylis kingdom: the Duchcov fibula in Bulgaria and the destruction of Pistiros in 279/8 BC // Ibid. – P. 94–97, fig. 2.3, 5.

⁶ Emilov J. Changing paradigms: Modern interpretations of Celtic raids in Thrace reconsidered // Ibid. – P. 106.

⁷ Anastasov J. The Celtic presence in Thrace during the 3rd century BC in light of new archaeological data // The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea / Ed. M. Guštin. Koper-Beograd, 2011. – P. 229–230, fig. 4.1-7, 6.

⁸ Emilov J. Op. cit. P. 18.

⁹ Stoyanov T. The Mal-Tepe tomb at Mezek and the problem of the Celtic kingdom in South-Eastern Thrace // In Search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski, L.F. – Aberystwyth, Sofia, 2010. – P. 116.

¹⁰ Anastasov J. Op. cit. P. 231.

¹¹ Bouzek J. Op. cit. – P. 97.

¹² Stoyanov T. Op. cit. P. 116; Emilov J., Megaw V. The Celts in Bulgaria? A re-examination of the tomb of Mal-Tepe, Mezek with particular reference to the La Tène chariot fittings // Archaeologica Bulgarica. – 2012. – XVI, 1. – P. 24.

¹³ Anastasov J. Op. cit. P. 231.

¹⁴ Домарадски М. Кельтите на Балканския полуостров. IV–I пр. н. е. – София, 1984. – С. 141; Wozniak Z. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. – Wrocław, 1974. – S. 73, rys. 6.1

¹⁵ Боспачиева М. Погилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол // Известия на музеите в Южна България. – 1995. – № 21. – С. 43–61.

¹⁶ Гетов Л. Нови данни за въоръжението у нас през латеската епоха // Археология. – 1962. – год. IV, кн. 3. – С. 41–43.

¹⁷ Китов Г. Сашова могила (монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново) // Археология. – 1996. – Кн. 2–3. – С. 9–22.

¹⁸ Анастасов Г. Съоръжения от III–II в. пр. н. е. от околностите на с. Кълново, Шуменско // Известия на историческия музей – Шумен. – 1992. – Кн. VII. – С. 5–44; Anastasov J. Op. cit. P. 235–236, fig. 26.

¹⁹ Ibid. P. 231, fig. 13.

²⁰ Ibid. P. 234.

²¹ Mac Congail B. Kingdoms of the forgotten. The Celtic expansion in South-Eastern Europe and Asia Minor – 4th – 3rd centuries B.C. – Plovdiv, 2008. – P. 44–54.

²² Emilov J. Op. cit. P. 17.

- ²³ Mac Congail B. Op. cit. P. 63–65.
- ²⁴ Draganov D. Coins of the unknown mint from Apros in Thrace // Eds. C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero. XIII Congreso Internacional de Numismática. – Madrid, 2003. – P. 339–343; Dimitrov K. Op. cit. P. 103.
- ²⁵ Ibid. P. 108–109.
- ²⁶ Див.: Lazarov L. The Celtic kingdom with its capital Tylis in the time of Kauaros // In Search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski L. – Aberystwyth, Sofia, 2010. 113–130.
- ²⁷ Anastasov J. Op. cit. P. 213.
- ²⁸ Dimitrov K. Op. cit. P. 106.
- ²⁹ Manov M. In search for Tyle (Tylis). Problems of localization // In search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski L. Aberystwyth. – Sofia, 2010. – P. 89–96.
- ³⁰ Габелко О. Л. [Рецензия] In Search of Celtic Tylis in Thrace (III C. BC) / Ed. by L. Vagalinski and S. Rodway. Sofia: NOUS Publishers Ltd., 2010 // Вестник древней истории. – 2012. – № 1. – С. 227.
- ³¹ Dimitrov K. Op. cit. P. 100.
- ³² Anastasov J. Op. cit. P. 236.
- ³³ Emilov J. Op. cit. P. 24; Emilov J. Changing paradigms: modern interpretations of Celtic raids in Thrace reconsidered // Celts on the Margin / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 103–108; Emilov J. The La Tène finds and the indigenous communities in Thrace. Interrelations during the Hellenistic period // Studia Hercinia. – 2007. – № 11. – P. 57–75.
- ³⁴ Габелко О. «Тилийское царство» кельтов во Фракии: в поисках фантома? // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции. – К., 2012. – С. 49–50; його ж. «Экономика добычи» у галатов Восточной Европы и Малой Азии // Восточная Европа в древности и средневековье. XXV. Чтения памяти В. Т. Пашуто и А. П. Новосельцева. Материалы конференции. – М., 2013. – С. 52–57.
- ³⁵ Молев Е. Эллыны и варвары. На северной окраине античного мира. – М., 2003. – С. 94–95, 260–261.
- ³⁶ Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 42.
- ³⁷ Мачинский Д.А. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки / Отв. Ред. М. А. Ти-ханова. – М., 1974. – С. 34.
- ³⁸ Ніколаєв М. І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 29.
- ³⁹ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989. – № 252, 254.
- ⁴⁰ Алексеев В.П., Лобода П.Г. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. Т. 3. – Одесса, 2004. – С. 91–92.
- ⁴¹ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С. 284, рис. 141.
- ⁴² Див.: Казакевич Г. М. Кельтський меч з розкопок О. В. Бодяньського // Археологія. – 2011. – № 2. – С. 96–102.
- ⁴³ Див.: Пругло В. И. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // Культура античного мира / Ред. А. И. Болтунов. – М., 1966. – С. 205–213.
- ⁴⁴ Казакевич Г. Відгомін карниксів: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV–I ст. до н. е. – К., 2008. – С. 70–72.
- ⁴⁵ Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. – К., 1999. – С. 87–88.
- ⁴⁶ Фролова Н.А. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорского царя Левкона II (вторая половина III в. до н. э.) // Проблемы истории, филологии, культуры. – 1999. – Вып. VII. – С. 314–315.
- ⁴⁷ Balbi de Caro S. L'aes grave à tête de Gauloise // Les Celtes / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 290.
- ⁴⁸ Draganov D. Coins of the unknown mint from Apros in Thrace // XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003. I / Ed. C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero. – Madrid, 2005. – P. 339–343.

В статтєе рассматривается характер пребывания древних кельтов на территории современной Болгарии и их влияние на этнополитические процессы в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: кельты, Фракия, Тила, Ольвия, Боспорское царство.

The article deals with the character of the stay of ancient Celts on the territory of modern Bulgaria and its impact on ethnic and political processes in the North Pontic area.

Keywords: the Celts, Thrace, Tylis, Olbia, Bosporan kingdom.

«THESAURUS SUPERSTITIONUM»: ВНЕСОК ЕРНСТА РІССА У ВИВЧЕННЯ АНТИЧНИХ МАРНОВІРСТВ

Стаття присвячена внеску професора Ернста Рісса у вивчення античних марновірств. Встановлено, що Е. Рісс намагався викликати інтерес дослідників до магії, різних звичаїв, астрології; створити каталог марновірств, оскільки це дасть змогу більш ретельно підійти до вивчення історії релігії греків і римлян. Особлива увага приділена створенню «Thesaurus Superstitionum» й методології, яку Е. Рісс розробив для вивчення марновірств.

Ключові слова: Ернст Рісс, марновірство, «Thesaurus Superstitionum», магія, релігія, античність.

Проблемою римської релігії почали займатися ще з другої половини ХІХ століття, як на Заході, так і в Російській імперії. За цей час було створено величезну фактологічну базу, засновану на повідомленнях з античних писемних джерел, епіграфічних пам'яток, археологічних матеріалів, пам'яток античного образотворчого мистецтва тощо. Особливо варто відзначити праці Ньюма-Дені Фюстеля де Куланжа¹, Поля Гіро², Гастона Буасьє³, які стали хрестоматійними для дослідників релігійного життя римлян. Тема марновірств, як окремого явища, не викликала інтересу дослідників, опиняючись у центрі уваги лише тоді, коли мова йшла про християнство і про сприйняття його як марновірства стародавніми римлянами⁴.

Наприкінці ХІХ ст. німецько-американський професор класичності Ернст Рісс (1865–1947 рр.) запропонував створити колекцію «Corpus Superstitionum» як матеріал для майбутнього вивчення історії релігії греків і римлян⁵. Його перша стаття «Про античне марновірство» схожа на інструкцію в допомогу тим, хто займатиметься цими питаннями. У ній Е. Рісс виділив проблеми з якими стикається дослідник при розгляді теми стародавніх марновірств, і відзначив неможливість простежити розвиток забобонів від свого релігійного походження до найбільш грубих аспектів і відхилень через відсутність безперервного руху⁶. Автор вважав небезпечним керуватися поглядами найбільш освічених осіб античності щодо марновірств і релігії, оскільки, ні в Греції, ні в Римі не було жодної догматично створеної доктрини, яка могла б встановити стандарт на зразок того, як це робить християнство у боротьбі з сучасними йому забобонами⁷.

Для створення такої колекції марновірств необхідно було визначитись з джерелами. Спочатку Е. Рісс зупинився на двох трактатах, присвячених забобонам – «Про марновірство» Плутарха⁸ і «Характери» Теофраста⁹. Перший професор відкинув через пізні походження і нашарування інших релігій. Другий – оскільки вважав, що змальована Теофрастом забобонна людина (δαιμονισμῶν), включає в себе риси і переконання, які, без сумніву, просто належали до повсякденної релігії людей. Як підсумок автор виділив чотири групи джерел, необхідні для дослідження марновірств: 1) твори письменників з природної історії, медицини; 2) твори присвячені сільському господарству (це багате поле марновірств через консервативний характер сільськогосподарських звичаїв); 3) магичні папіруси; 4) святоотецька література.

Ернст Рісс поетапно пояснював методику своєї роботи:

1) Збір матеріалу (thesaurus superstitionum), який повинен включати в себе весь спектр античної літератури.

2) Увесь зібраний матеріал необхідно двічі просіяти: порівняти всі свідчення, що мають відношення до однієї теми, щоб відхилити вторинні докази. Визначити походження: для цього треба спробувати відокремити його від іноземного нашарування, визначити в них різні народності, і, по можливості, констатувати коли і ким вони були додані. Однією з перешкод на цьому етапі, зазначає автор, є дивовижна аналогія марновірств у всьому світі.

3) Інтерпретація та пояснення.

4) «Після того як ми показали релігійне походження і поступове погіршення низки вірувань, – підсумовує автор, – ми повинні спробувати визнати і чітко визначити закони згідно з якими цей розвиток йде; і, оскільки забобони і релігія народжуються з одного джерела, подальшою частиною дослідження має бути походження власне релігії».

Першою такою спробою зібрати «Thesaurus Superstitionum», вступного слова до історії грецьких та римських забобонів, стала стаття «Забобони і популярні вірування в грецькій трагедії»¹⁰. Мета більшості публікацій професора, присвячених античним марновірствам, – прокласти шлях для роботи над історією марновірств, й збір матеріалу для цього. Він додав каталог марновірств до всіх своїх статей. Форма алфавітного каталогу здавалася йому найбільш адекватною для негайного використання, а також сприяла посиланням в подальшій роботі. Примітки, що передують каталогу, призначені для обговорення таких моментів, які здавалося, вимагають більш складної обробки, мають важливе значення, або для виправдання й обґрунтування сумнівних результатів.

В коло дослідження Ернста Рісса потрапили забобони і популярні вірування у творах Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра¹¹, Піндара, Вакхїліда, Теокріта¹², Горація¹³, Гомера¹⁴ та ін. У спробі визначити обсяг марновірств в давнину професор звернув увагу на те, що слово *δεισιδαιμονία* вказує на походження, – перебільшений страх божественних духів. З порівняно пізньою появою слова в грецькій літературі, і з умов століття, коли вперше з'являється цей термін, Е. Рісс визначив його походження приблизно 400-м роком до Р.Х. і виникнення його як явища з «цього вируючого казану релігійного сектантства, який відзначений переважанням орфізму і зростаючим прийняттям культу Кібели нижчими класами»¹⁵. Він також намагався показати, що таке перетворення релігійної віри в марновірство не було продуктом ізольованих умов і обставин, але воно підлягало закону, який, як слід очікувати, працював там, де існували аналогічні умови¹⁶.

Як ми бачили, Ернст Рісс розглядав марновірства у нерозривному зв'язку з релігією, оскільки вони мали спільне коріння. Магія ж була різновидом марновірства, однак професор вбачав різницю між «магом, який домагається обожнювання своєї особистості, і забобонною людиною, яка завжди усвідомлює, що вона підвладна надприродним силам». Та ж відмінність, на його думку, повинна бути зроблена між молитвою і заклинанням. «У молитві міститься прохання бога про щось, залишаючи на його волю рішення допомогти чи відмовити, натомість заклинання намагається змусити бога»¹⁷. Е. Рісс визначив забобони як релігію, що стала заклоу, пустинною¹⁸. В іншому місці він зазначив, що демаркаційна лінія між марновірством і релігією коливається¹⁹.

В цей же час виходить друком ще одна його стаття, головною темою якої було дослідження творів Плінія і його відображення магії²⁰. На початку статті Е. Рісс одразу зазначив, що вважає за необхідне вивчати відносини між Плінієм і магичними папірусами²¹, оскільки це не лише дає змогу знайти близьку подібність, навіть більше, – використовувати римські роботи для пояснення і роз'яснення рецептів магів. Через те, що твір Плінія і папіруси розділяють два – три століття, можливо простежити еволюцію і побачити те, з чого все починалось. Е. Рісс підкреслював, що ретельне поширення аналогічних спостережень всього діапазону магичної літератури в порівнянні з класичними письменниками з природної історії та медицини, може пролити світло на один з найцікавіших джерел. Дійсно, магичні папіруси входили в коло наукових інтересів Ернста Рісса. Автор вказує на упереджене ставлення протягом багатьох років в світі вчених до всіх, хто на початку був залучений до вивчення цих документів. Сам він розглядав їх, як важливе джерело знань про життя в античності²², релігії²³. Е. Рісс задається питанням, що всі ці – низькі забобони, чаклунство, магія – можуть мати спільного з релігією. Чому потрібно звернути увагу на ці грубі аберації людського розуму? Тим не менше, не всі частини магичних папірусів мали справу тільки з вульгарними бажаннями: успіх крамниці чи виробництва, перемога у змаганнях, уникнення гніву з боку владної особи, виправдання в суді, допомога в коханні. Неабияка кількість рецептів папірусів пов'язана з тим, що називається «магією одкровення». Справді, перше, що привернуло увагу дослідників цих папірусів була досить велика кількість поетичних уривків у вигляді гімнів. Є також молитви у формі прози. Вже перші редактори цих документів були вражені своєрідним змішанням в них божественних імен з релігій багатьох відмінних народів: поруч з іменами грецьких і єгипетських богів, виникає

велика кількість єврейських імен, назва перського бога Мітри, і безліч, здавалося б, незрозумілих, варварських слів. Усі марновірства, які Е. Рісс виділяв у творах античних письменників, він порівнював з інформацією з цих папірусів. Так, наприклад, майже кожна особливість Горацієвої Канідії²⁴ знаходить свою близьку паралель в довідниках магів в набагато більш пізній період²⁵. Порівнявши пасажі Піндара, у яких описувався виклик бога, якого просили про допомогу, з інформацією, що містилась в магічних папірусах (пізніші на шість століть за Піндара), Е. Рісс прийшов до висновку, що Піндар, очевидно, використовував матеріали, доступні в забобонних обрядах свого віку²⁶.

Наступну статтю «Вплив астрології на життя і літературу Риму» професор присвятив тому, щоб викликати підвищений інтерес до теми астрології, оскільки, на його думку, дослідники нехтували нею також²⁷. Е. Рісс описав виникнення і поширення астрології в Римі, як серед освічених, так і серед нижчих прошарків суспільства, вигнання астрологів з Риму в роки Імперії. Автор ставив астрологію в один ряд з магією і чужоземними забобонами, оскільки вважав, що ці вірування були занесені рабами зі Сходу внаслідок війн кінця III – початку II ст. до Р.Х.

Таким чином, марновірства й магія були в колі наукових інтересів Ернста Рісса. Професор працював над створенням «Corpus Superstitionum» – колекції марновірств для вивчення історії релігії стародавніх греків і римлян. Е. Рісс зібрав «Thesaurus Superstitionum» – каталог марновірств в допомогу тим, хто займатиметься цими питаннями, виділив групи джерел необхідні для дослідження теми, розробив методологію. Серія статей, присвячена цим проблемам, мала на меті привернути увагу дослідників до питання марновірств в античності. Е. Рісс вважав, що релігія і марновірства мають спільне коріння, тому дослідження останніх сприятиме глибшому вивченню самої релігії. Професор зазначав, що іноді дуже важко визначити, де закінчується релігія і починаються марновірства, оскільки межа, що їх розділяє, постійно коливається. Однак, в той же час, типово для учених свого часу, Е. Рісс вважав само собою зрозумілим, що марновірство безпроблемна, майже універсальна описова категорія для найрізноманітніших застиглих переконань. Зміст категорії може бути тільки перерахований й складається з випадків скам'янілих звичаїв.

¹ Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира. – СПб., 1867. – 187 с.

² Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. – СПб., 1995. – 598 с.

³ Буассье Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов: в 3 ч. / [пер. с фр. Н. Н. Спиридонова]. – М., 1914. – 749 с.

⁴ Неприйняття християнства і засудження його як марновірства почалось з антипатії, з якою ставилась римська еліта до іудаїзму взагалі. Правлячі кола Риму турбувало проникнення іудаїзму (за допомогою єврейської діаспори) в західні провінції, а також іудейський прозелітизм. З I ст. до Р.Х. досить велика єврейська громада існувала в самому Римі і вела активну пропаганду іудаїзму серед його жителів. Щоб зупинити і обмежити поширення іудаїзму, уряд вдався до жорстких заходів. При Тиберії і Клавдії послідувало кілька гонінь на іудеїв, які проживали в Італії. Вже до часу Траяна за християнством закріпилося визначення марновірство (superstitio). Тацит називає християнство «зловбивим марновірством» (Tacit. Ann. XV. 44. 3), Пліній – «низьким, грубим марновірством» (Plin. Epistles. X. 96. 8.), Светоній – «новим і шкідливим марновірством» (Suet. Nero. 16. 2). Див.: Деревенский Б. Г. Представление о христианах в античном обществе. – С. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yudovin.co.il/websitesfolders/00000447/upload/books/Christiani.pdf>.

⁵ Riess Ernst. On Ancient Superstition // Transactions of the American Philological Association (1869–1896). – Vol. 26 (1895). – P. 40–55.

⁶ Ibid. – P. 42–43.

⁷ Ibid. – P. 44.

⁸ Трактат «Про марновірства» – найбільш ранній з відомих нам теологічних творів Плутарха, який слід віднести до самого початку його письменницької діяльності (кінець I ст. від Р.Х.). Раціоналістична позиція, яку займав Плутарх в даному творі, зумовила і крайній радикалізм його критики. Плутарху доводиться начисто відкинути в міфах все, що не відповідає його переконанню в абсолютній «позитивності» олімпійських богів; вся релігійна практика взагалі, так чи інакше пов'язана зі сферою магічного та ірраціонального, також опинилася у нього під підозрою.

⁹ Іронічний твір Теофраста «Характери» (кінець IV ст. до Р.Х.) містить досить детальний опис людини,

яка керується забобонами (одержимість ритуалами, постійним бажанням провести очищення, страхом перед богами, надмірною увагою до снів і знаків).

¹⁰ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy // Transactions of the American Philological Association (1869–1896). – Vol. 27 (1896). – P. 5–34.

¹¹ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy // The American Journal of Philology. – Vol. 18. – № 2 (1897). – P. 189–205.

¹² Riess Ernst. Studies in Superstition // The American Journal of Philology. – Vol. 24. – № 4 (1903). – P. 423–440.

¹³ Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. In Three Parts – Part I // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 139 (Jan. 29, 1906). – P. 1–2; Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. Part II // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 140 (Feb. 5, 1906). – P. 1–3; Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. Part III // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 141 (Feb. 26, 1906). – P. 1–2.

¹⁴ Riess Ernst. Studies in Superstition and Folklore. VII: Homer // The American Journal of Philology. – Vol. 46. – № 3 (1925). – P. 222–242.

¹⁵ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy. – P. 189.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy. – P. 13.

¹⁸ «The definition of superstition as religion become stark»: Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Tragedy. – P. 17.

¹⁹ Riess Ernst. Superstitions and Popular Beliefs in Greek Comedy. – P. 191.

²⁰ Riess Ernst. Pliny and Magic // The American Journal of Philology. – Vol. 17. – № 1 (1896). – P. 77–83.

²¹ Магічні папіруси – робочий посібник магів, які використовувалися ними в повсякденній практиці. Ці папіруси створювалися протягом III–IV ст. від Р.Х. (на підставі більш ранніх джерел) представниками так званого середнього прошарку, тобто людьми, які не належали до культурної еліти, однак мали певну освіту. Див.: Петров А. В. Феномен теургії: Взаимодействие языческой философии и религиозной практики в эллинистическо-римский период. – СПб., 2003. – 416 с.; Arcana mundi: magic and the occult in the Greek and Roman worlds: a collection of ancient texts / [translated, annotated, and introduced by Georg Luck]. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – 544 p.

²² Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 107 (Nov. 28, 1904). – P. 2–3; Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life. In III Parts – Part II // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 108 (Dec. 5, 1904). – P. 1–3; Riess Ernst. The Magical Papyri, a Source for Our Knowledge of Ancient Life. In III Parts – Part III // The New York Latin Leaflet. – Vol. 5. – № 109 (Dec. 12, 1904). – P. 1–2.

²³ Riess Ernst. Religious Gleanings from the Magical Papyri // The Classical Weekly. – Vol. 28. – № 14 (Jan. 28, 1935). – P. 105–111; Riess Ernst. Notes, Critical and Explanatory, on the Greek Magical Papyri // The Journal of Egyptian Archaeology. – Vol. 26 (Feb., 1941). – P. 51–56.

²⁴ Канідія – образ відьми, вигаданої Горацієм і змальований ним в своїх «Еподах». Канідія використовує магію у власних інтересах (повернути коханця, взяти реванш). До особливо жадливого магічного акту вона вдається, коли морить хлопчика голодом, щоб отримати інгредієнти для створення приворотного зілля. Див.: Hor. Epod. 5, 17.

²⁵ Riess Ernst. Studies in Superstition: Horace. In Three Parts – Part I // The New York Latin Leaflet. – Vol. 6. – № 139 (Jan. 29, 1906). – P. 1–2.

²⁶ Riess Ernst. Studies in Superstition. – P. 426.

²⁷ Riess Ernst. The Influence of Astrology on Life and Literature at Rome // The Classical Weekly. – Vol. 27. – № 10 (Dec. 18, 1933). – P. 73–78.

Статья посвящена вкладу профессора Эрнста Рисса в изучение античных суеверий. Установлено, что Е. Рисс пытался вызвать интерес исследователей к магии, различным обычаям, астрологии; создать каталог суеверий, поскольку это позволило бы более тщательно подойти к изучению истории религии греков и римлян. Особое внимание уделено созданию «Thesaurus Superstitionum» и методологии, которую Е. Рисс разработал для изучения суеверий.

Ключевые слова: Эрнст Рисс, суеверие, «Thesaurus Superstitionum», магия, религия, античность.

The article is dedicated to Professor's Ernst Riess contribution to the study of ancient superstitions. It was established that Ernst Riess tried to arouse interest of researchers to magic, different customs, astrology; he created a catalog of superstitions, which will allow more thorough approach to the study of the history of the religion of the Greeks and Romans. Special attention was paid to the creation of «Thesaurus Superstitionum» and methodology of exploration of superstitions, developed by Ernst Riess.

Keywords: Ernst Riess, superstition, «Thesaurus Superstitionum», magic, religion, antiquity.

ПЕРЕДАЧА ПРОФЕСІЙНИХ ГОНЧАРСЬКИХ ЗНАНЬ В УМОВАХ ЦЕХОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті на прикладі гончарних цехів, які діяли на території підросійських українських земель, проаналізовано умови передачі професійних гончарських знань від майстрів до учнів та підмайстрів, розглянуто цехову систему професійного зростання гончарів, вказано на права й обов'язки учнів, підмайстрів та майстрів в українських гончарних цехах, з'ясовано обставини перешкоджання поширенню учнівства, вказано на причини згортання цехового учнівства серед гончарів

Ключові слова: гончарний цех, гончарство, учень, підмайстер, майстер, Правобережжя, Лівобережжя, Україна, учнівство.

У числі перших до вивчення цехового устрою на території України звернулися А. Шафонський¹, Ю. Сіцінський², М. Грушевський³, П. Клименко⁴. Уперше на окремих питаннях функціонування гончарних цехів зосередилися О. Прусевич⁵, Ю. Самарін⁶, Є. Спаська⁷ та інші. Найбільш ґрунтовною працею, у якій подано аналітичні матеріали щодо гончарських цехів на території Лівобережної України, є монографія керамолога О. Пошивайла⁸. Однак, питання передачі професійних гончарських знань в умовах цехової організації праці на території підросійських українських земель ще не було об'єктом окремого наукового дослідження.

Віддавна робітники прагнули створити відповідні організаційні форми на виробничому ґрунті, що безперечно було засобом монополізації певної галузі виробництва та торгівлі. В українських землях такою формою за західним зразком стали цехи, які з'явилися наприкінці XIII–XIV ст.⁹. Не зважаючи на те, що українські землі перебували в складі двох імперій, процес виникнення й діяльності гончарних цехів на цих територіях суттєво не різнився. Розглянемо основні принципи учнівства в гончарних цехах на території українських губерній. 1783 року Лівобережну Україну було позбавлено автономії, адміністративний поділ почали здійснювати за російським зразком, цеховий устрій став загальнообов'язковим і на українські цехи поширилися правові норми Росії. Відсутність на території Лівобережжя спеціального законодавства, яке регламентувало б права цехів, а також швидкий розвиток виробництва у панських маєтках не дали цехам можливості набути стабільних форм економічних об'єднань, однак, саме вони стали основним місцем передачі гончарної майстерності¹⁰. На підросійському Правобережжі запровадження цехового устрою на російських засадах відбулося 1840 року, коли було скасовано діючі досі польське й литовське право¹¹. У період із першої половини XVII до початку XX ст. гончарні цехи діяли у Ніжині, Чернігові (Чернігівщина), Кам'янці, Смотричі, Зінькові, Сатанові, Меджибожі, Барі, Купині, Шаргороді, Летичеві (Поділля), Гадячі, Лохвиці, Хомутці, Глинську, Любечі, Опішному (Полтавщина), Києві, Дибинцях (Київщина) та ін.¹². Не дивлячись на те, що цеховий устрій було офіційно скасовано 1901 року, наприкінці 1920-х років у багатьох місцевостях у середовищі гончарів ще можна було зустріти деякі цехові традиції та реліквії¹³, яким під час церковних церемоніальних процесій відводилося особливе почесне місце¹⁴.

Метою цехової діяльності було знищення конкуренції, боротьба із позацеховим гончарним виробництвом, гарантування збуту власних глиняних виробів, максимальне обмеження доступу учнів і підмайстрів до статусу майстрів, що заважало учнівству виконувати роль популяризатора ремісництва¹⁵. Не дивлячись на це, навчальну функцію, пов'язану із передачею гончарного ремесла, цехи все-таки виконували. Поетапна система підготовки майстрів у мережі гончарських цехів розпочалася із XVI ст.¹⁶. Упродовж століть цехові ремісники були

монополістами гончарного виробництва, а цехи – замкненими організаціями кастового характеру, внутрішнє життя яких суворо регламентувалося статутом. Вони боролися із партачами – майстрами, які не були членами цехової організації, їх вироби конфісковували або дозволяли продавати лише після сплати певних коштів на користь цеху¹⁷.

До складу гончарних цехів входили майстри, підмайстри, учні та інші особи, які перебували на виборних посадах¹⁸. Навчання залежало від здібностей учня й тривало від 2 до 5 років¹⁹, іноді, як на Київщині, воно могло затягнутися до 9 років²⁰. Із числа цеховиків повноправними членами вважалися лише майстри. Традиційно, майстер брав у науку одного учня і двох підмайстрів. Наприкінці XVIII ст. кількість учнів для майстра в українських гончарських цехах уже не обмежувалася²¹.

Після закінчення випробувального місяця, учень офіційно отримував статус учня. На Правобережжі цехові статuti зобов'язували не пізніше ніж за два тижні здійснювати запис учнів до реєстраційної книги²². У Смотрицькому гончарському цеху було три книги, в які окремо записували майстрів, підмайстрів та учнів²³. У Лівобережжі «хлопця», так називали учня, урочисто записували до «записової книги учнів» і таким чином вкотре врегульовували кількість учнів у майстрів та визначали умови їх навчання²⁴. Наприклад, запис учнів Київського гончарського цеху розпочато 1786 року за такою схемою: 1) дата, 2) ім'я майстра та учня, 3) вік учня й терміни його науки, 4) зазначення чий одяг, взуття, подушне, 5) визначення винагорода учневі після науки й чий визволок, 6) свідки. Приклад запису у книзі «Уписной для учеников»: «1786 года февраля 29 числа Филипп Шпаковский принял ученика в науку ремесла гончарского Этеліана Иванова Крисенко от роду лет ему 8, а учиться ему 9 лет, на всем так споднем и верхнем одеянии мастерском таков через вышеписаніе года и подушной оклад он Шпаковский за его Крисенко должен уплачивать, а при окончаніи тех годовъ вызволок весь мастерски и одеяние сподне и верхне все новіе, чему свидетели Тарась Стрижевскій Василь Друкевич»²⁵. Учнівська книга Смотрицького гончарського цеху містила такі відомості про учнів: ім'я та прізвище, вік, звідки родом²⁶. Прізвища учнів Київського гончарного цеху вказують на те, що за національним складом вони були українцями. Записи в книзі також дають можливість відстежити рух учнів цеху впродовж 1786 – 1835 років. Усього записано 81 учень, найбільше було прийнято 1800 року – 6; 1787, 1799, 1807 – по 5; а після 1809 року – переважно 1 учень. Термін навчання складав переважно 4–6 років (53 учні), 7–9 років (17 учнів). Час навчання у гончарському цеху був значно довшим аніж у кравецькому чи шевському. Ймовірна причина полягала у сезонності гончарської роботи. Одночасно у гончарському цеху до 1809 року рахувалося 14–18 учнів, а після 1809 року – їх було 9–12. Хоча кількість учнів зменшувалася, винагорода за учнівську працю зростала, а договірні умови навчання покращувалися²⁷. Навчання учнів у Смотрицькому гончарському цеху тривало від 3-х до 5 років. Переривати навчання учнів майстер не мав права. Навіть після його смерті опіка над вихованцем переходила до вдови та її підмайстрів. Таким чином учень гарантовано отримував професійні гончарські знання. Якщо він успішно засвоював усе, чого вчив майстер, то вже через три роки міг відійти від майстра. Учень міг перейти на навчання до іншого майстра, але лише за письмовою згодою сторін²⁸. На території Кам'янець-Подільського повіту цехове учнівство регламентувалося такими статутними правилами: термін навчання 3–4 роки, платня за навчання складала 60–80 злотих, майстер повинен був забезпечити «швидко і добре» навчання; пиятика, а також зміна вартості навчання категорично заборонялися²⁹.

У ставленні до підмайстрів та учнів майстер повинен був бути справедливим; підмайстер та учні до майстра і його сім'ї мали ставитися з повагою. Підмайстер виконував лише гончарські роботи і за це мав від майстра платню. Щодо учнів майстер зобов'язувався «1) *учить порядочно*, 2) *обходиться с ним человеколюбиво и сходственно здравому рассудку*, 3) *без причины не наказывать*, 4) *излишней и необыкновенной не по ремеслу работы на него не налагают самому и семье своей не дозволяют налагать*»³⁰. Бити або в якийсь інший спосіб знущатися над учнями не можна було, за цим наглядали управний старшина і старшинський товариш³¹.

Учнівство було не вигідним не лише цеховим гончарям, бо вчили своїх майбутніх конкурентів, а й аграріям, які на час навчання втрачали робочу силу. Більше шансів отримати статус «учнів» мали законно народжені діти майстрів³² та вихідці з міщанського стану. Така умова гарантувала проходження повного курсу навчання³³ й водночас обмежувала доступ до

цехового учнівства. Наприклад, учні Київського гончарного цеху за соціальним походженням поділялися на дітей міщан – 41, дітей селян – 6, невизначених було 30 (вірогідно вони теж були представниками міщан, оскільки дані записи було здійснено в ті роки, коли графи «соціальної приналежності» ще не було). Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX століття гончарство перебувало у сфері впливу міщан³⁴.

Під час вступу до цеху між батьками учня й майстром укладалася угода, в якій обумовлювалися зобов'язання сторін. Майстер відповідав як за навчання, так і за виховання учня, який жив у його родині. Вік учнів коливався від 10 до 18 років. Навчання учня майстер міг передати підмайстру. Фактично учень перетворювався на слугу майстра, який одночасно із опануванням гончарства виконував чисельні другорядні роботи. У цехових статутах зазначалося: «Усі учні повинні прибирати і підмітати майстерню, чистити двері ззовні, збирати інструменти підмайстрів... Добре слугувати підмайстрам і подавати їм все, що необхідно для роботи, ходити для них за їжею і питвом»³⁵. Учні заборонялося відвідувати корчму, брати без відома майстра роботу³⁶. Від особистісних стосунків між підмайстром (підмайстром) і учнем залежали швидкість та якість навчання гончарству. Зазвичай учень не отримував ніякої грошової винагороди, хоча часто виконував таку ж роботу, як і майстер. Цех суворо стежив за дотриманням учнями умов навчання³⁷.

«Хлопець», який з поважних причин не міг закінчити навчання, мусив сплатити певну суму грошей за кожен недобутий рік. Якщо рівень навченості учня був недостатнім, його примушували довчатися в іншого майстра³⁸. У випадку, коли навчання завершувалося успішно, учень показував рівень своєї гончарної підготовки усім членам цеху³⁹. «Якби майстер мав прийняти хлопця чи визволити (перевести його у підмайстри), то всі цехові повинні бути при цьому...»⁴⁰. Коли учень ставав підмайстром, він сплачував певні кошти до цехової скриньки за «визвілок» (звільнення від учнівства) та отримував право самостійно займатися гончарством. Для «новоспеченого» підмайстра «визвілок» означав «дати 12 грошей вступної плати, а цех, що зібрався, пригостити пивом та горілкою. При бідності учня вступний внесок і пригощання зобов'язаний був дати майстер, у якого учень навчався, за що останній мусив відпрацювати 12 тижнів»⁴¹. Економічний занепад гончарства спричинив появу такої вимоги цеху до майстра як грошовий внесок за учня, і на ці виплати майстри погоджувалися не охоче, намагаючись «взагалі уникати цехового контролю над учнівством»⁴².

Підмайстер, що прагнув стати майстром, повинен був пройти курс навчання у цехового майстра. Зазвичай, час передачі професійних гончарських знань тривав три роки, після чого підмайстер отримував свідоцтво про закінчення навчання, виконував роботу, в якій намагався показати свою майстерність, і яку оцінювали призначені цехом три молодші майстри, отримував від управи «урок по ремеслу»⁴³. Якщо підмайстер проходив усі випробування і мав від народження 24 роки, то йому вручали свідоцтво майстра. Конфліктні ситуації між майстром та підмайстром вирішувала цехова управа. Відомі випадки, коли після певного часу, значно меншого, ніж було передбачено угодою, навчання гончарству припинялося, а учень або підмайстер ставали дармовою робочою силою. Утікачів ловили, змушували сплачувати штрафи й продовжували утримувати в цеху. Доступ до статусу майстра був досить обмеженим і більшість учнів, ставши підмайстрами, довічно залишалися підсобними робітниками⁴⁴. При випробуванні на майстра підмайстер повинен був пригостити цех обідом із випивкою, внести до цехової каси кілька золотих, а через три місяці – запрошував усіх цеховиків на сніданок із пивом та горілкою. Упродовж одного року та шести місяців він рахувався молодшим майстром, щоденно отримував від цехмістра «на сапоги» із цехової каси. Також підмайстер повинен був перші два тижні працювати на власному матеріалі. Напередодні свого весілля він пригощав цех пивом, сплачував 12 грошей та три фунти воску⁴⁵.

Підводячи підсумок можна зробити висновок про те, що опанування гончарською майстерністю в цехах здійснювалося послідовно, з набуттям нового соціально-правового статусу. Цехи виробили доволі складну процедуру професійного зростання, яка забезпечувала високу ефективність навчання, що завершувалося показовим виготовленням виробів, які підтверджували набуті учнем знання і вміння⁴⁶. У період найбільшої активності цехів родинне навчання гончарству тимчасово втратило свою значущість, оскільки гончар-одноосібник був партачем. За умов цехової організації праці, учнівство перетворилося у своєрідну ізольовану касту, але,

позбавлене притоку нових сил, почало втрачати суспільну значущість. У другій половині XVIII ст. почалося відокремлення ремесла від сільського господарства. Еволюційні зміни в економіці українських земель, які відбувалися наприкінці XVIII – на початку XIX століття поступово зруйнували класичну цехову організацію праці. Цеховий товар поступився місцем кустарним виробам. Крах ремісництва обумовив зникнення ремісничого учнівства. Поволі гончарні цехи припинили свою діяльність і лише окремі з них, швидше з традиції, аніж з необхідності, проіснували до 1920-х років, маючи ознаки побутово-релігійних об'єднань⁴⁷. Власне навчальну функцію вони припинили виконувати вже на початку XIX ст. Гончарне виробництво почало концентруватися в селах та містечках, які відтоді стали провідними осередками промислу. Нова система господарювання призвела до появи кустарництва і нових способів передачі професійної гончарської майстерності.

¹ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Об уезде Зеньковском и об уездном городе Зенькове. – К., 1851. – С. 635–672.

² Сицинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 28.

³ Грушевський Михайло. Організація ремісничих: корпоративний устрій середньовіччя, початки цехів на Україні, цеховий устрій, його моралістичний характер, охорона інтересів матеріальних, організація ремісничої науки, типовий цеховий устрій в Західній Україні XVI в., його розповсюдження, взірці цехового устрою з Задніпров'я XVII в. // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 6. – 1995. – С. 7.

⁴ Клименко Пилип. Цехи на Україні: суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – Том. I. – Вип. I–XC. – С. 1.

⁵ Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии – К., 1916. – С. 16–18.

⁶ Самарин Ю. А. Подольские гончары. – Л., 1929. – 44 с.

⁷ Спаська Євгенія. Шльонський гончарський круг (Другий етюд із циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали до етнології / Світлій пам'яті Хведора Вовка з нагоди десятиріччя смерті 1918–1928. – К., 1929. – С. 104–109.

⁸ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.: іл.

⁹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 1.

¹⁰ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–98.

¹¹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 1.

¹² Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–78; Шафонський А. Вказ. праця. – С. 641; Спаська Євгенія. Вказ. праця. – С. 106–107; Прусевич А. Вказ. праця. – С. 16–18.

¹³ Самарин Ю. А. Вказ. праця. – С. 13.

¹⁴ Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях: Отчёт 1899 г. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1900. – Т. VI. – С. 247.

¹⁵ Мебель Я. Ремесленное ученичество и детский труд на заре капитализма. Первая форма применения детского труда // История детского и юношеского труда (краткий очерк). – М., 1923. – С. 4.

¹⁶ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–98.

¹⁷ Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 28.

¹⁸ Самарин Ю. А. Вказ. праця.

¹⁹ Кустарная промышленности Нижегородской губернии (Балахнинский уезд) // Труды комиссии по исследования кустарной промышленности в России. – СПб., 1883. – Вып. X. – С. 2496.

²⁰ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.

²¹ Там само. – С. 7.

²² Там само. – С. 9.

²³ Ремесленное положение Смотрицкого гончарского цеха с прилученными к нему ремеслами резничьим, кушнirским и кузнечьим // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 23.

²⁴ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.

- ²⁵ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 50.
- ²⁶ Ремесленное положение... – С. 27.
- ²⁷ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.
- ²⁸ Ремесленное положение... – С. 28.
- ²⁹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 10.
- ³⁰ Ремесленное положение... – С. 23.
- ³¹ Там само. – С. 26.
- ³² Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
- ³³ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.
- ³⁴ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.
- ³⁵ Мебель Я. Вказ. праця. – С. 7.
- ³⁶ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 5.
- ³⁷ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.
- ³⁸ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78; Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
- ³⁹ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 79.
- ⁴⁰ Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 47.
- ⁴¹ Прусевич О. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴² Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 52.
- ⁴³ Ремесленное положение... – С. 27; Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 79; Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
- ⁴⁴ Мебель Я. Вказ. праця. – С. 5.
- ⁴⁵ Прусевич А. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴⁶ Пошивайло Олесь. Спадкоємність гончаротворення України // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 2. – С. 5–6.
- ⁴⁷ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства... – С. 92–94; Риженко Яків. Кустарно-ремісничя промисловість // Полтавщина: збірник. Упорядкували М. Філянський, Я. Риженко. Під заг. редактуванням М. Криворотченка. – Полтава, 1927. – Т. II. – С. 259.

В статтє на примєре гончарных цехов, действовавших на территории подроссийских украинских земель, проанализированы условия передачи профессиональных гончарных знаний от мастеров к ученикам и подмастерьям, рассмотрена цеховую система профессионального роста гончаров, описаны права и обязанности учеников, подмастерьев и мастеров в украинских гончарных цехах, выяснены обстоятельства препятствования распространению ученичества, указаны причины свертывания цехового ученичества среди гончаров.

Ключевые слова: гончарный цех, гончарство, ученик, подмастерье, мастер, Правобережье, Левобережье, Украина, ученичество.

The conditions of the transmission of professional pottery knowledge from masters to pupils and apprentices have been analysed in the article on the example of pottery guilds, which functioned on the territory of the Russian-controlled Ukrainian provinces. The guild system of the professional advancement of potters has been considered. The author pointed out rights and obligations of pupils, apprentices and masters in Ukrainian pottery guilds too. The circumstances impeding the spreading of apprenticeship have been cleared; the causes of the curtailing of guild apprenticeship among the potters have been elucidated.

Keywords: pottery guild, pottery, pupil, instructor, apprentice, master, Right Bank Dnieper Ukraine, Left Bank Dnieper Ukraine, apprenticeship.

СИМВОЛІКА ЖІНОЧОГО ВОЛОССЯ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ ТА ОБРЯДАХ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається трансформація символіки жіночого волосся крізь призму змін релігійних та суспільних систем на прикладі відомого весільного обряду розплітання коси та одягання наречених головного убору.

Ключові слова: символ, обряд, волосся, головний убір.

Символи завжди відіграватимуть важливу роль у функціонуванні пам'яті культури. Завдяки їм усвідомлюється ідентичність традиції, здійснюється зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Їх особливістю є здатність не просто позначати об'єкт, а й замінювати його. Знаючи це, можна з'ясувати спосіб мислення людей, які жили до нас, розкрити смислові коди їх свідомості. Розшифровування цих кодів допомагає зрозуміти категорії мислення людей, які жили в різному часовому та просторовому проміжку, без цього неможливо повністю уявити собі загальну історичну картину.

Свої уявлення носії міфологічного світогляду зашифровували в різні рослинні або тваринні символи, а інколи «ключ до розгадки» містився в певних ритуальних діях з частинами тіла. Оскільки волосся завжди вважалося «двійником» людини, то воно є семантично навантаженим. Завдяки дослідженню дій та фольклорних сюжетів з волоссям можна зрозуміти значення багатьох складних та, на перший погляд, зовсім зайвих дій, які виконують до цих пір носії традиційної культури.

Дуже важливим є з'ясування механізмів утворення змістових констант у свідомості людини. Власне цим і займається етносеміотика. Щоправда, вона є ще молодою наукою, що дуже бурхливо розвивається, особливо в західних країнах, тому в ній поки що немає базових теорій. Нині семіотика дуже актуальна, адже вона є міждисциплінарною. Для її вивчення можуть використовуватися матеріали з різноманітних, часто абсолютно протилежних сфер знань. Крім того, останнім часом зростає інтерес до теми людської тілесності. Її досліджують фахівці різних галузей науки: біологи, психологи, історики, етнографи, лінгвісти. Усі вони звертаються до методів семіотики, щоб з'ясувати основні підвалини розуміння «мови тіла».

Метою цієї статті є аналіз найбільш знакових наукових праць, що стосуються цієї теми, відстеження трансформації символіки жіночого волосся крізь призму змін релігійних та суспільних систем на прикладі весільного обряду розплітання коси та вдягання наречених головного убору.

Відомості про обряди та вірування, пов'язані з волоссям, вперше знаходимо в описах головних уборів та побуту. Такою є праця Я. Ф. Головацького «О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии»¹ та нарис М. Костомарова «Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI–XVII столетиях»². Всі звичаї тут пояснені впливом моди та моралі. Уже на початку XX століття з'явилися нові дослідження цієї теми. Наприклад, Зенон Кузеля в роботі «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» згадував, що пострижини пов'язувались зі статевою ідентифікацією, бо стригли «хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку на жіноцьку»³. В. Шухевич проводив аналогію між пострижинами і першим заплітанням коси у п'ятирічному віці⁴.

1912 року була опублікована стаття Б. Л. Богаєвського «Колосья волос». Автор писав, що обряди з волоссям містять в собі релікти давнього аграрного культу. Він вважав, що можна провести аналогію між тілом людини і полем, що рослинність тіла відображає рослинність поля. Також він думав, що форма заплітання волосся в коси є імітацією хлібного колосу⁵. Це

була одна з перших спроб пояснити обряди з волоссям не лише з практичної точки зору, але й з ідеологічної, враховуючи поширені релігійні вірування. Найвідомішою працею із зарубіжної етнології початку XX століття є «Золота гілка» Джеймса Джорджа Фрезера⁶. У ній табу на волосся було висвітлено в контексті пояснення принципів магічного мислення.

Один з найвідоміших радянських етнографів Д. Зеленін також спеціально досліджував символіку жіночих зачісок та головних уборів. У роботі, яка була опублікована 1926 року, простеживши еволюцію вигляду та функцій жіночих головних уборів, Д. Зеленін висловив думку, що відкрите волосся – символ дівочства. На його думку виникнення головних уборів було зумовлене двома факторами. Перший – біологічний: необхідність перев'язати довге волосся мотузкою. Другий – магічний: головний убір служить оберегом від нечистої сили та злого ока⁷. Робота цікава тим, що в ній автор намагався поєднати ідеологічний та практичний підходи до розуміння певного явища культури. Подібну методику використовувала і Н. І. Гаген-Торн, яка написала статтю про символіку жіночого волосся. У роботі «Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы» вона, використовуючи різноманітні етнографічні матеріали, висловила думку, що головний убір символізував підневільне становище жінки. Оскільки жіноче волосся наділене великою магічною силою, то його слід прикривати, щоб воно не зашкодило іншому роду. Головний убір був ще й показником соціального становища людини, яка його носить⁸.

Значення символів тексту культури намагалися пояснити й за допомогою лінгвістичних методів, надаючи вагомого значення звучанню та походженню слів. Таким способом користувалися не лише філологи, а й представники міфологічної школи етнології. У працях тогочасних лінгвістів можна знайти чимало цікавих деталей, які допомагають у дослідженні цієї теми. Наприклад, дослідники В. Іванов та В. Топоров, досліджуючи значення імені божества худоби на Русі Велеса, стверджували, що воно має зв'язок з поняттям «волосатий»⁹. Для того, щоб з'ясувати семантику волосся, необхідно також звертати увагу на символіку пов'язаних з ним предметів: гребінців, стрічок, вінків, прикрас. Наприклад, про фалічну символіку гребеня згадував у своїх дослідженнях Б. А. Успенський. Його праця також базується на філологічних засадах¹⁰.

В 1990-х роках в Росії було опубліковано чимало ґрунтовних праць з етнології, в яких є описи елементів звичаїв, обрядів, ритуалів, пов'язаних з використанням волосся, та їх пояснення. Цікавим є дослідження А. Байбуріна та А. Топоркова, у якому висвітлюється питання мотивації виконання обрядових дій з волоссям. У монографії «У истоков этикета» вони пояснювали, що обов'язкове носіння жінкою головного убору мотивувалось тим, що з моменту одруження вона потрапляла під владу чоловіка, а також страхом накликати негodu, падіж худоби тощо. Волосся розпускалось в екстремальних випадках: під час гадання, ритуального оборювання поселення з метою захистити його від мору. У цій роботі автори наводять яскравий приклад зі звичаїв народів Кавказу: якщо жінка з непокритим розпущеним волоссям кидалась між воїнів, військові дії припинялись.

Дослідники вважають, що звичай чоловіків ходити з непокритою головою так само, як і вимога жінкам покривати голову, є «культурним продовженням» статевої ідентифікації з метою акцентування на тому, що вже дано самою природою¹¹. Думка про те, що одяг та зачіски, будучи елементами культури, протиставляються природному началу людини, простежується також у працях Г. А. Левінтона. У статті «Мужской и женский текст в свадебном обряде (свадьба как диалог)» автор зазначив, що зачіска символізує культуру. При переході з молодшої в старшу вікову групу зачіска стає все складнішою та більш штучною¹².

1993 року вийшла монографія А. К. Байбуріна «Ритуал в традиционной культуре». У ній йдеться про символічний зв'язок волосся зі здатністю розмовляти. На думку автора, в уявленнях людей існувало поняття про те, що тварини мають шерсть, але не розмовляють, а люди не мають шерсті і розмовляють. Тому відрізання волосся означало окультурення, олюднення і надання здатності говорити. Незаплетене природне волосся поєднувалось з ритуальним мовчанням. Довге неприбране волосся, волохатість були ознакою персонажів нижчої демонології¹³. Праця цікава тим, що в ній автор намагався віднайти загальні ідеї та схеми, якими поєднуються споріднені елементи тексту культури.

Стаття Г. Бондаренко «Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців», що вийшла у 2003 році, є цікавою своєю оригінальністю

та новизною висловлених в ній думок. Автор з'ясувала, що в народній уяві існувало поняття про «силу», яка може переміщуватись у просторі і впливати на плодючість. На думку автора, носієм цієї сили люди вважали рослинність. Навіть весільні звичаї українців фіксують ритуал змащення волосся нареченої медом і маслом. Все це може розглядатися як засіб посилення у нареченої енергії плодючості, бо мед виготовляють бджоли, які запліднюють рослини. Отже, волосся в народній уяві пов'язувалося з культом рослинності та родючості. У цій праці звернено увагу на еротичний підтекст деяких магічних практик, пов'язаних з жіночим волоссям¹⁴.

Розглядаючи стан історіографії цієї теми, можна зробити висновок, що вона не є достатньо розробленою. Написано лише декілька статей конкретно на цю тему. У той же час про символіку волосся можна знайти багато матеріалів у працях про родильну обрядовість, пострижини, шлюбні ритуали (у зв'язку з розплітанням коси та одяганням головного убору) та похоронні обряди (агонію). Деякі звичаї описані в книгах про народний одяг (розділи про головний убір та зачіски). Окремі свідчення можна знайти в розділах книг про епізоотію, табу, приклади контагіозної магії та персонажів нижчої демонології.

Крім того, думки авторів різняться в залежності від методики дослідження. Наприклад, представники міфологічної школи надають важливого значення ірраціональному та знаходять навіть у звичайних діях та словах глибокий символічний підтекст. Але ми не можемо з певністю сказати, про що думали люди кілька тисячоліть тому, виконуючи обрядові дії. На нашу думку, варто звернути увагу на те, що всі символи та знаки виникають та відтворюються у свідомості людей за якимись загальними законами. Крім того, незважаючи на те, що історичні умови та навколишнє середовище змінюються, психофізіологічний тип людини з часом не міняється. Для того, щоб перевірити потенційну можливість якоїсь теорії, варто експериментально, за допомогою різних тестів на асоціації, з'ясувати, яким способом у мозку людини утворюються ті ж самі «архетипи свідомості».

Одним із головних дійств весільного обряду є розплітання молодій коси та вдягання хустки. Косу розпускали нареченій перед вінчанням. Це явище було типовим для східнослов'янської обрядовості, бо зафіксоване у працях багатьох відомих етнографів, наприклад, у роботі Т. А. Бернштам¹⁵. Деякі дослідники вважали, що розплетене волосся було знаком трауру, бо так зображували єгипетських плакальниць. Крім того, на думку А. К. Байбуріна, для кожного обряду було характерним «розчленування» та «складання» людини. Особливо це було притаманне ритуалам, по закінченню яких особа переходила в інший соціальний статус, або в іншу вікову категорію. Тому в першій половині весільного обряду наречена символічно позбавлялась рис живої людини і ставала «мертвою», а пізніше, коли їй заплітали нову зачіску, вона «оживала»¹⁶. Натомість Д. К. Зеленін вважав розплетене волосся лише урочистою зачіскою.

На нашу думку, деякі спільні риси у весільній та поховальній обрядовості все ж можна простежити, особливо, якщо звернути увагу на опис похорон неодружених хлопців та дівчат. Ритуальні зачіски завжди вимагали найбільшої природності та простоти, тому незаплетене жіноче волосся було типовим для багатьох обрядових дійств.

Косу нареченій розплітали найчастіше дружки перед тим, як вона мала йти запрошувати гостей на весілля. Головною умовою було те, що її потрібно було гарно розчесати. Можна сказати, що розчісування волосся перед вінчанням могло нести в собі певний еротичний зміст, бо про хлопця, який звабив дівчину, казали: «Розчесав їй косу до вінця»¹⁷. Це можна підтвердити, проаналізувавши деякі дані, зібрані лінгвістами та етнологами, що стосуються фалічної символіки гребеня. Б. Успенський вважав, що уявлення про його плодоносну силу відображається у відомому фольклорному сюжеті: герой казки, втікаючи від переслідування, кидає гребінь, з якого виростає рослина¹⁸. До речі, це не єдиний елемент культу родючості у весільній обрядовості. Адже відомо, що раніше косу змащували маслом або медом, коли розплітали. Г. Бондаренко пояснювала подібні практики бажанням збільшити плодючість молодої¹⁹. Це простежується і в обрядових весільних піснях:

«Дай, мати, до коси масла,
Дай, мати, до коси масла,
Бо я твою коровицю пасла.
Гонила на росу, дай масла на косу»²⁰.

Логічно, що цю пісню мали співати під час розчісування коси, однак інформатори розповідають, що це робили вдягаючи очіпок. Це означає, що першопочаткова мотивація звичаю вже втрачена. Крім того, у зв'язку з поширенням моди на підстрижене волосся, його розплітання та розчісування вже давно перестали бути обов'язковим елементом весільного обряду. Центр тяжіння поступово змістився на процес вдягання хустки, який став кульмінаційним моментом. Звичай покривати голову нареченої, на думку А. Байбуріна, пов'язаний з обрядовим еротизмом, бо в уявленні людей існувала стійка аналогія між волоссям на голові та на дітородних органах. Автор також з'ясував на прикладі деяких прислів'їв та приказок, що навіть слово «покривати» в народній культурі має певний еротичний підтекст²¹.

Як зазначають дослідники, весілля в українців було обрядовим змаганням родів. Батьки мали великий вплив на вибір шлюбного партнера своїх дітей. Лише тоді засилали сватів, коли були впевнені, що дівчина хорошого роду. Заміжня жінка потрапляла під владу роду свого чоловіка, символом чого служив її головний убір як ознака нового сімейного статусу. Цей рід був чужим і отримував на неї всі права. Цікаву думку про це висловила Н. Гаген-Торн, яка зазначила, що вимога носити хустку пояснювалась намаганням вберегти рід чоловіка від магічної сили, яка криється у волоссі жінки. Вважалося, що ця сила є особливо небезпечною для «чужого» роду, але не має здатності шкодити «своєму». Дослідниця зазначала, що так виражається підкорення роду чоловіка, який захопив її силу родючості, тобто йдеться про підневільне становище жінки²².

Особливо чітко мотив втрати свободи простежується в обрядовості гуцульського весілля. Косу тут розплітали брати й сестри нареченої перед тим, як молоді мали йти до вінця. Для цього краю характерний дуже цікавий обряд відтинання коси. В перший понеділок після весілля молодий з молодою йшли в комору. Чоловік сідав на стілець, беручи в руки ярмо, на яке сідала дружина. Потім чоловік вдягав на голову дружини очіпок. Вона двічі скидала його, а на третій раз їй відрубували кінчик коси і вдягали головний убір. Після цього всі присутні в коморі співали їй пісню, в якій перераховувалися дні тижня. Перед кожним з них говорилося, що вона тепер завжди плакатиме через велику кількість роботи²³.

Звичай оплакування коси був поширений повсюдно. За словами інформаторів, молода мусила плакати, бо інакше її вважали б «твердою»²⁴. Деяка зміна обряду відбулась після встановлення радянської влади. Це можна пояснити кількома причинами. З цього періоду земля втратила свою цінність і її наявність перестала бути головним критерієм у виборі шлюбного партнера, тому пару почали обирати собі самі. Це в свою чергу зумовило певну «зайвість» обряду оплакування коси, хоча ще певний період часу наречена на весіллі плакала, але вже не за косою, а за батьківським домом.

Розплітання коси і заплітання жіночої зачіски означало безповоротність переходу зі статусу дівчини в статус жінки, адже знову заплести косу молодиця вже не мала права – «не закон було». Найчастіше робили зачіску, яку називали кибалкою, за допомогою дротяного каркасу. Волосся накручували на шматок тканини та підв'язували шнурочками. На думку Д. Зеленіна, цей головний убір має дуже давнє походження. Він виник від пов'язки довкола голови, яка підтримувала волосся. У цьому його спільність з дівочим вінком. Походження слова «кибалка» дослідник простежував від слова «кибитка» – назви екіпажу, особливістю якого було те, що його дерев'яні дуги були покриті тканиною, так само як був обвитий тканиною дріт у конструкції кибалки. Дротяний каркас мав форму кола, що характерно для України, або дуги, що характерно для Росії. Д. Зеленін зазначав, що давня форма кибалки нагадувала форму рогів худоби (росіяни навіть називають зачіску *рожки*). Він вважав, що раніше люди в своєму одязі намагалися уподібнюватися тваринам. У цьому й полягала причина такої подібності між формою головного убору та рогами тварин. Це було характерно і для шоломів воїнів, і для жіночих західноєвропейських головних уборів. Раніше такий головний убір міг навіть служити містичним оберегом, хоча з часом це втратило своє смислове значення²⁵.

Ця зачіска здебільшого служила для практичних цілей, адже волосся туго перев'язувалось. Тому її найчастіше заплітали, коли йшли в поле жати, щоб зачіска міцно трималась і її не доводилось поправляти і щоб волосся не розтріпувалось під час активних рухів. Ще однією її особливістю було те, що вона не дозволяла волоссю виглядати з-під хустки, так би мовити, запобігала «світінню волосом», що, на думку людей, могло накликати різні нещастя, напри-

клад, посуху та падіж худоби. Але таких повір'їв автором уже не було зафіксовано. Стосовно необхідності постійно носити головний убір, респондентами наводились зовсім інші причини, які також мають зв'язок з релігійними уявленнями. Зокрема, найчастіше таку вимогу пояснюють словами з Першого послання апостола Павла до Коринтян 11: 5, 13-15: «І кожна жінка, що молиться чи пророкує з головою відкритою, осоромлює тим свою голову...».

Звичай покривати голову має дохристиянське походження, його коріння сягає апотропоїчної магії та культів родючості. Наприклад, Б. А. Успенський вбачав у виразі *світити волосом* протиставлення культів Перуна та Велеса²⁶. І якщо непокрите жіноче волосся накликало град чи падіж худоби, то це було виявом гніву Перуна. Антагонізм цих божеств також проявлявся у тому, що Сонце, за уявленням стародавніх людей, могли пожирати змії, які були під владою Велеса. Також у народних переказах збереглось уявлення про волосся-змії. Наприклад, у Болгарії існує повір'я, що в жінок, які ходили з розпущеним волоссям, після смерті воно перетворюється на змії²⁷.

Цікаво, що вагомим фактором в реконструкції уявлень про Велеса-Волоса, є відкриття його «зміїної природи» (порівняння *волос* – змієподібний черв, що викликає хворобу). З прийняттям християнства Велесу намагались надати образу водяника – демонологічного хтонічного божества²⁸. Здатність змії втрачати шкіру і таким чином оновлюватись спричинила появу в багатьох народів аналогії між Місяцем та змією, бо Місяць в народній світоглядній уяві народжується, старіє та помирає. Він також є світилом, протилежним Сонцю за своїм значенням та властивостями, інколи навіть ворожим йому через якусь «образу» або «несправедливість». І хоча науковці тепер сумніваються в правильності думок щодо протистояння Перуна та Велеса через їх недостатнє обґрунтування джерелами, варто зазначити, що вимога для жінок покривати голову завжди обґрунтовувалася релігійними віруваннями. Наприклад, на Полтавщині говорили, що «Сонце плаче, коли баба світить волосом». На Чернігівщині слідували, щоб пасма кіс не виглядали з-під головного убору, «бо чуб притягає блискавку і грім може войти в людину»²⁹.

З прийняттям християнства мотивація цього звичаю поступово змінювалася. Його пояснювали небажанням переступати через батьківське слово та необхідністю заміжній жінці відвідувати церкву. Дівчата та жінки вдягали головний убір, коли потрібно було бути присутніми на весіллі чи похоронах. Звичай вдягати хустки малим дівчаткам на весілля до наших днів. Жалобний одяг теж зазнавав змін. До середини ХХ сторіччя вдягали хустки білого кольору, сьогодні – чорного. Під час цих обрядів не використовували головні убори того кольору, який ніс в собі символіку нещастя. Зеленого уникали на похоронах, а жовтого – на весіллі.

Таким чином, можна стверджувати, що символіка жіночого волосся змінювалась в залежності від панівної ідеологічної системи. У дохристиянські часи люди надавали вагомому значення небесним світилам та стихіям природи. В уяві слов'янських народів існував нерозривний зв'язок між волоссям та місячним світлом. Вважалося, що не можна «світити волосом на сонце», але при місячному світлі розпущене волосся набувало магичної сили. Також стригли волосся, орієнтуючись на фази Місяця³⁰. Одружені жінки мусили ходити з покритою головою, а якщо цей припис не виконувався, на них чекала кара небесних сил – град, посуха, падіж худоби. Також волосся вважали рослинністю тіла, наводячи аналогію з полем. Як відомо, аграрний календар також орієнтувався на Місяць.

Після прийняття християнства волосся стали покривати через інші релігійні мотиви. У весільній обрядовості покривання голови стало символом переходу дівчини в статус заміжньої жінки, її підкорення владі чоловіка та його роду. У середині ХХ століття відбуваються ще більш кардинальні зміни у весільній обрядовості, пов'язаній з символікою дівочої коси. Чимало з раніше обов'язкових дій перетворюються на данину традиції та естетично-розважальний елемент, адже жінка вже не зобов'язується постійно носити головний убір і може навіть підстригати та фарбувати волосся.

¹ Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. – СПб., 1877. – 95 с.

² Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетий. – М., 1992. – С. 175.

- ³ Кузеля Зенон. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1907. – Т. 9. – С. 106.
- ⁴ Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1902. – Ч. 3. – С. 19.
- ⁵ Богаевский Б. Л. Колосья волос // Известия отделения языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1912. – Том 7, кн. 3. – С. 97–109.
- ⁶ Джеймс Джордж Фрэзер. Золотая ветвь. – М., 2001. – Т. 1. – С. 170–174.
- ⁷ Зеленин Д. К. Женские головные уборы восточных (русских) славян // Slavia. – Praha, 1926. – R. 5. – Sec. 2. – S. 303–338.
- ⁸ Гаген-Торн Н. И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы // Советская Этнография. – 1933. – № 5–6. – С. 76–88.
- ⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С. 44–45, 53–55.
- ¹⁰ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 171–172.
- ¹¹ Байбурин А. К., Топоров А. Л. У истоков этикета. – Л., 1990. – С. 86–94.
- ¹² Левинтон Г. А. Мужской и женский текст в свадебном обряде (свадьба как диалог) // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – Л., 1991. – С. 210–234.
- ¹³ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 56.
- ¹⁴ Бондаренко Г. Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культури. – К., 2003. – С. 55–62.
- ¹⁵ Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века (половозрастной аспект традиционной культуры). – Л., 1988. – С. 82.
- ¹⁶ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 83.
- ¹⁷ Галицько-руські народні приповідки (зібрав і впорядкував др. Іван Франко) // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. 23 – С. 296.
- ¹⁸ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 171–172.
- ¹⁹ Бондаренко Г. Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культури. – К., 2003. – С. 55–62.
- ²⁰ Записано від Велесик Галини Трохимівни та Мельник Надії Леонтіївни – учасників народного колективу «Добриця» Степанського БК «Мрія» (Матеріали надані Степанською публічно-шкільною бібліотекою).
- ²¹ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 78.
- ²² Гаген-Торн Н. И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы // Советская этнография. – Л., 1933. – № 5–6. – С. 88.
- ²³ Галицько-руські пісні з мільодиями (зібрав Іван Колесса) // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 11. – С. 191.
- ²⁴ Записано від Новак Галини Олексіївни та Демчук Надії Григорівни, смт Степань Сарненського району Рівненської обл.
- ²⁵ Зеленин Д. К. Вказ. праця. – С. 326, 545.
- ²⁶ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 169.
- ²⁷ Толстой Н. И., Усачева В. В. Волосы // Славянские древности – Т. 1. – М., 1995. – С. 423.
- ²⁸ Топоров В. Н. Боги // Славянские древности. – Т. 1. – М., 1995. – С. 210.
- ²⁹ Толстой Н. И., Усачева В. В. Вказ. праця. – С. 423.
- ³⁰ Там само. – С. 421.

В статтє рассматривается трансформация символики женских волос сквозь призму изменений религиозных и общественных систем на примере известного свадебного обряда расплетания косы и одевания невесте головного убора. Ключевые слова: символ, обряд, волосы, головной убор.

The article deals with the transformation of women's hair symbolism in the light of changes of religious and social systems on the example of famous wedding ceremony of unplaiting hair and dressing headdress by bride.

Keywords: symbol, rite, hair, headdress.

ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ ЯК ЯВИЩЕ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена дослідженню одягу та вбрання жителів містечок Чернігово-Сіверщини (XVIII–XIX ст.) як ціннісно-поліфункціональному феномену, що найповніше та показово ввібрав в себе всі епохальні вияви української традиційної культури, соціокультурний та історичний досвід етносу, його художньо-естетичні й етичні уявлення.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, вбрання, зодягання, елементи традиційного українського одягу.

Одяг, одяжка, вбрання – усе це природні реакції людства та й кожного народу зокрема, що виявляють особливе «спілкувальне», з огляду на «розумний» стан людської встидливості та на кліматичні вимоги, явище¹.

З давніх часів одяг українців розподілявся, як на сезонний, так на святковий і буденний (повсякденний)². Український народний одяг як культурне явище розвиваючись і удосконалюючись, ставав одним із сутнісних способів національної ідентифікації³. Як зазначав О. Воропай, одягу були притаманні: «нечисленність частин убрання, простота крою, перевага білого кольору, спокійні барви прикрас та відсутність зайвої оздобы – збережене почуття міри»⁴. Саме ці властивості і надають перевагу нашому одягу перед одягом інших народів.

В українському одязі та способах зодягання відбилась соціальна стратифікація, регіональні особливості, святковість і буденність. Культурна тяглість українського способу зодягання проявилася у певних його складових, що є особливими для чоловіків і жінок⁵.

Як наголошував український історик Д. Багалій, у народі вважалося, що одяг ніколи не втратить своєї цінності, адже його можна було залишити в спадок, не турбуючись про те, чи збереже він свій первісний вигляд і чи стане він комусь в нагоді»⁶.

Такі традиційні елементи, як український народний одяг, тісно пов'язані з різною календарною обрядовістю. Традиційне вбрання досить активно використовувалось у побуті ще до середини ХХ ст. Нині ж зразки народного одягу зберігаються лише у фондах музеїв, в аматорських фольклорних колективах та в зібраннях окремих шанувальників традиційної культури. У вжитку ж найдовше затримались елементи традиційного жіночого костюму, а чоловіче традиційне вбрання вийшло з ужитку ще на початку ХХ ст.⁷.

Одяг населення Чернігово-Сіверщини, як і інших регіонів, був досить різноманітним, зокрема міщанське вбрання дещо відрізнялося від одягу селян, який був не надто вибагливим⁸. Проте, незважаючи, на його скромність, він, у різні часи цікавив багатьох іноземців, що подорожували нашим краєм. У 1805 р. німецький лікар Отто фон Гун, подорожуючи Малоросією, у своїх «Поверхностных замечаниях» занотував досить цікаві факти з життя місцевого населення. Зокрема, його увагу привернув традиційний спосіб зодягання жителів містечок Чернігово-Сіверщини. Мешканців містечка Коропа Отто фон Гун⁹ вважав схожими з литовськими селянами¹⁰, а їхні зачіски прирівнював до польських. Він зазначав, що чоловіки носять довге волосся та вуса, а бороди голять¹¹. Варто зауважити, що подорожував Отто фон Гун в холодну пору року, коли люди зодяглися вже в теплий одяг, тому, вдягнуті в кожухи та шапки, вони здалися чужинцеві схожими на ведмедів.

Як відомо, найдорожчою річчю в гардеробі простого люду був зимовий верхній одяг, а саме кожух (тулуп, або толуб)¹². Для його виготовлення використовували доморобну шкіру. За підрахунком Х. Вовка на добрий кожух треба було шість шкур, а на великий, з довгими рукавами, то й цілих сім¹³. До речі, в ХІХ ст. на Троїцькому ярмарку в Борзні овчина коштувала «2.50 руб. за штуку», а ціна на «зимовий кожухок (новий)» становила 12–14 руб. Кінь на той час коштував 21,7 руб., а корова – 21,21 руб.¹⁴. Кожух передавався з покоління в покоління і

був невід'ємною річчю як чоловічого, так і жіночого гардеробу. Кожухи різнилися за кроєм, технологіями вичинки шкір¹⁵, кольором та декором. Зокрема, на Чернігово-Сіверщині їх оздоблювали чорною та сірою вовною, різними аплікаціями, кольоровими шнурами та вишитими смугами, де за нитку правили тонкі шкіряні ремінці, які давали ефект фактурного декору та мотивами, вишитими різнокольоровим гарусом¹⁶. На Батуринщині різновидом кожуха була чумарка¹⁷ (чемерка, жупан) під збірки з домотканого та тонкого крамного сукна¹⁸. Доктор мистецтвознавства Г. Стельмашук, відносить цей вид одягу до різновиду свит¹⁹, які належать до найдавнішого українського одягу²⁰. В свою чергу різновидом свити (свитки)²¹ були: кирея, кобеняк, власне свита, каптанок і юпка (коротенький напівкаптан особливого крою). Киреї та кобеняки виготовлялися з капюшонами, які на той час називалися – відлога, або кобка та слугували захистом голови і шиї від дощу та завірюхи²², а також «щоб класти в них хліб»²³. Селянські свити були пошиті із доморобної тканини (конопель, льону)²⁴, на спині вони призбирались до талії²⁵. На Поліссі переважали свити сірого та жовтогарячого кольору, а кожухи – білого²⁶. До речі, в Глухівському повіті, зокрема серед населення м. Вороніж, переважали схожі із свитами «черкасинові козацьки», що були виготовлені із купованої фабричної тканини²⁷. Зважаючи на природно-кліматичні умови місцевості, на Чернігово-Сіверщині особливим попитом користувалися вироби з сукна, яке вироблялося в Батурині на суконній фабриці К.Г. Розумовського. Справити одяг із сукна вважалося престижним і відбивало певний рівень достатку²⁸. Академік Гільденштедт, проїжджаючи через Батурин у 1774 р., зазначив, що люди тут: «Ткут грубое сукно, частью из белой, частью из темнокоричневой шерсти и неокрашенным употребляют на мужские и женские свиты»²⁹. Одяг знатних осіб шили з шовку, оксамиту, парчі, кольорового сукна. Тільки вельможі та заможні люди купували для своїх свит на фабриках та в лавках синє, зелене та червоне сукно³⁰.

Сільські мешканці, а саме чоловіки самі собі плели рукавиці на зиму, а жінки ніколи не вдягали рукавичок (пальчаток)³¹.

До основних компонентів як чоловічого³², так і жіночого одягу належала сорочка (рубашка, кошуля)³³ із білого домотканого³⁴ льняного або конопляного³⁵ полотна. Для оздоблення сорочок використовувались нитки (бумага, заплоч) переважно чорного та червоного кольорів. А ось у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського є лише одна давня, кінця XVIII – початку XIX ст., сорочка, пазуха якої окреслена прямими смужками з піврозетками на них, вишитими біллю. Так прикрашали сорочки в Глухівському повіті³⁶.

Подорожуючи у 1852 р. містечками Чернігово-Сіверщини, живописець Л. Жемчужников звертав увагу на спосіб зодягання місцевого населення, яке зустрічалося йому по дорозі від Батурина та Конотопа до Гадяча. З особливим захопленням художник описав одяг місцевого люду. Його увагу привернув парубок в білій вишиванці з червоною стрічкою біля коміра та широкими рукавами, в широченних смугастих шароварах та чорній шапці³⁷.

В Україні поясним чоловічим одягом слугували полотняні³⁸ й сукняні штани³⁹ та шаровари з фарбованого полотна⁴⁰. Зокрема на Батуринщині вони були різного кольору, але найбільш поширеними були сині шаровари⁴¹.

Окремо визначеною й особливо необхідною складовою до вбрання в українській культурі був пояс, який рівноскладово належав як до чоловічого, так і до жіночого вбрання. У просторі священних речей та небопов'язуваного, пояс мав особливе завдання перепоясування одягу. Загалом, дія підперезування, переперезування мала незаперечну сакральність, що уявно визначало верх і низ, антропо-космогонійного ділення, представленого на людській постаті⁴². Одним із різновидів поясу була крайка, якою підперезувалася плахта, запаска, дерга, поперединця, понева та андарак. До речі, від пояса – паска (паса) походить слово «пасувати», тобто він робить одяг зібраним та впорядкованим⁴³, тому й пасує людині. У Кролевеці виробляли бавовняні пояси з поперечними яскравими різнокольоровими смужками на кінцях з рядами витканих малюнків китиць, які імітували торочки (бахрому). Такі ж самі китиці зустрічалися і на кролевецьких рушниках, з того часу, коли їх стали використовувати замість поясів⁴⁴. Таке явище було поширене переважно на Чернігово-Сіверщині. Підперезавшись крайкою, дівчата випускали її кінці з китицями наперед, а одружені жінки – з лівого боку або позад. Жінки поважного віку крайок не носили⁴⁵.

Як влітку, так і взимку, населення мало в ужитку головні убори. Вони були досить різноманітними не лише за зовнішнім виглядом, але й за матеріалом, з якого виготовлялись. Зі зміною матеріалу, а іноді, навіть, однієї форми, змінювалась і назва убору⁴⁶. До чоловічих головних уборів належали вовняні шапки, які були, як зимовим, так і святковим убором незалежно від річної пори й роботи. Шапка завжди була узагальненою чоловічою ознакою. Того, хто губив за якихось обставин шапку, піднімалося на глум і сміх, бо загубити шапку можна було через швидку втечу, що не давала статусного підсилення чоловікові. Головний чоловічий убір мав не аби яке значення, адже ним робилися й пошановувальні знаки-рухи при шанобливому спілкуванні чоловіка з чоловіком і жінками. Зокрема, при вітаннях робилися рухи чи незначні порухи чоловіками своїми головними вборами. Вони на мить піднімалися над головою, часом робився рух-замінник повного зняття – дотик до головного вбору рукою⁴⁷. Німець О. фон Гун, перебуваючи в містечку Коропі, звернув увагу на те, що в Україні: «Простий селянин... взагалі значно ввічливіший, ніж в інших землях. Він завжди знімає шапку, жінки ж вклоняються з поважною поставою»⁴⁸. Особливі знаки пошани віддавалися святиням. При проходженні повз церкву головний убір чоловіками піднімався. А при Великому водосвятті на Водохреща, навіть не зважаючи на силенні морози, чоловіцтво завжди стояло з непокритими головами. У хаті чоловіки України теж завжди перебували з непокритою головою. Головний убір одягався лише після переступання через межу хатнього простору – хатній поріг. У такому поводженні з головними вборами вбачалося особливе українське благочестя⁴⁹.

Описуючи головні убори батурянок, П.Скокан зазначав, що «всі заміжні жінки обов'язково ходили з покритою головою»⁵⁰. Хустка на той час була важливою річчю жіночого гардеробу і, як елемент традиційного жіночого вбрання, передавалася із давнішого побуту батьків-дідів⁵¹. Із частин одягу, що мали виразно символічне значення, а не лише вживалися з прикрашальною та захисною метою, хустка була надто показовою. Символічно-обрядовий комплекс, основою якого стає хустка, охоплює чи не ціле людське життя. Щодо кольорової гами, то на Чернігівщині подекуди були популярними білі хустки, іноді вишиті червоною заплочкою. Проте, більшість жінок, як молодих, так і старших за віком, переважно, одягали червоні хустки⁵². Дівчата також носили вив'язки з шовкових хусточок із ріжками спереду, а поверх вив'язки накладали віночок із штучних чи живих квітів⁵³ «девки у них, волосы заплетают в две косы, и вокруг головы по волосам и по лентам обвивают, и обтыкают поверх их цветами, что как венки наложенной на голову представляется...»⁵⁴.

Важливим і багатозначним елементом у національному вбранні було взуття⁵⁵. До шкіряного взуття було особливе ставлення. В святкові дні його змащували дьогтем⁵⁶. А для пом'якшення та вологостійкості взуття, його просочували розігрітим тваринним жиром. Взимку для тепла в чоботи клали жмут соломи – устілки та обгортали ноги в портняні (тобто полотняні) або суконні онучі⁵⁷. Чоботи різного кольору (переважно червоного та чорного), як чоловіки, так і жінки, носили взимку⁵⁸. Влітку у чоботи взувалися тоді, коли йшли до церкви, на ярмарок, в гості, в корчму та на гуляння⁵⁹. Їх також взували під час літніх польових робіт, в косовицю, гребовицю. Селянські чоботи, значно відрізнялися від міщанських, не лише за добротною, якістю обробки, але навіть за своєю зовнішньою формою. Селяни взувалися в великі салюги, з достатньо довгими та широкими халявами. Вони були лише на одній підошві і мали овальний носок; підбори були напівкруглі, достатньо широкі, але не високі і завжди підбиті залізними цвяхами. Іноді цвяхи замінювали підковами⁶⁰. Найбідніше населення носило личаки⁶¹ (лапті, порошокні), їх плели з lika, яке звичайно дерли з липової кори. Як відомо, Борзна, з давніх-давен славилася виготовленням саме цього виду взуття. А ось на Чернігово-Сіверському Поліссі чоботи у селян, взагалі, були великою рідкістю і вважались надмірною розкішшю. Населення цієї місцевості від чоловіків до жінок та дітей, взувалися в «лапці»⁶² (лапті). В святкові дні саме такі маленькі охайні лапті та білі портянки були предметом чепуріння. Майже все найбідніше населення Чернігово-Сіверщини взувалося в постолі – особливий вид сандалів із шкіри, які поверх онуч зав'язували ремінцями або просто шнурками (поворозками)⁶³. Жінки-малоросіянки настільки звикли ходити босоніж, що коли йшли до церкви, чи на гостину, взуття несли в руках. А взували його лише коли підходили до місця⁶⁴. Проте, автор схильний до тієї думки, що взуття було надто дорогою річчю, яка навіть передавалася в спадок, тому до нього мали особливе відношення та шанобливе ставлення.

Просте населення глибоко вірувало в захисні дії того, чи іншого елементу одягу. Зокрема, жіночі запаски та плаhti, пишно оздоблювалися різноманітними багатобарвними візерунками, колір і стилізований малюнок яких виконували не лише естетичну функцію, але й демонологічні уявлення – важливі захисні дії⁶⁵.

Варто зауважити, що майже віддавна супровідною ознакою виготовлення одягу є його прикрашання – естетичне насичення складниками, що в суті своїй постають завжди сповненими глибокої значущості, а в своїй основі – знаковості та виструнченої системної вибудови символізації, де доповняльно збігаються й символіка, виявлена у самому вбранні, і поведінкова символізація. Саме вона виражалася в певних способах (закріплених до належних обставин) поводження тих, хто вбирався в одяг і «спілкувався» з ним, а ще за його допомогою входив у взаємини з людським оточенням і природним довкіллям⁶⁶. Гарно прикрашене вишивкою вбрання захищало від спеки й холоду⁶⁷. Головними прикрасами українського вбрання є вишивані візерунки. Серед закарбованих вишиваною естетикою символічних знамен є пракореневі складники українського світобачення та світовідчуття. Чи не до найвиразніших належить часом виокремлено представлені образно-деревною (дендрологічною) картиною, часами ж незмірно засхематизованими в розкиданому по полотняному полю відображенні основними світотворчого «носія» – світового дерева, а також Землі-матері, яку показує ледь не кожна основа – неперевна смуга (чи то широка, чи в дечім звужена) поля оздоби сорочки, а ще антропоморфні зображення, які сусідують із птаством і представниками тваринного світу, що мають відображення, казкові за формою, але міфологічні з образного-семантичного походження⁶⁸.

В естетичному доборі колористики українська культура одягу має надто розмаїте представлення. Переважали, звісно, яскраві, густі насичені барви. І в тому майже не різнився одяг сезонний, навіть повсякденний – робочий одяг мав теж значну кількість прикрас. Винятку стосовно цього не було як у жіночому, так і чоловічому вбранні. Як зазначалося, головною прикрасою українського вбрання було вишивання. Хоча літні люди, зокрема надто виразно жінки, уже мали межу в прикрашанні свого одягу. Барви ставали менш яскравими, меншала і кількість вишиваних прикрас. Часом навіть жінки цілком відмовлялися від барвистого вбрання⁶⁹. Вишивка в Україні – світ краси й фантазії, поетичного осмислення навколишньої природи, схвилювана розповідь про думки й почуття людини, світ натхнення образів, що сягають давньої міфології, звичаїв і уявлень наших предків. У вишивці яскраво й повно розкрилася душа народу, споконвічне прагнення до прекрасного, високорозвинене почуття ритму, композиційної міри в побудові орнаменту, гармонії кольорових поєднань⁷⁰. У розмаїтті українського декоративного мистецтва художнє вишивання посідає одне з провідних місць. Це улюблений і здавна поширений різновид народної творчості. Уміння серцем відчувати красу й відтворювати її в узорах кожна дівчина змалечку вчилася у своєї матері, бабусі⁷¹. У процесі історичного й культурного розвитку в Україні в кожній місцевості утворилися характерні орнаментальні мотиви й композиції, колірна гама, специфічні техніки виконання. Дбайливо передавалися вони з покоління в покоління, майстри відшліфовували кращі досягнення своїх попередників, розвиваючи й удосконалюючи їх⁷². Вишивкою захоплювались повсюди, тому завдяки їй кожний район, навіть кожне село різнилися місцевою самобутністю⁷³.

Жіночий одяг завжди відрізнявся від чоловічого більшою барвистістю. Але ще більшої колоритності він набував за рахунок прикрас, які були обов'язковим елементом жіночого одягу⁷⁴. Шию жінки прикрашали безліччю намист⁷⁵, у Батурині: «в святкові дні дівчата, прикрашаючи себе, одягали намисто»⁷⁶ з коралів та бурштину («лянтарю»), прикрашене хрестиками та дукачами⁷⁷.

Отже, як видно з вищезазначеного, можна з впевненістю констатувати те, що протягом двох століть одяг населення регіону, майже, не зазнав суттєвих змін, як у крої, так і в декорі та залишився у вжитку місцевого населення. Зокрема, в період другої пол. XVIII–XIX ст. у вжитку населення Чернігово-Сіверщини зберігався традиційний одяг, сформований у цілісний комплекс – стрій та вибудувався свій ансамбль пошарового накладання убрання за таким принципом: натільне, поясне, плечове, верхнє, прикраси, головний убір та доповнення. Повсюдно діяли єдині морально-етичні норми побутування строю, та попри всі спільні риси, в окремих місцевостях під впливом кліматичних та економічних чинників були помітні свої

характерні особливості строю. За особливістю того чи іншого елементу одягу, чи за одягом вцілому, головними уборами, поясами, взуттям, прикрасами можна було судити як про соціальний статус людини, так і про місцевість, де вона мешкає. Наприклад, жінок із Батурина можна було відрізнити від жительок інших міст за фасоном спідниць. Завдяки особливому крою та оздобленню вони отримали назву «батуринки» та довго користувалися попитом у жіночої половини населення.

Український народний одяг як самобутнє культурне явище, розвивався й удосконалювався впродовж століть, і водночас став одним із сутнісних способів національної ідентифікації⁷⁸. «Кожен етнос у процесі історичного розвитку виробив свою систему зодягання, у якій відобразилися філософія життя та світогляд, природовідповідність, уявлення про красу, святість. Одяг став невід'ємним атрибутом культурного самовираження спільноти. З-поміж ознак етнічної своєрідності одяг, як відомо, є однією з провідних»⁷⁹. В українців справа використання одягу була приватно-громадською, хоча не меншою мірою і сакралізованою⁸⁰.

¹ Ціпко А. Український *modus vestiendi* (спосіб зодягання): традиційний стан і запити та можливості сьогодення // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: [Монографія] / Піскун В. М., Ціпко А. В., Шептицька Т. Л., [та ін.] / за ред. М. І. Обушного. – К., 2008. – С. 8.

² Піскун В. Береження традицій українського зодягання // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: [Монографія] / Піскун В. М., Ціпко А. В., Шептицька Т. Л., [та ін.] / за ред. М. І. Обушного. – К., 2008. – С. 28.

³ Піскун В. Вказ. праця. – С. 26.

⁴ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. Ч. 3. – К., 1991. – С. 275.

⁵ Піскун В. Вказ. праця. – С. 26.

⁶ Там само. – С. 28.

⁷ Гончаренко О. Просили батько і мати, і я прошу // Збірка присвячена Г. І. Калиновському у зв'язку з 250-м роковинами від дня народження. – Черкаси, 2003. – С. 57.

⁸ Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]. – СПб., 1858 – Вып. III. – С. 41.

⁹ Гун О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. – М., 1806. – Ч. 2. – С. 19–20.

¹⁰ Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. – К., 1851. – С. 24.

¹¹ Гун О. Вказ. праця. – С. 20.

¹² Культура і побут населення України: Навч. посібник. – К., 1993. – С. 123.

¹³ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 73.

¹⁴ Черненко О. А. Жаринка пам'яті в руках моїх... – Чернігів, 2013 – С. 27.

¹⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. Ч. 3. – К., 1991. – С. 398.

¹⁶ Косміна О. Символіка традиційного вбрання // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: [Монографія] / Піскун В. М., Ціпко А. В., Шептицька Т. Л., [та ін.] / за ред. М. І. Обушного. – К., 2008. – С. 143.

¹⁷ Скокан П. Батурин (по историческим местам Украины): сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи). – М., 1979. – С. 19, 20.

¹⁸ Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / Упоряд. Н. Поклад; кер. проекту та авт. передм. В. Яременко. – К., 2007. – С. 287, 288.

¹⁹ Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т. 3. Мистецтво XIX ст. – К, 2009. – С. 77.

²⁰ Там само.

²¹ Скокан П. Вказ. праця. – С. 19, 20.

²² Быт малорусского крестьянина // Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]. – СПб., 1858. – Вып. III. – С. 41.

²³ Гун О. Вказ. праця. – С. 20.

²⁴ Піскун В. Вказ. праця. – С. 26.

²⁵ Культура і побут населення України... – С. 121.

- ²⁶ Там само. – С. 123.
- ²⁷ Абрамов И. Черниговские Малороссы: Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии (Этнографический очерк) // Живая старина. – СПб., № 94, 1905. – Вып. III и IV. – С. 516.
- ²⁸ Піскун В. Вказ. праця. – С. 27.
- ²⁹ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 36.
- ³⁰ Синицкий Л. Вказ. праця. – С. 36.
- ³¹ Этнографический сборник... – С. 42.
- ³² Скокан П. Вказ. праця. – С. 19, 20.
- ³³ Зайченко В. Вишивка Чернігівщини. – К., 2010. – С. 74.
- ³⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. VII. В. II. – СПб., 1877. – С. 415.
- ³⁵ Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т. 3. Мистецтво XIX ст. – К, 2009. – С. 79.
- ³⁶ Зайченко В. Вказ. праця. – С. 77.
- ³⁷ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 134.
- ³⁸ Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]... – С. 41.
- ³⁹ Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т. 3. Мистецтво XIX ст. – К, 2009. – С. 76.
- ⁴⁰ Скокан П. Вказ. праця. – С. 19, 20.
- ⁴¹ Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара... – С. 287, 288.
- ⁴² Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання... – С. 61.
- ⁴³ Там само. – С. 14, 138.
- ⁴⁴ Вовк Х. Вказ. праця. – С. 150.
- ⁴⁵ Воропай О. Вказ. праця. – С. 342–343.
- ⁴⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом... – С. 413.
- ⁴⁷ Ціпка А. Вказ. праця. – С. 11.
- ⁴⁸ Гун О. Вказ. праця. – С. 21.
- ⁴⁹ Ціпка А. Вказ. праця. – С. 11.
- ⁵⁰ Скокан П. Вказ. праця. – С. 20.
- ⁵¹ Ціпка А. Вказ. праця. – С. 20.
- ⁵² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом... – С. 425.
- ⁵³ Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара... – С. 287.
- ⁵⁴ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще 1785–86 года. М., 1847. – С. 87.
- ⁵⁵ Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання... – С. 128.
- ⁵⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом... – С. 419.
- ⁵⁷ Там само. – С. 418–419.
- ⁵⁸ Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання... – С. 128.
- ⁵⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом... – С. 419.
- ⁶⁰ Там само. – С. 418.
- ⁶¹ Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т. 3. Мистецтво XIX ст... – С. 79.
- ⁶² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом... – С. 419.
- ⁶³ Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]... – С. 42.
- ⁶⁴ Там само. – С. 42.

⁶⁵ Скуратівський В. Русалії. – К., 1996. – С. 467.

⁶⁶ Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання... – С. 8.

⁶⁷ Зайченко В. Вказ. праця. – С. 80; 86.

⁶⁸ Ціпко А. Вказ. праця. – С. 9.

⁶⁹ Там само. – С. 13.

⁷⁰ Кара-Васильєва Т. Вказ. праця. – С. 5.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само – С. 50.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Піскун В. Вказ. праця. – С. 28.

⁷⁵ Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]... – С. 42.

⁷⁶ Скокан П. Вказ. праця. – С. 20.

⁷⁷ Піскун В. Вказ. праця. – С. 15 – 28.

⁷⁸ Там само. – С. 26.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Ціпко А. Вказ. праця. – С. 8.

Статья посвящена исследованию одежды и нарядов жителей городков Чернигово-Сиверщины (XVIII–XIX вв.) как ценностно-полифункционального феномена, который наиболее полно и показательно впитал в себя все эпохальные проявления украинской традиционной культуры, социокультурный и исторический опыт этноса, его художественно-эстетические и этические представления.

Ключевые слова: Чернигово-Сиверщина, наряды, одевание, элементы традиционной украинской одежды.

The article deals with the research of the clothes and attire of town residents in Chernihovo-Sivershchyna in XVIII–XIX cent. as a multifunctional phenomenon. It includes all epochal demonstrations of Ukrainian traditional culture, sociocultural and historical experience of the ethnos, it's artistic-aesthetic and ethical conceptions.

Keywords: Chernihovo-Sivershchyna, clothing, dressing, elements of the traditional Ukrainian clothes.

ЕТАПИ ПРОНИКНЕННЯ ІСЛАМУ В БУДЖАК

У статті розглянуто час появи, особливості розповсюдження та функціонування ісламу на території Пруто-Дністровського межиріччя, що носить назву Буджак. Виокремлені основні етапи проникнення ісламу в цей регіон, починаючи з перших згадок про факти прийняття ісламу печенігами і закінчуючи його відродженням в наш час. Автор приходить до висновку, що в Буджаку склалися дві форми побутування ісламу: «міська», що практикувалася турецьким населенням і була ближче до ортодоксальних мусульманських традицій, та «кочова», яка існувала серед ногайців і включала в себе пережитки народних вірувань.

Ключові слова: Буджак, ногайці, кочівники, іслам, мазгаб.

Буджак – історико-етнографічний регіон, який займає південну, степову частину Пруто-Дністровського межиріччя. На сьогоднішній день Буджак складає південно-західний кут Одеської області України, а також південні райони Республіки Молдова. Протягом всієї висвітленої джерелами історії Буджак мав яскраво виражену специфіку, був межею між різними великими історико-етнографічними регіонами. З одного боку, він є західним краєм Великого Євразійського степу і, починаючи з часів формування виробляючого господарства, відчував потужні імпульси з боку тих етнокультурних процесів, які мали місце в степу. З іншого, Буджак – своєрідний коридор, що веде з Північно-Східної Європи до Балкан, він завжди культурно був пов'язаний з цією історичною провінцією. На півночі Буджак межує з лісостепами Східної Європи, а на південному сході виходить до моря, з боку якого сюди проникали народи та культурні явища чорноморсько-середземноморського регіону. Відповідно до цього, Буджак завжди знаходився на кордоні розселення різних народів, відрізнявся строкатим етнічним складом і абсорбував в себе різні цивілізаційні впливи.

Однією з особливостей Буджаку в останнє тисячоліття був поліконфесіоналізм, проникнення сюди і співіснування на суміжних територіях християнства, іслама, різних домонотеїстичних релігій. Не дивлячись на тривале існування і багату історію іслама в Буджаку, ця проблема ніколи не була предметом наукових досліджень. Завданням цього дослідження є окреслення основних етапів проникнення іслама в Буджак, та виокремлення деяких історичних особливостей його функціонування в регіоні.

У середньовічній арабській літературі є деякі відомості про факти прийняття печенігами ісламу, які, як відомо, жили і в Північно-Західному Причорномор'ї. Так, згідно з повідомленням ал-Бекрі, що відноситься приблизно до 1010 р. (після 400 року хіджри): «стався в них полонений з мусульман, вчений богослов, який пояснив деяким з них іслам, внаслідок чого ті прийняли його. І наміри їх були щирі, і стала поширюватися між ними пропаганда ісламу. Останні ж, що не прийняли іслам, засуджували їх за це, і справа кінчилася війною. Бог же дав перемогу мусульманам, хоча їх було лише 12 тисяч, а невірних вдвічі більше. І вони (мусульмани) вбивали їх, і ті, що залишилися живі прийняли іслам. І всі вони тепер мусульмани, і є в них вчені, і законознавці, і чтиці Корану»¹. Те, що велика частина печенігів стали мусульманами, підтверджує автор XII ст. Гарнаті².

Проте ці відомості викликають сумніви. Важко сказати, наскільки був поширений іслам серед печенігів. Ні археологічно, ні історично не прослідковується сповідування північно-причорноморськими печенігами ісламу. Ймовірно, в арабських повідомленнях йдеться про печенігів, що залишилися в Середній Азії і поступово злилися з огузами, а також ісламізованих. Можливо, також про печенігів, які влилися до складу Волзької Булгарії та прийняли іслам.

Не можна виключати того, що в поодиноких випадках печеніги приймали іслам і на території Причорномор'я, але вважати це явище масовим немає підстав.

Більш масове проникнення ісламу в Буджак пов'язане з монголо-татарськими завоюваннями в Східній Європі. Після західного походу монголо-татар в 1236–1242 рр. кордон їх держави став проходити по Дунаю, та включив, таким чином, до її складу всю територію Буджаку³.

Проте монголо-татари на той час не були мусульманами, а сповідували свої давні традиційні вірування. Як відомо, прийняття ісламу в Золотій Орді офіційною релігією відноситься до часу правління хана Узбека (1312–1342). Проте територія Північно-Західного Причорномор'я недовго в цей період входила до складу Золотої Орди. Після поразки татарських князів Катібєя (Качибєя), Бекера, Котлубая (Кутлубуха) і Дмитрія в 1362 р. в битві на Синіх Водах від Великого князівства Литовського⁴, ця територія відходить від Золотої Орди. Таким чином, цей період розвитку ісламу в Буджаку охоплює близько п'ятдесяти років – від прийняття ісламу в якості державної релігії в Золотій Орді до втрати цих земель.

Але і з того часу збереглися матеріальні залишки присутності мусульманського населення на території Буджаку. Так, багатолітні розкопки середньовічного Акермана (Маврокастро, Монкастро, сучасний Білгород-Дністровський) показують, що у той час він був значним містом, яке тісно пов'язане своєю культурою і, ймовірно, населенням з центральною частиною Золотої Орди. Археологічними розкопками був зафіксований значний культурний прошарок (2–2,5 м), котрий датується кінцем XIII–XIV ст.⁵.

Відомий дослідник географії Золотої Орди В. Л. Єгоров пише: «Впродовж першої половини XIV ст. Акерман був великим морським портом Золотої Орди, що був тісно пов'язаний з генуезькими колоніями Криму... Одночасно з цим, місто було значним ремісничим центром, виробництво якого було розраховане не лише на задоволення внутрішніх потреб». Житла, які були досліджені на городищі, «підкреслюють тісний зв'язок міста з центральними районами Золотої Орди. Особливо добре це проявляється в окремих рисах побутового облаштування житла...»⁶.

Судячи з золотоординських монет, місто було залишене монголами в 60-х роках XIV ст., але наголошується, що життя міста не було перервано миттєво в результаті військового нападу, а затухало поступово, можливо (на думку Л. Л. Польового), Акерман був покинутий монголами пізніше за інші населені пункти Буджаку під поступовим натиском з півночі молодого Молдавського князівства⁷. Як би там не було, не викликає сумніву, що в першій половині XIV ст. в Акермані було мусульманське населення, були тут і культові мусульманські споруди (мечеті).

Непрямі дані про це дають розкопки іншого золотоординського міста на території сучасної Молдови – Старого Орхея, в якому у той час існувала мечеть (від якої збереглися залишки мінарета і міхраба), її площа складала 3000 кв. м⁸.

Інше велике золотоординське місто Буджаку, де, ймовірно, мало місце мусульманське життя, це – Кілія, відоме за письмовими та картографічними джерелами того часу як значне портове місто, в якому, зокрема, знаходилася генуезька торгівельна факторія. Але археологічні розкопки міста не проводилися і особливості його внутрішнього життя залишаються невідомими⁹.

Збереглися також деякі відомості про існування у той час біля сучасного селища Маяки переправи через Дністер із залишками мечеті і декількох кам'яних споруд¹⁰. Проте археологічні розкопки тут не проводилися і, можливо, ці споруди збереглися не із золотоординського, а з пізнішого – турецько-ногайського часу.

Є деякі непрямі звістки про те, що у той час в Буджаку мешкало кочове населення (зокрема, в топонімії), а також про поширення у нього мусульманських вірувань. Так, один із золотоординських керманичів з цього регіону, який загинув в битві на Синіх Водах, мав мусульманське ім'я – Бекер, яке походить від імені «праведного» халіфа Абу-Бакра.

Наступний натиск мусульман на цей регіон пов'язаний з турецько-кримськотатарсько-ногайською експансією на ці землі, яка почалася з 1484 р., коли Туреччина, за підтримки кримського хана Менглі-Гірея, захоплює Кілію та Акерман і незабаром заселяє смугу землі довкола і між цими двома фортецями ногайцями, виведеними зі сходу. Незабаром виникає Білгородська (Акерманська) Орда ногайців, що пізніше отримала назву Буджацької Орди.

Період з кінця XV ст. (після 1484 р.) до приєднання (де-факто) до Росії в 1806 р. можна визначити як час розквіту ісламу в Буджаку, епоху найбільш сприятливого його розвитку тут.

Проте просування ісламу вглиб території Буджаку в цей період було поетапним і тривалим. Зміна кордонів Османської імперії в Буджаку і поступове її просування у різних напрямках з первинних анклавів – акерманських і кілійських земель досі залишається недостатньо вивченим. В даний час можна намітити лише основні етапи змін кордонів, без їх точного означення.

Так, в 1511–1512 рр. молодший син султана Баязіда II Селім приєднує до турецьких володінь смугу землі в басейні нижньої течії річки Сарата, східніше Кілійської субашії, з'єднавши, таким чином, відторгнуті раніше у Молдавського князівства території довкола Акермана і Кілії. Ця територія була призначена мусульманському релігійному відомству, згодом вона стала відома як вакуф Селіма I¹¹. Проте остаточне закріплення цієї території сталося пізніше, лише в 1636–1637 рр. і пов'язано із спорудою (відновленням) тут Кенан-пашею фортеці Татарбунар¹².

Наступне територіальне придбання турок і ногайців в Буджаку відноситься до 1538 р. Цього року армія Османської імперії, очолювана Сулейманом, кримська орда і волоське військо, що вступили до столиці Молдови Сучави, змістили господаря Петру Рареша, після чого приєднали до імперії частину правобережжя Нижнього Дністра, де незабаром була побудована Бендерська фортеця¹³.

Чергові територіальні придбання Османської імперії в Буджаку відбулися після польської кампанії. У 1621 р. турецький султан Осман II відокремив від Молдавського князівства місто Рені з низкою молдавських сіл. На цій території в 1622 р. було утворене окреме нахіє¹⁴, яке пізніше було приєднане до Ізмаїльського¹⁵, створеного ще в 1590 р.¹⁶.

З цим територіальним придбанням добре корелює повідомлення про те, що в 1620-х роках (1621–1626 рр.) в Буджак переселяється велика група нового кочового населення – ногайці з Великої Орди роду Ормамбет-оглу і з Малої Орди – Орак-оглу¹⁷, в подальший час – найбільш багаточисельні і, ймовірно, найбільш впливові складові Буджацької Орди. Судячи з подальшого розселення (рід Орак-оглу – на північ від колишнього Ренійського нахіє, Ормамбет-оглу – від Ізмаїла і Кілійських земель) перші були поселені на знов придбаних Ренійських землях, а другі – на схід від них¹⁸.

Проте і це територіальне придбання виявилось недостатнім, щоб розмістити постійно зростаюче ногайське населення, що займається екстенсивним кочовим скотарством та потребує великих територій під пасовища. Після 1660-х років Османська імперія знову відокремлює від Молдавського князівства значну територію на північ від раніше захоплених земель. Ця територія добре показана на одній з європейських мап 1789 г.¹⁹.

Найбільше територіальне розширення Буджацької Орди мало місце в XVIII ст. В цей період, судячи з мапи Бауера (1774 р.), ногайці оволоділи смугою в 20–30 км на північ від їхньої колишньої межі²⁰. Коли це сталося – ми не знаємо. Ймовірно, це було не постійне придбання, формально юрисдикцію над ними зберігало Молдавське князівство, можливо, ногайці платили орендну плату за використання цих земель. Це видно з того, що коли значна частина Буджацької Орди в 1770 р. переходить до Російського підданства і відкочовує на схід, дану смугу землі захоплюють (повертають собі) молдавські бояри та запрошують для поселення із-за Дунаю гагаузів і болгар, які, дійсно, поряд з молдавськими колоністами, після 1774 р. засновують на місцях колишніх ногайських поселень на самій півночі Буджаку свої села, але, оскільки молдавські бояри намагаються їх закріпачити, після приєднання до Росії центрального і південного Буджаку, вирушають на ці землі, які виявилися вільними.

Після поетапного приєднання Буджаку до Османської імперії на цій території поширювалося мусульманське віросповідання. Основним способом поширення ісламу стало заселення території населенням, що сповідало іслам і до переселення сюди. Факти прозелітизма (прийняття ісламу) населенням Буджаку неісламського віросповідання невідомі. Спостерігачі відзначають не лише віротерпимість ногайців, але і відсутність у них прагнення обертати в іслам іновірців. Тунманн пише про це: «вони не переслідують нікого через його релігію і зовсім не прагнуть обертати інших в свою віру»²¹.

На території Буджаку із мусульман селилися не лише ногайці, але і представники інших народів, носії інших побутових і релігійних традицій, перш за все, турки. Хоча вони відносилися

до однієї з ногайцями деномінації ісламу – суннітського ісламу ханафітського мазхаба, в їх релігійності були істотні відмінності²².

В результаті в Буджаку склалися дві форми побутування ісламу – міська, «турецька», ближча до ортодоксальних мусульманських традицій і кочова – «ногайська». У турецькому ісламі більшою мірою дотримувалися норм шаріату і сунни, регулярніше здійснювали намаз, дотримувалися посту, більшою мірою мала місце гендерна сегрегація (зокрема, такий звичай, як закривання жінкою обличчя, дозвіл входити в суспільні місця і т. ін.), строго дотримувалися харчових заборон.

На наш погляд, свідоцтвом існування в Буджаку «двох» форм побутування ісламу є приказка, що наводить Евлія Челебі. «До речі, – пише він, – відоме прислів'я свідчить: «Їжа татарина – просо, одяг його – шкура, дім його – очерет, а сам він – негідник» [Прислів'я римоване. У другій його частині – гра слів: «очерет» турецькою «саз», а «негідник» – «насаз», що можна також перекласти «не очерет»]²³.

Подібна недоброзичливість і навіть ворожнеча на релігійно-побутовому ґрунті добре відома серед народів, які живуть по сусідству і є носіями різних традицій ісламу. Втім, соціальна сегрегація (міські і сільські мешканці, представники військового стану, адміністрації або торгівлі і скотарі-воїни) і взаємозалежність (буджацькі ногайці були важливими військовими союзниками Порти, а також дозволяли утримувати і контролювати територію Північного Причорномор'я, турки, в свою чергу, захищали ногайців від можливого глобального удару їх північних сусідів, відбитися від якого самотійно ногайці через свою відносну нечисельність і військово-стратегічне відставання, що з часом лише посилювалося, не могли) згладжувала цей конфлікт, і жодних інших фактів, що свідчили б про побутову нетерпимість між двома народами невідомо. Більш того, Евлія Челебі, ніби виправдовуючись, підкреслює: «Вони [буджацькі татари] є дуже слухняними газіями»²⁴.

Евлія Челебі свідчить про наявність десятків мечетей в містах Буджаку того часу – Акермані, Кілії, Ізмаїлі, Татарбунарах. Існували мечеті і в деяких селах, де мешкало вже напівосіле турецько-татарське населення. Так, він пише: «Три квартали в ньому [Ізмаїлі] – мусульманські, а останні населені грецькими, вірменськими і єврейськими реая... Всі будинки, заїжджі двори, мечеті, стіни яких збудовані з цегли і вкриті черепицею, знаходяться в мусульманських кварталах»; «На даний час у фортеці [Татарбунарах] є одна мечеть»; в Акермані «є мечеть султана Баєзіда – це доброго вигляду мечеть з одним мінаретом», «із мечетей [у Акермані] прекрасна мечеть султана Баєзіда, старовинна і проста на вигляд, Мечеть хана Менглі-Гірея, мечеть Ваїз-джамі, мечеть султана Селіма хана – все це великі дарування татарських ханів [на користь вакфа]»; «Є у фортеці [Кілія] соборна мечеть султана Баєзіда Велі, сім [малих] мечетей», крім того, в посаді Кілії «всього 17 міхрабів і ще одна велика соборна мечеть, що знаходиться біля ринку, має багаточисельних прихожан. Будівля цієї мечеті, проста і витончена, чудово оброблена»²⁵. В даний час в Буджаку ще з турецьких часів збереглася лише частина однієї з мечетей Ізмаїла і мінарет в Білгород-Дністровському.

У 1807 р., в ході російсько-турецької війни 1806–1812 рр., всі буджацькі ногайці були примусово виселені на схід, а територія півдня Пруто-Дністровського межиріччя була заселена християнськими поселенцями – задунайськими: болгари, гагаузи, албанці і німецькими колоністами, українцями, росіянами, у тому числі старообрядцями, молдаванами. Досить швидко були зруйновані і знищені всі матеріальні свідоцтва про існування в регіоні ісламу: мусульманські кладовища, культові споруди і взагалі практично всі споруди, що існували за турецьких часів.

З того часу в Буджаку практично не було мусульманського населення, тому на розвиток ісламу в регіоні практично не вплинули бурхливі події ХХ ст. Лише в останні десятиліття намітилося пожвавлення мусульманського життя не лише на території України в цілому, але і, певною мірою, в Буджаку. Національні конфлікти, а також падіння рівня життя в колишніх радянських республіках Кавказу і Середньої Азії призвели до масової міграції корінного населення у відносно сприятливі для проживання європейські республіки колишнього СРСР, у тому числі і в Україну. Ренесансу ісламу сприяє також лібералізація в стосунках держави і суспільства відносно ісламу (хоча, деколи, і вимушена). Відкриваються мечеті, мусульманські учбові заклади, у тому числі вищі, культурні центри, реєструються мусульманські общини,

виникають мусульманські кладовища або, частіше, мусульманські частини на загальних кладовищах і т. ін.

Охарактеризовані процеси меншою мірою торкнулися традиційно аграрного, із стійким населенням Буджаку, більшою – великих мегаполісів, таких як Київ, Одеса, Донецьк, де спостерігається відродження ісламських традицій. Проте не обійшли ці процеси і Буджак, відносна і абсолютна доля представників у його населення народів, які традиційно сповідають іслам, значно зросла. Так, певну долю населення Одеської області, в тому числі і в її південних районах, тобто в українському Буджаку, складають народи, які традиційно сповідують іслам. В Одеській області, наприклад, мешкає 2640 волго-уральських татар, 274 башкір, 2777 азербайджанців. Всього в області – 12224 представники «мусульманських» народів і виходячи з цього показника область відноситься до категорії «помірної» присутності мусульман. В області діяло 3 мусульманські релігійні общини, що відносяться к ДУМУ і 2 – незалежні общини²⁶.

Такі ж тенденції, в цілому, характерні і для північної частини Буджаку, що увійшла до складу Республіки Молдови. Специфіка тут полягає в тому, що в тюркоязычній гагаузькій автономії активна діяльність проводиться громадянами Турецької республіки, проживаючих на території автономії. І хоча спроби ісламізації гагаузів значних результатів поки що не дали, в головних містах краю – Комраті і Чадир-Лунгі діють мусульманські молитовні будинки, які відвідуються представниками турецького етносу і нечисленними прозелітами інших національностей.

¹ Куник Л., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Т. 1. – СПб., 1878. – С. 58–60.

² Большаков О. Г., Монгайт А. Л. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153). – М., 1971.

³ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 32–33.

⁴ Гончарук Т. Г. Історія Хажибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах. – Одеса, 2000. – С. 5–6

⁵ Кравченко А. А. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 8. – К., 1976; Кравченко А. А. Производственные комплексы Белгорода XIII–XIV вв. // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979.

⁶ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 79.

⁷ Там само. – С. 79–80.

⁸ Полевой Л. Л., Бырня П. П. Средневековые памятники XIV–XVII вв. // Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. 7. – Кишинев, 1974. – С. 37–38; Древняя культура Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 158–160; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 141–142.

⁹ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 80.

¹⁰ Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 159–160.

¹¹ Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992. – С. 14.

¹² Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 16–33.

¹³ Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992. – С. 15.

¹⁴ Бачинский А. Д., Добролюбский А. О. Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 86.

¹⁵ Die Landschaft Bessarabien [1789] // Schmidt Ute. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. – Potsdam, 2008. – S. 54.

¹⁶ Бачинский А. Д., Добролюбский А. О. Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 86.

¹⁷ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 108.

¹⁸ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С. 47–53.

- ¹⁹ Die Landschaft Bessarabien [1789] // Schmidt Ute. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. – Potsdam, 2008. – S. 54.
- ²⁰ Carte de la Moldavie pour servir a L'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs levée par L'Etat Major sous la direction de F. G. Bawr (1768–1774).
- ²¹ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 48.
- ²² Там само.
- ²³ Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 41.
- ²⁴ Там само. – С. 40.
- ²⁵ Там само. – С. 38.
- ²⁶ Исламская идентичность в Украине. – К., 2006. – С. 18, 19, 25.

В статье рассмотрены время появления, особенности распространения и функционирования ислама на территории Пруто-Днестровского междуречья, которая называется Буджак. Выделены основные этапы проникновения ислама в этот регион, начиная с первых упоминаний о фактах принятия ислама печенегами и заканчивая его возрождением в настоящее время. Автор приходит к выводу, что в Буджаке сложились две формы ислама: «городская», которая практиковалась турецким населением и была ближе к ортодоксальным мусульманским традициям, и «кочевая», которая существовала у ногайцев и включала в себя пережитки народных верований.

Ключевые слова: Буджак, ногайцы, кочевники, ислам, мазгаб.

In the article the time of appearance, features of distribution and functioning of Islam on the territory between the Prut and the Dnister rivers, the area which is called Budzhak, are studied. Article also examines the basic stages of penetration of Islam in the region, since the first mention about the facts of adoption of Islam by Pechenegs and finishing its revival in modern time. Author concluded that in the Budzhak two forms of Islam were developed: «urban Islam», that had been practiced by Turkish population and was closer to orthodox Muslim traditions and «nomadic Islam», which existed among Noghay people and which includes remains of folk beliefs.

Keywords: Budzhak, Noghay people, nomads, Islam, madhhab.

ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАРИС ПОХОВАНЬ XVI–XVIII ст. З с. ЖОВНИНО НА ЧЕРКАЩИНІ

У статті проаналізовано останки людей, похованих у с. Жовнино в XVI–XVIII ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки з населенням Східної Європи XIV–XX ст. Визначено, що за даними краніометрії простежується зв'язок досліджуваної чоловічої серії із Жовнина до білоруської вибірки з Полісся, південної групи українців і росіян та київської групи Юрківська. Жіноча група з с. Жовнино за даними краніометрії статистично близька до росіянок з Себежа, українок східних і центральних регіонів, а також до широколищської серії з Луцька і білорусок з Полісся.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, Жовнино, антропологія, археологія.

Могильник XVI–XVIII ст. виявлено поблизу с. Жовнино Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. у 1960 р. при розмиванні його водами Кременчуцького водосховища. Він розміщувався на надзаплавній береговій терасі правого берега р. Сули в ур. Біленькові Бурти, яке після підняття рівня води являє собою острів¹. Залишки острова знаходились за 4 км на південний-схід від центра сучасного с. Жовнино і за 1 км на схід від краю високого корінного берега. Нині острів повністю затоплений водосховищем (рис. 1, 2). Острів мав розміри 300х100 м (пн-пд). На його Північно-західній, понижений і частково задернованій частині розміщувався глиняний пляж, щільно покритий сотнями прямокутних могильних ям з просівшими чорно-земними заповненнями. Крім могил XVI–XVIII ст. знайдено низку поховань доби бронзи, пізньоримського та давньоруського часу, котрі в цій роботі не вивчаються.

Поховання XVI–XVIII ст. походять з найбільшого кладовища с. Жовнино до його затоплення. Тому їх можна пов'язувати, в першу чергу, як з представниками жителів села, так і Жовнинської сотні (1648–1672; 1762–1782), яка виникла у складі Чигиринського полку в кінці літа 1648 року згідно зі Зборівською угодою від 16 жовтня 1649 р. й увійшла як адміністративна одиниця до цього ж полку у кількості 159 козаків. Сотня підпорядковувалася містечку Чигирин-Діброва².

Із цим кладовищем слід пов'язувати не лише населення села Жовнино XVI–XVIII ст. а, можливо, і представників гарнізону Жовнинської фортеці, яка знаходилась у південно-східній частині села. На даний час залишки фортеці знаходяться за 9,2 км на південний схід від сучасного села Жовнино на острові Кабанячий. Збереглися два південні п'ятикутні бастіони, тоді як два північні зруйновані водосховищем.

Цю Жовнинську фортецю на своїй відомій карті від 1650 року Гійом де Боплан позначив як Zolnin (рис. 3.).

Історія антропологічного дослідження населення Середнього Подніпров'я козацьких часів та сучасності була розпочата В. І. Бушковичем³ і продовжена В. П. Алексєєвим⁴. Склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя вивчала Т. О. Рудич⁵.

Всього досліджено 67 черепів (37 чоловічих і 30 жіночих), придатних для опрацювання за широкою краніометричною методикою⁶. Виміри здійснено за стандартною краніологічною методикою (за Р. Мартіном): вказано нумерацію ознак, а назомалярний та зигомаксильярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм. Також для характеристики краніологічної серії XVI–XVIII ст. із Жовниного було використано методику, яка застосовується в одній із галузей расознавства – етнічній краніоскопії, яка була запропонована док. іст. наук. О. Г. Козінцевим⁷.

Характеристика краніологічного типу чоловічих черепів із Жовниного

Як зазначено вище, чоловіча серія нараховує 36 черепів (екземпляр під № 45 не увійшов у середні дані, бо був деформований). Вони й становлять основу загальної краніологічної характеристики досліджуваного села. У цілому матеріал добре збережений, серія достатньо репрезентативна. Розвиток м'язового рельєфу помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинені слабо (2,3 бала). Серія характеризується малою довжиною (на межі з середніми категоріями розміру) і помірною шириною черепної коробки (на межі з великими категоріями). Вона складається з 5 доліхокраних, 10 мезокраних і 20 брахіокраних черепів, в середньому за черепним індексом (80,2) – брахіокрана. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон відповідає помірним абсолютним розмірам. Висотний діаметр черепа (від базіона) – середній. За висотно-поздовжнім показником (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон) черепи належать до групи гіпсіокраних (високі), за висотно-поперечним – до метріокраних варіантів (помірно високі). Вушна висота помірна. Довжина основи черепа належить до класу середніх величин.

Ширина лоба помірна у фронтальному і велика в дорсальному відділі. Лобова частина сагітальної дуги помірна, як і висота вигину лоба. Потилична дуга мала, хорда також малих розмірів, вигин потиличної кістки виявлений на 33 черепах і становить 25,4, що свідчить про середнє випинання потилиці. Ширина потилиці також середня.

Довжину основи обличчя виміряно на 24 черепах. В середньому вона помірна. Верхня ширина обличчя середня, цей діаметр варіює від малих (100,0 мм у черепа № 54 з метопічним швом) до дуже великих (112,6 мм у черепа № 59) розмірів. Середня ширина обличчя помірна. Розмір виличного діаметра середній (134,6 мм). Варіація відчутна: від 127,0 мм у черепа з поховання 38 до 141,7 мм у черепа Z4 (розбіжність становить 14,7 мм). Таким чином, і величина середнього квадратичного відхилення (3,8) менша за норму⁸. Висота обличчя мала (65,0 мм), тому верхньолицевий індекс вказує на широке обличчя у групі (еурієн). Верхня частина лица на рівні краніометричної точки назіон у середньому профільована сильно (135,3°), на нижньому також спостерігається сильне його профілювання (127,8°). Загальний кут вказує на мезогнатність обличчя (84°).

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за показником (74,3) – вузькі (хамеконхія). Як відомо, низькі орбіти притаманні населенню західних територій Давньої Русі, балтійським племенам і частині фінів (ести, карели, комі, вепси)⁹. Носовий отвір характеризується помірною шириною й малою висотою, за індексом (50,1) середній (мезоринія). Перенісся середньовисоке за симотичним і високе за дакріальним індексом. Розвинутість передньої носової ості більш ніж помірна. Кут випинання носа великий (30,3°). Нижній край грушоподібного отвору (*Anthropinae*) становить 56,7%. У свою чергу, передносова ямка (*Fossae praenasales*) зафіксована в 40,5%, що свідчить про певну степову домішку. Іклові ямки розвинуті помірно (-5,7). У цілому чоловіча група належить до великої європеїдної раси.

Порівняння квадратичних відхилень 61 основної ознаки (без Максилофронтальних вимірів і показника) та індексів чоловічих черепів із Жовнина зі стандартними виявило, що черепи відрізняються підвищенням мінливості по 28 ознаках (45,9%) і пониженням по 16 (26,2%). Стандартні становлять 17 ознак (27,8%) від досліджених шістдесяти однієї.

Певний інтерес становлять антропологічні особливості жіночої групи. Серія з 30 черепів та їх уламків характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначний. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 0,5). Поздовжній діаметр черепної коробки малий, поперечний – помірний. За індексом вибірка брахіокрана (82,5). Довжина основи черепа середня. Висотно-поздовжній показник гіпсіокраний (високі черепи), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями.

Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця помірно широка, висота її вигину також середня (24,7). Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,4 мм) і малої висоти (61,0 мм), добре профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицевий індекс еурієнний (48,7), вказує на широке обличчя в групі.

Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шири-

ною і висотою, за індексом (49,9) середньо широкий (мезорінний). Перенісся низьке за симотичним, і високе за дакріальним індексом, що вказує на диспропорцію носових кісток в групі. На черепах нижній край грушоподібного отвору визначено 85,1% з антропінною формою і тільки 14,8% мають передньоносову ямку. Кут виступання носа, виміряний на 26 черепах, – помірний (24,7°).

Порівняння квадратичних відхилень 61 основних ознак та індексів жіночих черепів із Жовнина зі стандартними виявило, що черепи відрізняються підвищенням мінливості по 21 ознаці (34,4%) і пониженням по 24 (39,4%). Стандартні становлять 16 ознак (26,2%) від досліджених шістдесяти однієї.

Зіставлення групи населення з Жовнина та сусідніх територій (міжгруповий багатовимірний аналіз)

Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп було виконано співставлення вивченої серії з широким колом порівняльних матеріалів XIV–XVIII ст. з території Східної Європи (33 групи). Як до канонічного аналізу¹⁰, так і до кластерного залучались: Козіно¹¹; Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород¹²; Лютецька, Луцьк XVII–XX ст., (збірна серія) Батурин XVII–XVIII ст., Суми XVII–XIX ст., Юрківська (Київ)¹³; білоруси, росіяни, Себеж, Стара Ладога, українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст.¹⁴; Білоруси Полісся XVIII–XIX ст.¹⁵; латиші представлені чотирма серіями XVII–XVIII ст., дослідженими Р. Я. Денисовою – Леймани, Мариньсали XIV–XVII ст., Тервете XIV–XVII ст., Пургайлі¹⁶, та трьома групами XVIII–XIX ст., опрацьованими В. П. Алексєєвим: Латиші-1, Латиші-2, Латиші-3¹⁷; молдавани представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. – Варатік¹⁸; Білгород¹⁹; Ярославль²⁰; Литовці²¹.

У міжгруповому аналізі чоловічих і жіночих черепів використано 14 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа до рівня профілю обличчя.

На розташування чоловічих серій (рис. 4) за першим канонічним вектором (КВ) припадає 49,7% загальної мінливості. Чоловіча група Жовнин з великими від'ємними значеннями КВ (-1,383) виявляє подібність до білоруської вибірки з Полісся (-1,828), та південної групи українців (-1,052). На розподіл чоловічих серій за даним канонічним вектором (КВ) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, ширина і висота орбіти, верхня висота обличчя.

За КВ II (30,6% загальної дисперсії) можна відмітити подібність досліджуваної групи з додатним значеннями вектора (0,697) до Білгорода (0,756) та Київської групи з вул. Юрківської (0,631). На розподіл серій у координатному полі найбільш значимими виявились: симотичний індекс (від'ємні значення), кут випинання носових кісток, назомальний кут обличчя, найменша ширина лоба та виличний діаметр з додатними значеннями вектора.

За III КВ (19,5% загальної дисперсії), чоловіча вибірка з Жовнина, з помірними додатними значеннями вектора (0,163) проявляє подібність з росіянами з Курської губернії (0,114) та Білгорода (0,244). На розподіл серій найбільш значимими виявились: висотний і поперечний діаметр черепної коробки й зигмаксілярний кут обличчя.

Жіноча вибірка. Серій для порівняння стало меншою у зв'язку з тим, що не завжди чистість черепів дає нам змогу сформувати повноцінну групу для статистичного аналізу. На розташування жіночих серій за першим канонічним вектором припадає 52,9% загальної мінливості. Жіноча група з Жовнина з від'ємними значеннями вектора (-1,537) статистично подібна до Луцьких черепів (-1,653). На розподіл серій у координатному полі найбільш значимими виявились: поздовжній діаметр черепної коробки, верхня висота обличчя, висота і ширина орбіт, ширина носа, найменша ширина лоба з додатними значеннями, зигмаксілярний кут обличчя з від'ємними. Про значний притік у Середнє Подніпров'я після монгольську добу вихідців з території побутування масивних типів східних слов'ян – з колишніх древлянських, волинських, галицьких, тиверських земель (особливо це стосується чоловічих груп), вказувала Т. О. Рудич²².

За даним КВ II (-0,124) можна відмітити певну близькість жіночої групи до росіянок із Себежа (-0,120), українок східних регіонів (-0,108) та меншою мірою до Батурина (-0,163). На розподіл

жіночих серій за другим канонічним вектором (КВ) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: виличний діаметр, поперечний діаметр черепної коробки, кут випинання носових кісток та висота носа.

За III КВ, жіноча група з Жовнина з від'ємними значеннями вектора (-0,259) статистично подібна до білорусок Полісся (-0,242) та українок з центральних регіонів (-0,237). На розподіл серій за даним КВ найбільш значимими виявились дві ознаки: висотний діаметр черепної коробки, симотичний індекс й назомалярний кут обличчя. Можливо, за даним вектором проявились генетичні зв'язки досліджуваної групи з населенням давньоруської доби, яке за літописними даними згадується під 1116 р., коли син Володимира Мономаха переяславський князь Ярополк переселив до Желні жителів м. Дрюцька²³. Але це тема майбутніх досліджень.

Етнічна краніоскопія

На 67 черепах враховувались шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ); задньовиличний шов (надалі ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II); надорбітні отвори (надалі НО); потиличний індекс (надалі ПІ). Чоловічі та жіночі черепа розглядаються спільно, що дає підстави поділити серію на дві частини за століттями. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались пів суми чоловічих та жіночих значень. Частоти ознак аналізованих двох груп подані у табл. 1.

Потиличний індекс (ПІ) у населення Жовнина за відсотковою часткою в першій групі XI–XVIII ст. низький, в другій, XVII–XVIII ст., – помірний; задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах першої групи відсутній, в другій складає трохи більше помірного відсотка; клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів²⁴. Отже, досліджувана перша серія виявилась з малим показником КВШ у 19,0%, а друга – з великим (53,5%); частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на черепах першої групи з Жовнина мала – 39,1%, в другій групі велика – 56,5%. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – високий (70,0% та 71,1%). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9%²⁵, можна вважати досліджувані серії європеоїдними. Відсотки надорбітних отворів (НО)²⁶ на черепах із Жовнина порівняно низькі (табл. 1).

Висновки

1. Чоловіча вибірка зі Жовнина за даними краніометрії помірно брахікранна. Черепна коробка помірно висока. Вушна висота також помірна. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване, помірно широке, низьке, але верхньолицевий індекс вказує на широке обличчя у групі. Орбіти вузькі. Ніс помірної ширини з великим кутом випинання носових кісток. Перенісся помірно високе.

2. Жіноча серія характеризуються брахікранією, помірною висотою черепної коробки. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Обличчя ортогнане, середньої ширини і малої висоти, добре профільоване. Верхній лицевий індекс вказує на широке обличчя в групі. Орбіти помірної висоти, ніс середньо-широкий з низьким переніссям. Кут його випинання помірний.

3. Враховуючи підвищену варіабельність більшості ознак, що проявляються у завищенні стандартних величин квадратичного відхилення як в чоловічій, так і жіночій серії із Жовнина, можна зробити припущення про морфологічну неоднорідність населення Жовнина у цілому.

4. За даними краніометрії, при співставленні досліджуваних груп методом багатовимірного канонічного аналізу у тривимірному просторі, простежується зв'язок чоловічої вибірки із Жовнина із білоруською вибіркою з Полісся, південною групою українців, росіян з Курської губернії, Білгорода та київської групи Юрківська.

5. Жіноча серія із Жовнина виявляє подібність до росіянок із Себежа, українок східних і центральних регіонів, а також із Луцька і білорусок із Полісся.

6. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, специфічними для першої досліджуваної вибірки XVI–XVIII ст. виявились порівняно низькі частоти клиноподібного верхньощелепного шва і підорбітного візерунку типу II, що може свідчити про належність серії до кола південних європеоїдів. У свою чергу, в другій вибірці XVII–XVIII ст. виявлено дещо підвищений відсоток задньовиличного шва.

Табл. 1. Частоти краніоскопічних ознак в двох краніологічних серіях XVI–XVIII ст., Жовнино, %.

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Жовнин-1	XVI–XVII	9,5 (58)	39,1 (23)	0 (21)	19,0 (70)	70,0 (36)	20,3 (59)
2.	Жовнин-2	XVII–XVIII	22,2 (48)	56,5 (46)	13,0 (46)	53,5 (101)	71,1 (52)	28,5 (56)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

Рис. 1. Аерофотознімок 1980-х рр. о. Біленкові Бурти.

Рис. 2. Супутниковий знімок. 2013 р. Острів Біленкові Бурти повністю знищений водосховищем.

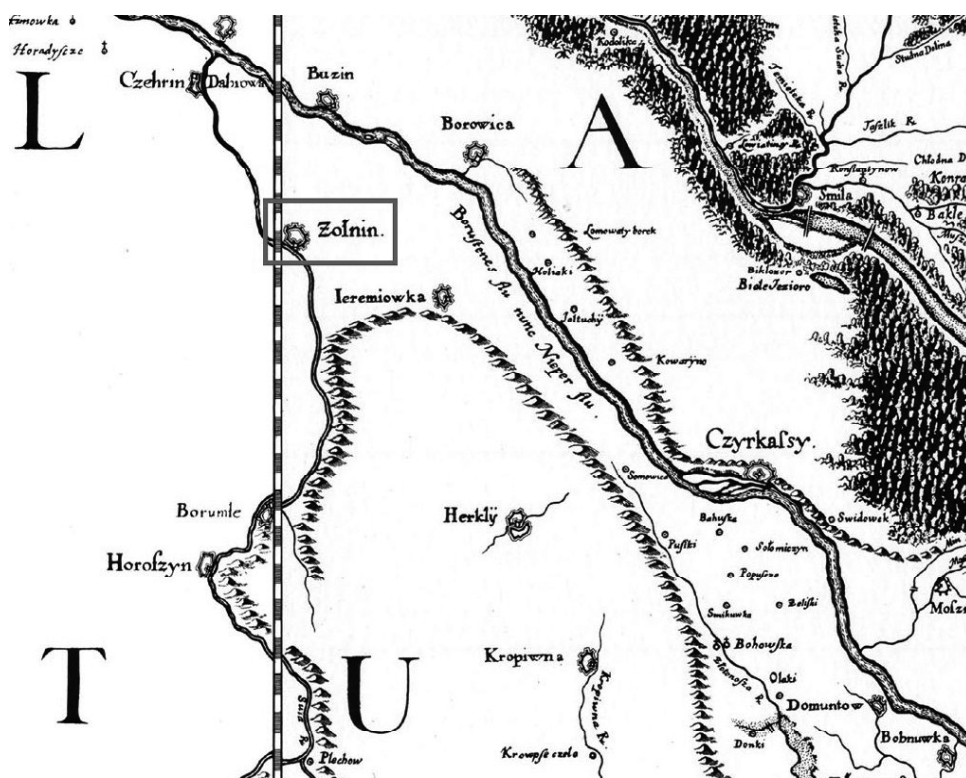

Рис. 3. Фрагмент карти Гійома де Боплана 1650 р.

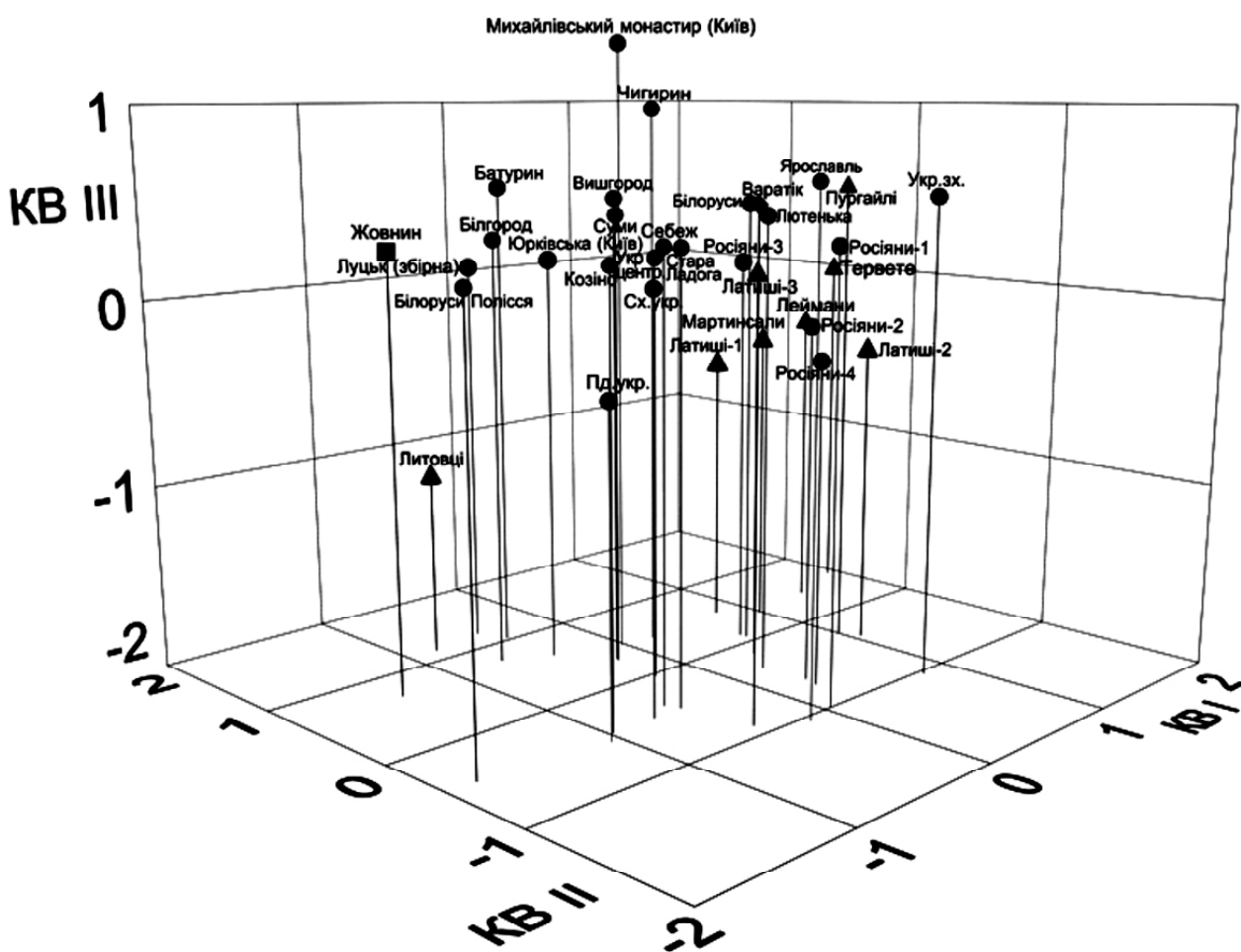

Рис. 4. Розташування 33 чоловічих серій у тривимірному просторі. Росіяни-1 (Орловська губернія). (Латиші-1 – Дурбе; Латиші-2 – Західні; Латиші-3 – Латиші із Лудзу).

- ¹ Дяденко В. Д. Моця О. П. Жовнинський могильник XI–XIII ст. – К., 1986. – С. 82–90; Рутковская Л. М. «Отчет о раскопках могильника в урочище Пристань с. Жовнино в 1972–73 гг.» / нач. I тыс. до н. э. и Биленковы Бурты – Киевская Русь / С. 1+21 табл., Щоденник Рутковської Л. М. – 12 арк., Інвентарна книга – 4 с. Черкаська обл., 1972–73/113, Архів ІА НАНУ; Рутковська Л. М. «Отчет о раскопках у с. Благовещенка Запорожской обл. в 1968 г. и у с. Жовнино Черкасской обл. в 1970 г.», 14 с.+18 табл., польова документація. 1968–70/13. Архів ІА НАНУ; Дяденко В. Д. Щоденники. 12 штук. Польова документація. 1961–69/00. Архів ІА НАНУ.
- ² Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ, 2007. – 340 с.
- ³ Bushkowsch W. J. Crania ucrainika. R. 1 // Український Медичний архів. – Харків, 1927. – Ч. I. – № 2–3; його ж. Crania ucrainika // Український Медичний архів. – Одеса, 1928. – Ч. II.
- ⁴ Алексеев В. П. Избранное. Том. 4. – М., 2008.
- ⁵ Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. – К., 2014. – 298 с.
- ⁶ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s.; Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М., 1964; Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique. J. Roy. Anthropol. Inst., 1933. – Vol. 63. – P. 19–47; Dwight T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study // American Journal of Anatomy – 1905. – Vol. 4 – P. 19–32; Vallois H. V. Laduree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. – 1937. – Vol. 47. – P. 499–532; White T. D., Folkens P. A. Human Osteology. – Academic Press, 1999.
- ⁷ Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: Vol. 43/3. – Jena, New York, 1992. – P. 213–244; Козинцев А. Г. Использование дискретно-варьирующих краниологических признаков при индивидуальной диагностике. // Вопросы антропологии. Вып. 44. – М., 1973. – С. 136–141.
- ⁸ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М., 1964.
- ⁹ Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы // Краниологическое исследование. – М., 1969. – С. 193–194; Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб., 2000. – 105 с.
- ¹⁰ Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. – М., 2008.
- ¹¹ Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара. Вып. 7. – М. – С. 433–440.
- ¹² Рудич Т. А. Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. // Збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24–25 травня 2007 року в м. Вишгород. – Вишгород, 2009. – С. 75–79; Рудич Т. А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. – Донецк, 2000. – С. 381–392; Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 4. – К., 2008. – С. 49–54; Рудич Т. О. Антропологічний склад населення м. Чигирин XVI–XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. – Запоріжжя, 1997. – С. 55–61.
- ¹³ Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). – 2012. – С. 487–507; Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипти луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви // Старий Луцьк. Матеріали ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку. – Луцьк, 2014. – С. 111–123.
- ¹⁴ Алексеев В. П. Избранное. Т. 4. – М., 2008.
- ¹⁵ Тегако Л. И., Микулич А. И., Саливон И. И. Антропология Белорусского Полесья. – Минск, 1978.
- ¹⁶ Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). – Рига, 1977.
- ¹⁷ Алексеев В. П. Избранное. Т. 4. – М., 2008.
- ¹⁸ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975.
- ¹⁹ Безбородых В. И., Долженко Ю. В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. – СПб., 2014. – С. 104–120.

- ²⁰ Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. Вып. 19. – М., 2011 – С. 202–216.
- ²¹ Алексеев В. П. Избранное. Т. 4. – М., 2008.
- ²² Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. – К., 2014. – 298 с.
- ²³ Ипатьевская летопись, 6624. – ПСРЛ. – Т. 2– М., 1962.
- ²⁴ Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л., 1988. – 165 с.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы антропологии. Вып. 80. – 1988. – С. 119–128.

В статье проанализированы останки людей, похороненных в с. Жовнино в XVI–XVIII вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки с населением Восточной Европы XIV–XX вв. Определено, что по данным краниометрии прослеживается связь исследуемой мужской серии из Жовнино с белорусской выборкой из Полесья, южной группы украинцев, русских и киевской группы Юрковская. Женская группа из с. Жовнино по данным краниометрии статистически близка к россиянкам из Себежа, украинкам восточных и центральных регионов, а также к широколицей серии из Луцка и белорускам Полесья.

Ключевые слова: краниология, краниоскопия, Жовнино, антропология, археология.

In the article the remnants of people, buried in the village of Zhovnyno in XVI–XVIII centuries, is analyzed. Contrastive analysis of the morphological complexes of this sample with XIV–XX centuries Eastern Europe's population was conducted. It was defined that according to craniometry there is a connection between Zhovnyno's male sample and Belorussian one from Polissia, south group of Ukrainians and Russians, Kyiv group of Yurkivska. Zhovnyno's female series shows similarities to Russian women from Sebezh, Ukrainians of Eastern and Central regions, wide-broad series from Luts'k and Belorussians from Polissia.

Keywords: craniology, cranioscopy, Zhovnyno, anthropology, archeology.

ПАЛОМНИЦТВО ДО КИЄВА У XVIII ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізована історіографія проблеми паломництва до київських православлених святинь у XVIII ст. Наукові праці систематизовані за трьома категоріями відповідно до їх зв'язку з темою київського паломництва. Визначені нерозкриті напрямки та перспективи подальшого дослідження теми.

Ключові слова: історіографія, київське паломництво, ментальність доби бароко, народна релігійність.

При вивченні рівня розробленості заявленої проблеми варто виходити з того, що паломництво до святинь – одна з найскладніших тем на перетині історії, культурології, філософії, психології, богослов'я. В останні десятиліття у світській історичній науці стали можливими актуалізація та відкрите дослідження ряду питань, пов'язаних із християнством. Предметом вивчення стала вся сфера життя, безпосередньо пов'язана із Церквою: ставлення до церкви та до священика, хресні ходи і молебні за межами храму, похоронно-поминальна обрядовість та уявлення про смерть, шанування святих і святинь, особливості благочестя у різному становому середовищі та інші питання масової православної релігійності.

Мета цієї статті полягає у спробі охарактеризувати наукові праці, які стосуються проблеми православного паломництва на українських теренах. Важливо розкрити наступні завдання: систематизувати історіографію за ієрархічними рівнями в залежності від дотичності до проблеми київського паломництва у XVIII ст., визначити основні напрямки досліджень в межах цих ієрархічних рівнів, з'ясувати прогалини та перспективи у вивченні теми паломництва до київських православних святинь у XVIII ст.

Історіографічний доробок досліджуваної проблеми умовно розподіляємо на три ієрархічні рівні: а) підсумково-узагальнюючі концептуальні праці; б) роботи, присвячені вузловим аспектам досліджуваної проблеми; в) розвідки про конкретні сюжети в рамках тієї ж проблеми.

Першу групу робіт складають концептуальні праці, які обґрунтовують необхідність історико-антропологічних досліджень проблеми паломництва або ж самі є прикладом такого дослідження. Значну увагу науковцями приділено проблемі зовнішнього паломництва. Професору Київської Духовної Академії О. О. Дмитрієвському належать кілька праць про закордонні паломництва. Зокрема, цікавою з огляду на представлену у ній живу картину паломництва, є робота «Православное русское паломничество на Запад (в Бар-град и Рим) и его насущные нужды»¹. Хоч праця не містить точних даних статистичного характеру (чисельність, соціальний склад і т.д.), однак автор вказує точні сезонні терміни російського паломництва в Італію, детально описує умови побуту богомольців, частково – їхню поведінку. У статтях М. В. Рождественської, Г. В. Попова, І. В. Басіна розкриваються основні риси світогляду паломників на основі аналізу текстів давньоруських та більш пізніх паломницьких творів. М. В. Рождественская звертає увагу на кілька особливостей у сприйнятті паломниками міста Єрусалима: як міста-книги, оскільки ходіння по Святій Землі і Єрусалиму – це ніби нове читання текстів Священного Писання; як образу Єрусалиму – Града Небесного; як особливо благодатної землі, яка охороняє благочестивого мандрівника. Паломництво у Святу Землю було не тільки мандрівкою у просторі, але і у часі, причому одночасно – і у минуле, і в майбутнє². Катеринбурзька дослідниця К. А. Калужникова виокремила структурні компоненти християнського паломництва як соціокультурного явища, які вона умовно назвала кодами (вимірами): об'єктно-суб'єктний, предметний, акційний, просторовий, часовий тощо³. Значення святинь для прочан показав С. Бондар, наголошуючи на тому, що паломництво – це акт безпосереднього про-

никнення до певної священної події чи особи⁴. Інтерпретуючи давньоруські «Ходіння» як паломництва у священну історію, С. Бондар стверджує, що можливість особистісного спілкування з історичними особами і реаліями є відповіддю на причини прагнення руських паломників побачити Святу Землю. Лише істинно пережитий особистий досвід давав можливість «спізнати Священну Історію, духовно причаститися нею, освятитися нею і освячувати нею Русь»⁵.

У праці С. Ю. Житеньова висвітлена історія руського православного паломництва упродовж Х–XVII ст. Він зазначає, що уже з перших століть руської історії паломники здійснювали далеку подорож до Святої Землі, Константинополя і Афона. З виникненням на Русі храмів і монастирів і у нас з'являються свої традиції шанування мощів Божих праведників, чудотворних і прославлених ікон, спочатку в Києві і Новгороді, а потім у Володимирі і Москві⁶. Характеризуючи паломництво періоду Київської Русі, автор відводить увагу відвіданню великою княгинею Ольгою Константинополя та паломництво в Святу Землю ігумена Даниїла. Після монгольського нашестя XIII–XV ст. поступово відновлювались ходіння до традиційних святинь; водночас розширилася географія паломництва – до святинь Єгипту і Малої Азії. Паломництво XVI–XVII ст. автор розглядається, з одного боку, як продовження благочестивої традиції, а з іншого – як відповідальна місія в нових умовах мусульманської гегемонії і османського панування на обширній території Малої Азії, Балкан і Близького Сходу. С. Ю. Житеньов розкрив феномен паломництва як форми міжкультурної комунікації та релігійної діяльності у її соціокультурному, історико-культурологічному та цивілізаційному контекстах⁷. Науковець стверджує, що паломництво у свідомості народу сприймалось як високий духовний подвиг, про що свідчить поширена традиція приймати паломників на ночівлю. На думку С. Житеньова, для руських людей паломництво було святом, сакральним дійством, на відміну від західно-християнської традиції. Адже вони розуміли православне благочестя як істинну і святу віру й ставили за мету виконання правил християнського життя, адже «віра без справ мертва» (Іак. 2:20)⁸. Вчений прийшов до висновку, що паломництво до вітчизняних та зарубіжних святих місць було сокровенним бажанням усіх поколінь руського народу. Глибока віра предків у чудодійність святих ікон, мощів Божих праведників, шанованих хрестів та реліквій давала людям сили й насаги для здійснення тривалих паломництв у шановані храми й монастирі⁹. Дослідник зауважує, що в другій половині XVII ст. відновлюється масове паломництво до православних святинь Києва. Київ і його святині були зруйновані з часів монгольського нашестя понад двісті років, і лише в другій половині XV–на початку XVI ст. місто почало відновлюватися і поступово ставало духовним та економічним центром Південно-Західної Русі. Відтак, у другій половині XVII ст. у вірян з'являється можливість відвідувати святині Києва, серед яких С. Житеньов називає Києво-Печерську лавру, собор Святої Софії, Михайлівський Золотоверхий монастир та Межигірську обитель.

Сучасний український дослідник Петро Білоус вперше у вітчизняній історіографії систематизував літературні пам'ятки, які відображають паломництво до святинь Сходу у XVIII ст. Вчений фахово прокоментував сюжети мандрівок Мелетія Смотрицького, Іполита Вишенського, Варлаама Ліницького, Василя Григоровича-Барського, подорожі Серапіона та Луки Яценка (Зеленського), ходіння до Святої Землі Сильвестра і Никодима¹⁰. Говорячи про В. Григоровича-Барського, П. Білоус наголошує, що він був паломником нового типу – розумним, освіченим; його цікавили не тільки святі місця, а й найрізноманітніші галузі науки, культури, суспільно-політичного життя, він не брав на віру все підряд, про що раніше читав чи потім чув, а намагався дослідити на місці¹¹. Цінними в контексті висвітлення морально-етичних та ментальних установок доби бароко є міркування Петра Білоуса щодо апології паломницької дороги, рецепції часу та формування «моделі світу» у прочан. Автор застосовує поняття «хронотоп» дороги, який зумовлюється у ходінні географічними та просторовими параметрами й виражається антропоморфним образом «час іде», що відображається як художній символ ходіння.

Проща до місцевих православних святинь, тобто внутрішнє паломництво, тривалий час залишалася поза увагою широкого кола науковців. У 1999 р. побачила світ книга історика П. Н. Зирянова «Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века»¹². Один із розділів книги присвячений монастирям як центрам народно-релігійного життя. Тут автор розкриває питання взаємовідносин монастирських обителів з широкими народними масами. Важливе місце при розгляді цього питання відведено паломництву як засобу взаємодії центрів духовності –

монастирів із віруючими православними людьми. Дослідник поділяє паломників на «ближніх» (із околиць) і «дальніх»; вказує на сезонність селянських паломницьких ходін (навесні – між яровим посівом та обробітком озимини, а восени – по закінченню усіх польових робіт); звертає увагу на проблеми прийому богомольців у самих монастирях. П. Н. Зирянов виявляє динаміку зміщення основних паломницьких центрів із півночі до півдня від Москви, утворення тут нових загальноросійських релігійних центрів¹³. У розділі про монастирські доходи автор зачіпає проблеми відвідання монастирів знатними і простими паломниками.

Н. Верещагіна пояснює дефініцію «внутрішнє паломництво», протиставляючи його зарубіжному. Показовим для внутрішнього прочання авторка називає Київ, у якому зосереджувалася велика кількість святинь: голова Св. Климента, мощі священномученика Макарія, Київський образ Богоматері, мощі великомучениці Варвари тощо¹⁴. П. Білоус також розмежовує велике і мале паломництво. До першого він відносить подорож до Єрусалима, а також святих місць Риму, пов'язаних із діяннями учнів Христа – апостолів Петра і Павла; у православних в Середні віки сформувалися свої центри паломництва – Константинополь та Афон. Відвідання місцевих святинь П. Білоус називає «малим паломництвом»: у кожній місцевості були храми, церкви, де знаходилися святині. До них приходили на поклоніння і на прощу з навколишніх сіл та містечок, задовольняючи цим свої релігійні почуття¹⁵.

Другу групу досліджень складають наукові праці, які присвячені вузловим аспектам досліджуваної нами проблеми. До цих аспектів відносимо проблему ментальності населення періоду українського бароко та питання народної релігійності.

Один з вузлових аспектів розкривають праці, присвячені ментальним установкам доби бароко, які формували та визначали поведінку людини відповідної епохи. Л. Ушкалов зазначає, що для богомислення XVIII ст. був притаманний чин пізнання самого себе та контрверсія (автор застосовує термін «психомахія») між «внутрішньою» та «зовнішньою» сутністю людини, і відповідно, між гріховним та праведним¹⁶. На свідомість людини впливав страх Божий, індивідуальна візія якого робила людину богобоязливою, що було однією з чеснот українського соціуму. Аналізуючи праці Григорія Сковороди, дослідник встановив, що українське богомислення XVII–XVIII ст. характеризує аскетична ідея «смерті щодо світу», тобто ідея відречення від матеріальних та тлінних речей у процесі постійних змагань із «трьома неприятелями»: світом, плоттю й дияволом¹⁷. Виразний заклик протидіяти цій богопротивній «трійці», яка породжувала гріх, формував поведінку вірян, мотивуючи їх до заходів, які б сприяли спасінню душі: молитва, піст, сповідь, милостиня, проща.

На контрверсійності побутово-ідеологічного тла барокової доби наголошує й Б. Криса. Дослідниця стверджує, що поезія бароко – це творіння амбівалентної художньої картини світу, де триває гул божественного творіння, відбувається освоєння простору, впізнаються риси часу, найбільшим джерелом для якого залишалося Святе Письмо¹⁸. Однак, на думку Б. Криси, поруч із процесами самовизначення особистості, виникають і закріплюються нові етно-психологічні стереотипи, які втілюються в певній соборності почувань, зумовлені спільністю долі, життєвої мети, заняття, що в кінцевому наслідку підносяться до інтересів нації як об'єднуючого начала¹⁹. Тотожні ознаки соборності проявлялися для вірян у необхідності колективного паломництва у XVIII ст., коли богомалець у складі групи відчував себе захищеним та органічним елементом мікрокосму, що виник на основі спільної мети та ідеї.

Розглядаючи вітчизняні релігійно-філософські традиції періоду бароко, О. Марченко вказує на ряд факторів, які впливали на людину цієї епохи: тяжіння над нею зовнішніх авторитетів, приписів, вимог, що ізолювали її від вищих духовних цінностей християнства²⁰. Одним із шляхів подолання цих факторів було задоволення духовних інтенцій, які могли проявлятися у формі здійснення паломництва як закономірного богошукання людини цієї доби. Бачення духовності особи доби бароко на основі аналізу філософського курсу та проповідей Георгія Кониського висвітлив Я. І. Фощан. Автор констатує, що стрижнем духовності є уявлення про моральний ідеал і шляхи його досягнення. Духовним зразком на шляху до моральної досконалості для християн є Христос, унаслідування якого у земному житті є недосяжним, проте істинним. У культурі бароко раціональне пізнання Бога входило до рангу найвищих добродійностей²¹. Лише в поєднанні з творінням добрих справ віра стає дорогою до моральної досконалості і спасіння, що Я. Фощан неодноразово простежував у проповідях Кониського.

Важливими в контексті проблеми паломництва є праці, у яких вивчається народна релігійність XVIII ст., ключовим компонентом якої був потяг до вшанування реліквій та місць, пов'язаних із християнськими святими.

Вислів «народна релігійність» вперше вжито на початку XX ст. у Німеччині лютеранським пастором П. Древісом на позначення уявлень сільських мешканців про християнську релігію, що досить істотно відрізнялися від канонічних²². Ірина Ігнатенко ототожнює «народну релігійність» з більш нейтральним терміном «антропологія релігії» та інтерпретує їх як поняття, яке притаманне не вузькому соціальному прошарку, а загалом – «народу-соціуму»²³. Вивчаючи народну релігійність, слід враховувати ряд соціальних чинників, таких як рівень освіти, місце проживання, включеність у церковну культуру, потрібно максимально відтворювати мікро- і макрокосм людини²⁴. Однак, незаперечним є те, що народна культура ґрунтується в основному на християнському культурному пласті.

О. Мурзін визначив ключові компоненти народної релігійності, серед яких він називає обітницю і шанування ікон та святих у народній православній традиції²⁵. Категорію «релігійність» дослідник інтерпретує як світоглядну орієнтацію індивіда і групи, яка проявляється в сукупності властивостей свідомості, поведінки та відносин, які ґрунтуються на вірі; релігійність проявляється через символізацію життєвого світу, переконання та емоції віруючого. На думку О. Мурзіна, доцільним є застосування культурологічного підходу при дослідженні народної релігійності, який орієнтований на виявлення сукупності її внутрішніх і зовнішніх зв'язків, детермінованих природно-географічними, соціально-культурними, господарсько-економічними умовами. Складовою частиною народної релігійності виступає її предметна сторона: шановані (сакральні) місця і шановані предмети, які використовуються під час різних обрядових практик, у повсякденні та на свята²⁶. Дослідник констатує, що важливе місце в народній релігійності займали паломництва і богомілля, які носили не формальний характер народного благочестя, а служили благодатним джерелом, яке зміцнювало віру. Із мандрівок по святих місцях паломники приносили численні ікони, хрестики, предмети, які володіли чудодійною силою²⁷.

У працях про суспільний побут та духовну культуру селян сучасна російська дослідниця-етнограф М. М. Громико зазначає, що богомілля було стійкою і широко розповсюдженою причиною для відходу селян із громади упродовж всього XIX ст. і по всій території розселення руських людей²⁸. Дослідниця розкриває уявлення про паломництво у межах сільської громади. Зокрема, звертається увага на ставлення до паломницької подорожі як до справи виключно богоугодної, але для цього, на думку селян, сама подорож повинна бути тяжкою. М. Громико наводить конкретні приклади того, як збирались на богомілля, куди ходили із різних місць. Після повернення, розповіді богомольців, у свою чергу, ставали здобутком всієї громади, будучи одним із каналів інформації про зовнішній світ²⁹.

Інший сучасний дослідник-етнограф І. А. Кремльова розглядає паломництво у зв'язку із широко поширеною у Росії практикою релігійної обітниці³⁰. Оскільки обітниці були тісно пов'язані із шануванням святих, то однією із їхніх форм були ходіння по святих місцях. Такі обітниці давали тільки у важливих життєвих випадках: при одужанні від тяжкої хвороби, після нещастя, пожежі й т.п. Дослідник богословської літератури Давньої Русі Г. Подскальки стверджує, що релігійна мотивація має абсолютний пріоритет в паломництвах. Означену мотивацію він вбачає в тому, що «Предметом інтересу були не лише святі місця, де розгорталась діяльність Христа або святих, але й святині. Паломницька практика (і в цьому причина її поширення) віддавна мала на меті не тільки душекорисне повчання, але також і безпосереднє здобування благодаті для тіла і душі, задля спасіння в цьому і потойбічному світі»³¹.

Третю групу наукових праць складають розвідки, присвячені окремим сюжетам в контексті досліджуваної проблеми. Сюди ми відносимо публікації, присвячені паломництву до окремих об'єктів, соціальним, географічним, матеріальним аспектам і т.п.

Чималий внесок в українську історіографію теми паломництва був зроблений А. Макаровим, який опублікував розвідку, присвячену київському паломництву у XIX ст. Дослідник охарактеризував структурні аспекти паломництва до Києва, називаючи місто передвісником Святих місць Палестини. Автор перераховує паломницькі місця у Києві, до яких прямували прочани, детально зупиняється на побутових аспектах здійснення прощі: шлях до міста, перебування

паломників у Києві, відносини з монастирями тощо³². Автор наводить більш-менш точні цифри щодо кількості прочан, зазначаючи, що у 1859 р. лише в лаврських готелях перебувало близько 80500 чоловік. Долею паломників у Києві переймалися й інші київські обителі, пригощаючи їх безкоштовними обідами та надаючи притулок для ночівлі чи тимчасового проживання³³.

Тематиці паломництва, насамперед до Києво-Печерської лаври, присвячені публікації авторів збірника «Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії»³⁴. Так, О. Васильєв з'ясував витoki паломництва у християнському світі загалом і на руських землях зокрема. Науковець зазначає, що із середини XV ст. більша увага приділяється власним православним святиням. Серед факторів, які спонукали до цього, О. Васильєв називає «утиски «срацин» та «злих арапів», з'являється уявлення про те, що греки послабли на віру»³⁵. Дослідник наголошує, що в межах колишньої Російської імперії відбувалося і внутрішнє паломництво: богомольці ходили до Троїце-Сергієвої лаври, Ростова, Углича, Кирило-Білозерського монастиря, досягали Соловецького і Валаамського монастирів. Окреме місце О. Васильєв відводить місцевим святиням: прочани вшановували чудотворні ікони та мощі у Задонську, Мгарі, Белгороді, Почаєві, Каплунівці під Охтиркою³⁶. М. Нікітенко зосередила увагу на феномені Києво-Печерської обителі у створенні на київському ґрунті образу Святої Землі. Дослідниця зауважує, що печери київської Лаври є одним з найважливіших доказів того, що саме палестинські святині були прототипом для тих, хто розбудовував Печерську обитель – для її Святих Отців³⁷.

М. Яременко стверджує, що київські православні святині у XVIII ст., як і раніше, користувалися славою і були місцями паломництва для православних і християн інших конфесій з українських територій Речі Посполитої³⁸. Дослідник ототожнює київське паломництво з паломництвом до святинь Сходу, наголошуючи, що в обох випадках прочан надихало бажання відвідати як святі місця, так і святині. Автор встановив, що хоч паломники зазвичай йшли у Київ за духовною порадою, яку могли дати старці, однак упродовж XVIII ст. монастирі назагал не відзначалися суворим аскетизмом. Серед іноків-подвижників для XVIII ст. вчений згадує лише старця-затворника Досифея (помер у 1788 р.) та його учнів, наголошуючи, що цей фактор був популярним для прочан попереднього XVII та наступного XIX століть. У своїй роботі М. Яременко стверджує, що хоч випуск спеціалізованої довідкової літератури для пілігримів із переліками всього того, що необхідно побачити й чому поклонитися у Києві почався у XIX ст., однак «індустрія» прощі у XVIII ст. вже була сформована³⁹.

І. Нетудихаткін дослідив соціальний та географічний аспект паломництва до Андріївської церкви у першій третині XIX ст.⁴⁰. Дослідник на основі Реєстру з детальним описом речей, подарованих богомольцями Андріївській церкві упродовж 1808–1827 рр., зробив спробу поглянути на історію церкви крізь призму тогочасної практики паломництв до київських святинь. Він конкретизував територіальне походження богомольців, визначивши ієрархію «географії» прочан: з українських губерній, з російських губерній та паломники із-за кордону (Молдова, Сербія, Греція). Дослідник звернув увагу на значний відсоток паломників з Росії, що автор пояснює як традиційне явище для кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст.

Паломництво окремої соціальної категорії – козацтва, висвітлив у своїй монографії О. Кузьмук⁴¹. Визнаючи факт популярності паломництва козаків до Києва наприкінці XVII–XVIII ст., дослідник піддає критиці ідеалізований та схематичний погляд на прочан-запорожців. Автор пише про численні перешкоди, які стояли на заваді можливості козаків піти на прощу: постійні війни, необхідність займатися промислами, заборонні накази проти присутності запорожців у Гетьманщині (після зруйнування Січі у 1708 р.), будівництво численних застав тощо. Цінним є доробок О. Кузьмука з огляду на залучення ним монастирських пом'яників для висвітлення проблеми. Проаналізувавши кількісні показники записів синодиків, дослідник встановив, що найбільшою шаною запорозьких (низових) козаків у другій половині XVII–XVIII ст. користувалися Миколаївські Межигірський (у ньому був храм св. Миколая) та Слупський (Пустинний) монастирі, що інтерпретується як пряме свідчення поширеності серед запорожців культу св. Миколая.

Матеріальні дари від богомольців київським монастирям та церквам українськими науковцями також вивчалися фрагментарно. Для цих праць характерне фокусування уваги на одному монастирі чи церкві, а контекст паломництва висвітлювався вкрай рідко. О. Прокоп'юк називає

матеріальні пожертви індикатором шанованості ікон у Софійському монастирі у XVIII ст.⁴². В залежності кількості дарів до конкретних ікон, дослідниця серед найбільш шанованих виділяє ікону Миколая Мокрого, Куп'ятицьку ікону Божої Матері та Охтирську ікону. На основі даних прибутково-витратних книг, О. Прокоп'юк з'ясувала зміну кількості паломників до Софії Київської відповідно від пори року⁴³, причому її висновки співпадають з міркуваннями Ігоря Нетудихаткіна про відвідування прочанами київських святинь упродовж календарного року⁴⁴. А. Кізлова проаналізувала віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII ст. – кінець XIX ст.)⁴⁵. На основі записів про принесення вотивів до київських монастирів і церков, автор прийшла до висновку, що у принесеннях молитовних дарів віддзеркалено значно ширше коло очікувань богомольців, аніж сподівання на зцілення, яке вважалося основним чудом. Дослідниця встановила, що значна частина богомольців усвідомлювала надання до святині як матеріальне підкріплення молитви, завдяки якому можна було запобігти кризовій ситуації.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що внутрішнє паломництво XVIII ст. на українських теренах досі не ставало об'єктом ґрунтовних студій для українських істориків. Хоч традиція паломництва була широко розповсюджена серед православного віруючого населення України та Росії упродовж XVIII століття, однак тема в історичній науці досліджена вкрай мало. Дещо ширше висвітлена історія розвитку традиції ходінь до зарубіжних святих місць, особливо по відношенню паломництва у Святу Землю. Практично немає історико-етнографічних праць, де б це явище розглядалося у плані його побутування, зачіпаючи як суто фактичну, статистичну, описову сторону, так і питання усвідомлення сенсу ходіння на богомілля самими носіями традиції, а також які містили б осмислення її ролі у загальній системі української православної культури. Не вивчався також і побут київських паломників XVIII ст., не зверталась увага і на ряд питань, пов'язаних із суспільними сторонами, духовною оцінкою. Відтак, дослідження соціоантропологічного виміру паломництва до київських православних святинь у XVIII ст. є перспективним та дасть можливість частково заповнити прогалину у історіографії проблеми.

¹ Дмитриевский А. А. Православное русское паломничество на Запад (в Бар-град и Рим) и его насущные нужды. – К., 1897.

² Рождественская М. В. Образ Святой Земли в древнерусской литературе // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 8–14.

³ Калужникова Е. А. Паломничество как ритуал: сущность и культурно-исторические типы.: Автореф. дисс. ... канд. культурологии. – Екатеринбург, 2007. – 21 с.

⁴ Бондар С. Давньоруські ходіння як паломництва у священну історію // Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К., 2007. – С. 60–72.

⁵ Там само. – С. 70–71.

⁶ Житенёв С. Ю. История русского православного паломничества в X–XVII веках. – М., 2007. – С. 45.

⁷ Житенёв С. Ю. Религиозное паломничество: межкультурные коммуникации и цивилизационный контекст.: Дисс. ... канд. культурологии. – М., 2011. – 186 с.

⁸ Житенёв С.Ю. История русского православного паломничества в X–XVII веках... – С. 43.

⁹ Там само. – С. 433.

¹⁰ Білоус П. Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза: монографія. – К., 2013. – 208 с.

¹¹ Там само. – С. 107.

¹² Зырянов П. Н. «Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века». – М., 1999. – С. 72–77.

¹³ Там само. – С. 77 – 78.

¹⁴ Верещагіна Н. Куди бредє пілігрим: нотатки з історії паломництва // Людина і світ. – 1990. – № 4. – С. 40 – 44.

¹⁵ Білоус П. Вказ. праця. – С. 19–22.

¹⁶ Ушкалов Л.В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. — Харків, 2001. — С. 64.

¹⁷ Там само. – С. 66.

¹⁸ Криса Б. Світоглядні основи українського поетичного бароко // Українське барокко: Матеріали I конгресу

міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.). – К., 1993. – С. 47.

¹⁹ Там само. – С. 50.

²⁰ Марченко О. В. Богошукання як шлях людського самоздійснення: аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції. – Черкаси, 2004. – С. 107.

²¹ Фоцан Я. І. Шлях людини до моральної довершеності в баченні Георгія Кониського // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 24. – С. 303.

²² Панченко А. А. Религиозные практики: к изучению «народной религии» // Мифология и повседневность: Материалы науч. конф. – СПб., 1999. – Вып. 2. – С. 199.

²³ Ігнатенко І. «Народна релігія» та теорія «двовір'я» у світлі сучасних етнографічних досліджень // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 27. – С. 39.

²⁴ Там само.

²⁵ Мурзин А. А. Народная религиозность как феномен культуры. – М., 2013. – С. 9.

²⁶ Там само. – С. 14.

²⁷ Там само. – С. 20.

²⁸ Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М., 1986. – С. 100; його ж. Традиционный нравственный идеал и вера // Русские. – М., 1999. – С. 660. Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. – М., 2000. – С. 137.

²⁹ Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян ... С. 100–103; Традиционный нравственный идеал и вера ... – С. 660–663.

³⁰ Кремлёва И. А. Обет в религиозной жизни русского народа // Православие и русская народная культура. – М., 1993. – Кн. 2. – С. 147–151.

³¹ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – 2-е изд. – СПб., 1996. – С. 318.

³² Макаров А. Київське паломництво // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 46 – 58.

³³ Там само. – С. 53–57.

³⁴ Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К., 2007.

³⁵ Васильєв О. Аскетизм як результат паломницької діяльності в Києво-Печерській лаврі // Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К., 2007. – С. 72–88.

³⁶ Там само. – С. 85.

³⁷ Нікітенко М. Вплив паломництва на формування сакральної топографії Києво-Печерської лаври // Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К., 2007. – С. 108–116.

³⁸ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 200.

³⁹ Там само. – С. 201.

⁴⁰ Нетудихаткін І. А. Андріївська церква в контексті практики паломництва до київських святинь у першій третині XIX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції (29 – 31 травня 2013 р.). – К., 2013. – С. 169–171.

⁴¹ Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорізьке низове і Київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст. – К., 2006. – 228 с.

⁴² Прокоп'юк О. Б. Шанування святинь Софії Київської крізь призму прибутково-витратних книг монастиря або про «можливості» ще одного джерела // Софійські читання. Матеріали 5 міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – К., 2010. – С. 326–330.

⁴³ Там само. – С. 327.

⁴⁴ Нетудихаткін І. А. Андріївська церква в контексті практики паломництва до київських святинь у першій третині XIX ст. ... – С. 169–171.

⁴⁵ Кізлова А. Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII ст. – кінець XIX ст.) // Просемінарії. Медієвістика, історія Церкви, науки та культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 299–307.

В статтю проаналізована історіографія проблеми паломництва к київським православним святиням в XVIII столітті. Наукові праці систематизовані за трьома категоріями в залежності від їх зв'язку з темою київського паломництва. Визначені

нераскрытые направления и перспективы дальнейшего исследования темы.

Ключевые слова: историография, киевское паломничество, ментальность периода барокко, народная религиозность.

The article analyzes the historiography of the problem of Pilgrimage to the Orthodox shrines of Kyiv in XVIIIth century. Scientific papers were systematized in three categories according to their connection with the theme of Kyiv pilgrimage. The article defines unexplored directions and prospects for further researches of the problem.

Keywords: historiography, Kyiv pilgrimage, mentality of the Baroque period, popular religion.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ІВАНОВИЧА ПОНОМАРЬОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

В статті висвітлена наукова діяльність видатного бібліографа другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Степана Пономарьова.

Ключові слова: Степан Пономарьов, бібліографія.

Степан Іванович Пономарьов (1828–1913) – випускник історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира (1852), згодом видатний вчений і педагог, поет, літературознавець, релігієзнавець, популяризатор знань, меценат, один з найдосвідченіших вітчизняних бібліографів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Неординарна, талановита людина, справжній подвижник збереження та розвитку науки і культури, він став автором близько 700 праць, серед яких наукові розвідки, літературні дослідження, фундаментальні бібліографічні посібники, поетичні твори та численні історичні публікації.

Науковий та творчий доробок С. І. Пономарьова зацікавив дослідників вже давно. Серед них: Л. Радченко¹, В. Різниченко², В. Дудко³, Л. Коцирій⁴, В. Шендеровський⁵, Н. Абдуллаєва⁶, В. Авдєєнко, Ж. Іванова⁷ та інші. Проте спадщина С. І. Пономарьова висвітлена ними лише частково і фрагментарно.

В радянські атеїстичні часи, коли релігійні теми не просто не досліджувались, а були під суворою забороною, поетично-літературна спадщина С. І. Пономарьова, тематика якої була глибоко релігійна, не мала можливості бути досконало дослідженою. Його ж історичні розвідки, теми яких висвітлювали імперський період, також не задовольняли вимоги радянської цензури.

Таким чином, наукова спадщина С. І. Пономарьова не була предметом окремого дослідження істориків, але не втратила свою актуальність нині, коли людство повертається до духовності.

Трохи незаслужено призабутий українськими істориками та присвоєний собі російською історіографією науковий спадок С. І. Пономарьова по праву заслуговує на ретельне дослідження та переосмислення. Його ім'я слід давно повернути до пантеону визначних вітчизняних науковців, яких дала світові українська земля.

С. І. Пономарьов був справжнім трудівником на ниві літературознавства та бібліографії. Вивчаючи його науковий доробок, розумієш, яким значним був творчий внесок вченого у розвиток української науки та культури. С. І. Пономарьов був одним із найталановитіших бібліографів другої половини ХІХ ст., який мав феноменальну пам'ять та все своє життя збирав книги.

Улюбленою справою вченого стала бібліографія. Саме тому його наукові праці мають або суто бібліографічний характер, або тісно пов'язані з цією галуззю науки.

Перша бібліографічна праця «Разбор сочинений преосвященного Филарета Черниговского «Обзор русской духовной литературы»» була підготована С. І. Пономарьовим до друку у 1861 р. Опублікована у 1862 р. в журналі «Духовный вестник», що виходив у Харкові⁸.

Складений С. І. Пономарьовим покажчик статей про Полтавщину 1773–1861 рр. і про уродженців Полтавської губернії (1862) має сьогодні величезну цінність для науки. Серед своїх земляків С. І. Пономарьов дослідив творчість українського поета, фольклориста та етнографа Левка Івановича Боровиковського, а також російського письменника і вченого Миколи Івановича Гнедича.

Кілька праць С. І. Пономарьова присвячено українському історику Олександру Матвійовичу Лазаревському⁹.

До 1872 р. С. І. Пономарьов жив у Києві. Саме в цей час він налагодив чудові стосунки з видатним українським вченим-енциклопедистом, першим ректором Київського університету Св. Володимира М. О. Максимовичем. Брав активну участь у редагуванні 3-х томного видання творів М. О. Максимовича, у 1871–1872 рр. написав ґрунтовну бібліографію, опублікувавши низку матеріалів про його життя та діяльність¹⁰.

Коли з'явився журнал «Киевская старина» (1882), С. І. Пономарьов почав друкувати в ньому свої праці: «Альбом М. А. Максимовича»¹¹, «Рукописи Румянцевского Музеума по истории Киева»¹², «Старинные вирши на малороссийском языке», «Письма Гоголя к В. Тарнавскому», «Письма к Максимовичу от С. Аксакова, Чижова, Мерзлякова, кн. Одоевского и других с примечаниями», «Письма М. Максимовича к Т. Шевченку», «К литературной деятельности Ф. Лебединцева», «Киевская поэзия за 50 лет назад» та багато інших, а також багато робіт про церковних діячів України¹³.

Деякі наукові праці С. І. Пономарьова торкаються українознавства, більшість з яких були написані російською мовою і друкувалися в російських часописах. Але лише так можна було пропагувати українство в умовах тотальних заборон і цензури. Саме цим і скористався С. І. Пономарьов.

Вагомим є внесок С. І. Пономарьова у розвиток краєзнавства. Тривалий час він працював над словником, в якому згадав відомих діячів України, які народилися в Чернігівській, Полтавській, Київській, Волинській і Подільській губерніях. Вчений прагнув зберегти їхні імена для нащадків. Повністю словник опублікувати не вдалося, з'явилася на світ лише його частина під назвою «Земляки. Достопамятные уроженцы земли Черниговской»¹⁴, яка стала першим бібліографічним виданням Чернігівщини, аналогів якому немає й нині.

Темою наукових інтересів С. І. Пономарьова була і творчість одного із найвидатніших польських поетів, засновника польського романтизму, діяча національно-визвольного руху Адама Міцкевича.

С. І. Пономарьов досить глибоко вивчав доробок російських класиків, тому інша гілка його наукової діяльності – це історіографія російського письменства, здебільшого матеріали до біографій, творів і діяльності учених та поетів. Головними з них вважаються літературно-бібліографічні праці, присвячені дослідженню творчості: М. Ломоносова¹⁵, П. Вяземського¹⁶, М. Карамзіна¹⁷, І. Крилова, О. Пушкіна, О. Грибоедова¹⁸, М. Некрасова, Д. Писарева, О. Дружиніна та багатьох інших. Ці імена давали йому теми для численних літературних праць.

С. І. Пономарьов упорядкував бібліографічний покажчик праць класика української та російської літератури М. Гоголя¹⁹, був укладачем каталогу Київської міської публічної бібліотеки (1880–1881).

До 100-річчя від дня народження свого земляка з Полтавщини російського поета та перекладача Миколи Івановича Гнедича С. І. Пономарьов друкує бібліографічну роботу «Николай Иванович Гнедич»²⁰. У передмові автор, зокрема, пише: «...Важко говорити про письменника, коли не має ні повної збірки його праць, ні ґрунтовної його біографії. Проте в літературі не забувалось його ім'я та час від часу з'являлись про нього статті, нотатки, спогади, але вони надзвичайно занедбані та мало кому відомі». Далі бібліограф подає перелік того, що написано про М. Гнедича і висловлює сподівання, що хто-небудь використає ці відомості для складання повної біографії письменника, а також друкує список тих матеріалів, які можна використати в майбутньому повному виданні його творів. Після передмови у роботі в хронологічному порядку вміщено бібліографічні матеріали про М. Гнедича, а також покажчик його листів різним особам та листи до нього.

Глибокі знання літератури допомогли С. І. Пономарьову скласти словник псевдонімів. А сам він використовував близько 40 псевдонімів, серед яких найвідоміші: Граф бібліо, Книжник, Одинокий, Руський, Залізняк, Українець, Бувший полтавець. С. І. Пономарьов за підписом Тарасій Звонков надрукував у журналі «Новое время» велику літературно-бібліографічну бесіду про Тараса Шевченка, а також дослідив і опублікував 8 його листів, адресованих родині Тарновських та актору С. Артемовському, тим самим зробивши вагомий внесок у розвиток української археографії.

Статті С. І. Пономарьова вийшли в більш ніж 50 періодичних виданнях: «Современник», «Отечественные записки», «Киевская старина», «Киевлянин», «Записки Императорской

Академии наук», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Труды Киевской духовной академии» та ін.

Багато цінних послуг зробив С. І. Пономарьов історикам і дослідникам письменства, яким ні в чому не відмовляв. Допомагав їм своїм довголітнім досвідом, пам'яттю, бібліотекою, поправками.

Дуже вболівав вчений за долю рідної мови. Ось один із його листів до відомого літературознавця, етнографа та філолога Володимира Науменка «Щира ласка – старому Великдень». В цьому листі він пише: «Ось про цю ласку Вашу, Володимире Павловичу, сердечно прохаю Вас я, 82-річний старий, зовсім глухий та майже сліпий, та все ще жадібно бажаючий Вашого Словника рідної мови..., я зберіг лише свою бібліотеку (3627 назв), яку заповів Конотопському земству в його публічну бібліотеку... Ось чому я прошу у Вас милого дару. Пришліть Степану Григоровичу Ярославському ордери для відправки Словника мені. Прошу і щиро кланяюсь... Сердечно Ваш Степан Пономарьов. (1909 рік, 17 листопада, Конотоп)»²¹.

Вражає й глибина поетичної творчості С. І. Пономарьова. Він написав багато поезій в суто релігійному дусі, що вийшли кількома збірками («Вечерний звон», «По святой земле»). Остання стала результатом подорожі Степана Пономарьова на Святу Землю, в Єрусалим і Палестину²².

Згадаємо кілька уривків з цієї збірки, яка починається з вірша «Новому поклоннику»:

«Ты во Святой Земле! Приветствую тебя
И стоя радостно в виду Иерусалима,
Хочу напутствовать советом братским я,
Молясь от всей души, да не раздастся мимо.
Повсюду странствуй, друг, в сердечной простоте,
Гляди на край святой с участием глубоким,
Внимай евангельским сказаньям о Христе,
Дыши здесь верою, смотри духовным оком,
Святыней окружи свою и мысль и плоть,
И, в светлой радости растроганного духа,
Что вот в Иерусалим привел тебя Господь,
К Нему подьмли взор, к нему направи ухо!»²³.

Чимало віршів С. І. Пономарьов присвятив Київським святиням, які його вражали. В альбомі «Киев в русской поэзии», в якому вміщені вірші різних поетів, є вірші й Степана Івановича, написані ним спеціально для цього видання. Серед них вірш «Михайловский монастырь». Ось кілька рядків:

«На рубеже горы высокой
Вознёсся древний Божий храм;
Глядит на синий Днепр широкий,
На даль, раскрытую очам.

Стоит он стройный, величавый,
Как страж при Киеве святом,
Золотоверхий, многоглавый,
Блестя архангельским мечом.

Первопрестольный Ангел Бога
Хранит первопрестольный град:
И падает с души тревога,
И я светло за Киев рад.

О, чудный Киева хранитель,
Победоносный, вековой!

Веди мене в свою обитель,
К мощам страдальниці святої...»²⁴.

Вражає досконалістю капітальна праця С. І. Пономарьова, на яку він затратив багато часу та своїх трудів – бібліографічний словник тих уродженців України, які чим-небудь відзначилися в літературі, науці, мистецтві й інших галузях людської культури і життя, в кому, як говорить автор, «горіла іскра Божя, хто подвигом добрим подвизався і про кого зосталась в громаді з якого-небудь боку помітна пам'ять... Сюди ввійшли біографії і діяльність українських князів, гетьманів, полководців, генералів, митрополитів, архимандритів, єпископів, священників, учених, письменників, поетів, музик, композиторів, драматургів, художників, юристів, уродженців України, що мали дар Божий і понесли його на потребу рідної української культури чи то на поле чужої московської культури...»²⁵. В цій праці С. І. Пономарьов підкреслює, яку величезну кількість талановитих людей дала світові Україна.

С. І. Пономарьов найбільш відомий колу науковців як бібліограф, літературознавець та бібліофіл. Його бібліотека, яку він збирав упродовж 65 років, була однією з найкоштовніших (як на той час) приватних наукових бібліотек у Росії. За кількістю і цінністю бібліографічних раритетів, що складають її, вона в кілька разів перевищувала київську публічну бібліотеку. Серед раритетів був примірник «Кобзаря» першого видання 1840 р. з власноручним підписом Шевченка і написаним ним віршом:

«На забудь Штернбергу
Поїдеш далеко,
Побачиш багато,
Задивишся, зажуришся –
Згадай мене, брате!
Тарас Шевченко»²⁶.

«Я книгу паче хліба и солі приємлю», – незадовго до смерті сказав С. І. Пономарьов²⁷. Нажаль, доля його унікального зібрання книг була надзвичайно трагічною. Після довгих вагань, вчений подарував книги Конотопському земству, куди й перевіз їх власноруч. Але місцева управа не оцінила цей скарб, розпорошила зібрання на частини, розподіливши між чоловічою й жіночою гімназіями та тюрмою. Лише невелика частка зібрання потрапила до Кращезнавчого музею Конотопа.

С. І. Пономарьов був одним з перших професійних бібліографів-релігієзнавців. Йому належать бібліографічні праці, присвячені таким відомим церковним діячам, як Київський митрополит Євгеній Болховітинов²⁸, архієпископ Чернігівський та Ніжинський Філарет, митрополит Московський та Коломенський Філарет, київський архимандрит Антонін та ін. Він – автор багатьох публікацій на сторінках періодики й збірників про історію та стан церков, єпархій в Україні та поза її межами, про міжнародні релігійні зв'язки і контакти православної церкви, про інші сторони тогочасного релігієзнавства.

Усі праці вченого насичені величезною кількістю бібліографічних посилань, що свідчить про його енциклопедичність у багатьох галузях науки, освіти, культури. Доробок ученого міг би зацікавити і сучасних релігієзнавців та духовних осіб.

Отже, значна частина наукових праць С. І. Пономарьова присвячена діячам української, польської і російської науки та культури, серед яких Євгеній Болховітинов, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Феофан Лебединцев, Олександр Лазаревський, Левко Боровиковський, Микола Гнедич, Адам Міцкевич, Микола Гоголь, Михайло Ломоносов, Микола Некрасов та ін. Ці праці у свою чергу засвідчують енциклопедичність його знань і глибоку ерудицію у тих питаннях, які С. І. Пономарьов висвітлював засобами бібліографії. Він був дослідником, який своїми цінними розшуками допомагав визначати «точну вартість різних письменників...»²⁹.

Надзвичайна точність і детальність наведених відомостей – притаманні риси всіх бібліографічних праць С. І. Пономарьова. Столичні книгосховища йому повністю заміняли природжена пам'ять і виняткова увага до книги. Саме це й давало йому змогу, проживаючи в

провінції, користуючись власною бібліотекою, з успіхом працювати на ниві бібліографії і створювати цінні посібники, що не завжди вдавалося великим бібліографічним центрам.

Усе своє життя С. І. Пономарьов присвятив служінню науці і здобув славу кращого знавця вітчизняної бібліографії. Він володів величезним запасом бібліографічних знань, його численні бібліографічні праці вважалися взірцем. Як бібліографу йому не було рівних серед його сучасників³⁰. Він був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, яка відзначила деякі його наукові праці золотими медалями³¹.

Таким чином, наукова спадщина Степана Івановича Пономарьова є вагомою складовою української науки та культури, заслуговує сьогодні на належну оцінку вітчизняних та зарубіжних дослідників і варта світового визнання.

¹ Радченко Л. Материали для биографии С. И. Пономарева // Письма И. С. Аксакова... к библиографу С. И. Пономареву. – М., 1915. – С. 26.

² Різниченко В. Бібліограф С. Пономарьов: 3 нагоди 100-ліття з часу його народження (1828–1928). – К., 1928. – 20 с.

³ Дудко В. Забутий бібліограф // Журнал «Вітчизна», 1984. – № 10. – С. 203–205.

⁴ Коцирій Л. Бібліографічна діяльність С. І. Пономарьова в галузі релігієзнавства // Бібліотечний вісник, 1999. – № 3. – С. 18–21; її ж. Російські діячі в дослідженнях українського бібліографа С. Пономарьова // Бібліотечна планета, 2000. – № 4(10). – С. 40–41.

⁵ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 229–235; його ж. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 141–145.

⁶ Абдуллаєва Н. Визначний бібліограф, літературознавець та книголюб С. Пономарьов // Бібліотечна планета. – № 1(63), 2014. – С. 28–30.

⁷ Авдєєнко В., Іванова Ж. «Час збирати каміння» // Православная газета. – № 10–11. – 2001; «Я книгу паче хліба і солі приємлю...» // Православная газета. – № 8–9. – 2003.

⁸ Пономарёв С. И. Разбор сочинений преосвященного Филарета Черниговского «Обзор русской духовной литературы» // Журнал «Духовный вестник». – Харьков. – 1862.

⁹ Пономарёв С. И. Труды А. М. Лазаревского // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1871.

¹⁰ Михаил Александрович Максимович: (биограф. и истор.-лит. очерк) // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1871. – Ч. 157. – Т. 10. – С. 175–249.

¹¹ Пономарёв С. И. Альбом М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1882. – № 1 (январь). – С. 152–174.

¹² Рукописи Румянцевского Музеума по истории Киева (перечень их по книге Востокова) // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 158–160.

¹³ Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С. 311–312; її ж. «Кієвская старина» (1882–1906): Хронологічний показник змісту журналу. – К., 2005. – С. 24: [Пономарьов С.] Пасхальная вирша «говоренная черноморцами его светлости, великому гетману, князю Потёмкину, на Светлый день праздника Пасхи (в 1786–1787 г.). – 1882. – Т. 2. – № 4. – С. 168–171.

¹⁴ Черниговские епархиальные известия. – 1898. – № 14. – С. 517–576.

¹⁵ Пономарёв С. И. Материали для библиографии литературы о Ломоносове. – СПб., 1865. – 53 с.

¹⁶ Пономарёв С. И. Памяти князя П. А. Вяземского: (хронол. указ. его сочинений в стихах и в прозе; алф. список их; алф. список в его произведениях...) // Сб. Отд-ния Рус. яз. и Словесности Императ. Акад. Наук. – 1879. – Т. 20. – 126 с.

¹⁷ Пономарёв С. И. Материали для библиографии литературы о Карамзине: к столетию его лит. деятельности (1783–1883) // Зап. Императ. Акад. Наук. – 1883. – Т. 65, № 4. – С. 7, 152.

¹⁸ Пономарёв С. И. Материали для библиографии о Грибоедове // Библиограф. – 1888. – № 7/8. – С. 261–274.

¹⁹ Пономарёв С. И. Памяти Гоголя: материалы для библиогр. лит. о нем. – К., 1882. – 60 с.

²⁰ Русская Старина. – 1884. – № 97–98. – С. 115–122.

²¹ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 232–233.

- ²² Пономарёв С. И. По Святой земле. Из Палестинских впечатлений (1873–1874). – СПб., 1879. – 183 с.; його ж. Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах: (материалы для библиогр.) // Зап. Императ. Акад. Наук. – 1878. – Т. 30. – № 1. – С. 1–127.
- ²³ Пономарёв С. И. Новому поклоннику // По Святой земле... – С. 1.
- ²⁴ Пономарёв С. И. Михайловский монастырь // Киев в русской поэзии (альбом). Отдел I. Киев и его святыни. – 1878. – С. 44–47.
- ²⁵ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 233–234.
- ²⁶ Там само. – С. 234.
- ²⁷ Різниченко В. Бібліограф С. Пономарьов: 3 нагоди 100-ліття з часу його народження (1828–1928). – К., 1928. – С. 2.
- ²⁸ Пономарёв С. И. Материалы для библиографии митрополита Евгения: (хронол. список его произведений) // Тр. Киев. духов. Акад. – К., 1867. – № 8. – С. 293–353.
- ²⁹ Різниченко В. Вказ. праця. – С. 3.
- ³⁰ Абдуллаєва Н. Визначний бібліограф, літературознавець та книголюб С. Пономарьов // Бібліотечна планета. – № 1(63), 2014. – С. 29.
- ³¹ Хронологический список сочинений, изданий и переводов Степ. Ив. Пономарёва, составленный им самим. – СПб. – 1913. – 53 с.

В статье освещена научная деятельность выдающегося библиографа второй половины XIX – начала XX в. Степана Ивановича Пономарёва.

Ключевые слова: Степан Пономарёв, библиография.

The article is devoted to the scientific activities of the bibliographer of the second half of XIX – early XX centuries Stepan Ivanovych Ponomarev.

Keywords: Stepan Ponomarev, bibliography.

ОСЕРЕДКИ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського району Вінницької області)

В статті розглянуто й проаналізовано каменотесний промисел в с. Буша на Східному Поділлі. Зібрано відомості про народних майстрів, досліджено асортимент кам'яних виробів господарського-вжиткового та сакрального призначення.

Ключові слова: каменотесний промисел, народний майстер вироби з каменю, Східне Поділля.

Каменотесний промисел на Східному Поділлі досі залишається фактично не дослідженим. Розвиток промислу можливий лише у місцевостях з необхідними ресурсами, а саме такими породами каменю, які можна легко обробити за допомогою набору найпростіших інструментів. Зважаючи на це, можемо виділити регіон Лівобережного Подністров'я на Східному Поділлі, де завдяки природним умовам упродовж ХІХ ст. промисел обробки каменю розвивався і зайняв чільне місце в традиційній матеріальній культурі.

На особливу увагу заслуговує село Буша, відоме завдяки історичним подіям національно-визвольної війни середини ХVІІ ст. Слід зазначити, що проблема історії і розвитку ремесел і промислів у с. Буша досліджувалась фрагментарно і залишається відкритою і актуальною, потребуючи детального розгляду та аналізу.

Історіографія проблеми є досить вузькою. Безпосередньо з історії і технології каменотесного промислу виділяємо працю Ю. Александровича, яка є своєрідним путівником у вивченні промислу обробки каменю. Проводячи на початку ХХ ст. за пропозицією влади «кореспондентське дослідження», етнограф зібрав і класифікував відомості з історії обробки каменю в Ямпільському повіті¹. В цьому ж руслі, на початку ХХ ст. досліджував кустарні ремесла і промисли О. Прусевич. Дослідник виокремив і подав статистичні відомості про ремесла і промисли Поділля, серед яких і каменотесний, в тому числі у с. Буша².

Протягом радянських часів каменотесний промисел на території Буші фактично не досліджувався. На початку ХХІ ст., за результати етнографічної експедиції було опубліковано працю «Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради»³, в якій особливе значення має дослідження В. Косаківського, який зібрав відомості про каменотесний промисел та подав розповідь сучасного майстра-каменотеса М. Пірняка⁴. З точки зору архітектурного обличчя села відомості з історії й технології обробки каменю знаходимо у праці З. Гудченка⁵.

Важливими для розгляду теми є матеріали обласної та районної преси, де публікувались статті та замітки місцевих краєзнавців та ентузіастів, які мали на меті популяризувати історію та традиційну культуру села, звертаючи особливу увагу на каменотесний промисел⁶.

Вперше Бушу як осередок каменотесного промислу зафіксував у своїй розвідці А. Прусевич, подавши статистичні дані про кількість ремісників та кустарів сіл Ямпільського повіту. Автор вказував, що в Буші на початку ХХ ст. працювало шість майстрів-каменотесів. Річний заробіток кожного з них складав 75 рублів⁷.

Утвердження радянської влади і проведення нової економічної політики створили новий підхід до розвитку кустарної промисловості, сутність якого полягала в наданні ремісникам та кустарям права вільно продавати та купувати необхідні матеріали та вироби. Особливе місце в цьому процесі зайняв кустарний промисел обробітку каменю. Завданням майстрів-каменотесів 1920-х рр. було виготовлення якнайбільшої кількості точильних і жорнових каменів, що було можливим лише в окремих округах Подільської губернії. В 1923 р. в межах Могилівської

округи було створено Букатинське Кустарно-Промислове Кооперативне Товариство «ГОРПРОМ», що об'єднало каменотесів понад половини сіл Могилівського округу, де існував промисел обробітку каменю. Осторонь залишились лише декілька сіл, серед яких і Буша, на що акцентувалась особлива увага радянських чиновників у річних звітах по кустарній промисловості⁸.

Природні ресурси у с. Буша представлені декількома породами каменю. Для обробки найбільше підходять пісковик і вапняк, якого тут вдосталь. Також для будівництва широко використовували крейду.

Як свідчать інформатори, було два основних кам'яних кар'єри, звідки місцеві майстри та будівельники брали матеріали. Перший з них – «Гірні коло школи. Другий кар'єр – т. зв. «Перегороди». Він знаходився на околиці села. Тут в основному брали камінь на будівництво. Також існує версія, що каміння для колачів, жолобів брали «...з скал в Гайдамацькому Яру»⁹.

Первинною обробкою каменю займалась переважна більшість майстрів, лише деякі з них спеціалізувались виключно на виготовленні виробу із готового «булижника»¹⁰. Замовлення отримували рідко, тому місцеві каменярі, орієнтуючись на потреби суспільства і ресурси кар'єрів, заготовляли відповідні кам'яні заготовки. Респондент В. Клібановський розповів про те, що його батько Лукаш Митрофанович Клібановський (1910–1979) був народним майстром-каменотесом. Його робота потребувала особливих умінь і навичок. Окрім того, треба було охороняти місце видобування від конкурентів з інших сіл, тому каменотес набивав попередньо визначену кількість кам'яного матеріалу і стеріг його¹¹.

Збереглися лише згадки та частково вироби бушанських народних майстрів, серед яких Бортняк Калина Улянович, Барібан Фома, Бобецький Олександр, Пташнік Платон, Бучинський Віталій, Гикавчук Афанасій¹². Вони займались виготовленням кам'яних виробів, насамперед не для продажу, а задля свої домашніх побутових та господарсько-ужиткових потреб. Їхні вироби художньо не оздоблені, виконані в простих геометричних формах. Основними інструментами, якими користувались ці майстри, були молоток, довбня, кирка, зубило, різні види клинів, шкарпелі. Засобом транспортування важких кам'яних брил та виробів з них були дерев'яні колоди.

Ринками збуту для бушанських каменотесів були ярмарки в Могилів-Подільському, селах Яруга та Бабчинці. А. Прусевич стверджував, що переважна більшість виробів збувалась в селах та містечка Херсонської губернії¹³. Збереглися відомості про те, що каменотесні вироби були традиційними в асортименті товарів чумаків. Так, зі свідчень Гикавчук Н., жительки с. Буша, дізнаємось про Василя Морозюка (1860-ті рр. – 1936), який сам майстром-каменотесом не був, а возив кам'яні вироби в Південну Україну, де продавав та міняв на сіль та рибу¹⁴. Ю. Александрович вказував на наявність особливої групи «людей-хрестовозів», які за спекулятивними цінами перепродували кам'яні вироби¹⁵. Це дає підстави припустити, що Морозюк Василь, мешканець с. Буша, був одним із них.

Значне поширення легкооброблюваних порід каменю зумовило також розширення асортименту побутових кам'яних виробів. Майстри виготовляли колачі для криниці, жолуби, жолубки, кам'яні ворітні стовпи тощо. Великі камені встановлювали на межі садиби замість муру, оскільки так було дешевше. Таких каменів в наші дні збереглося досить багато. Їхня висота складає понад 1 м, ширина – не менше 1 м, товщина – до 0,2 м. Основне призначення цих каменів – створення муру на межі подвір'я чи городу. Такі вироби не потребували значної обробки, тільки первинної. Під час встановлення каменів корегували розташування тільки бічних сторін, аби мур був суцільним. Варто зазначити, що деякі респонденти відзначали, що такі камені ставили і для зовнішнього захисту майна та врожаю, щоб «корова не вривалася на город. Бо потом біда і нам, і хазяям»¹⁶.

Одним із найскладніших кам'яних виробів господарської галузі був колач для криниці. В с. Буша нині функціонують близько 20 криниць. Основу криниці становить *колач* – кам'яний виріб круглої, квадратної або конусної форми, розмірами 1х1 м (або 60–90 см в діаметрі) з вибитим всередині отвором круглої форми, який використовується як цебриння для криниці. Матеріалом для колача були м'які породи пісковика, які легко і швидко оброблялися. Як зазначала жителька с. Буша Барібан М., вироблення колача до криниці та жолуба займало близько двох тижнів. Респондентка наводила приклад, коли її батько Барібан Фома і сусід Бобецький Олександр в 1950-х рр. робили колач до криниці, то це зайняло небагато часу – 12–14 днів. Оскільки камені, з яких виготовляли вироби знаходились на правому березі річки, то транспортування кам'яних брил теж займало тривалий час¹⁷.

Можна виокремити два типи криниць: корбові та «журавлі». Для корбової криниці виготовляли масивний колач, діаметр якого сягав від 90 см до 140 см. Такі кільця-колачі могли складатись з двох частин. Перша з них мала бути наполовину закопана у землю і основним її призначенням було забезпечення стійкості наземної частини криниці. Друга частина за допомогою спеціальних розчинів ставилась на нижню і до неї прикріплювали корбу з тросом та відро. У більшості випадків колач не розділювався.

Поверхню кам'яного виробу добре полірували з орієнтацією на зовнішній бік, щоб вода не стікала назад у криницю. Чищення криниці – дуже важка робота, яка потребувала фахівця, і могла затягнутись на 10–12 днів. Під час процесу очищення криниці воду брали в сусідських криницях, обов'язково запитуючи дозволу. Дітей привчали не забруднювати криниці.

Були також криниці загального користування, з яких брали воду для домашньої худоби, прання тощо. Місця біля таких криниць мали назви, наприклад, «коло кирлика», «коло зайчика», «коло коперації», «там де впадає». Ознакою доброго господаря була наявність власної криниці, що підкреслювало незалежність його від інших¹⁸.

Однією з основних проблем дослідження колачів є те, що на жодному з них не збереглося будь-яких написів. За словами місцевих жителів, можна зробити висновок, що колачі не купували, а виготовляли самостійно. Це можна підтвердити тим, що не існувало шаблону чи канону у виготовленні і як наслідок спостерігаємо значне різноманіття форм та розмірів. В залежності від каменю, та умінь селянин виготовляв колач для себе чи громади, користуючись найпростішими інструментами. Часто за будівництво криниці не брали платні, говорили, що майстер працює «за спасибі».

Отже, криниці займали в житті селян дуже важливу роль. Майстри не ідентифікували себе на кільцях, але мешканці зберігали відомості про них, коли пили воду біля криниці, говорячи «...От пасибі йому...»¹⁹.

Сьогодні криниці у Буші подекуди втратили свою первинну цінність. Причиною цього стало прокладення у селі водогону. Втім, старожили розповідають, як колись збирались «коло криниці на вечорниці».

Часто респонденти пов'язували нинішні хвороби молоді з відсутністю криниць, говорячи, що «... якби шось робив, то б нічого не боліло. Пішов би приніс води корові, ти й не мав би коли думати, що болить...»²⁰.

У XX ст. біля криниці обов'язково знаходився жолуб – кам'яний виріб значних розмірів для напоювання домашніх тварин. Форма жолубів визначалась їхнім основним призначенням. Жолуби круглої форми були тільки для напоювання, а прямокутні виконували функцію пральної дошки. В них також вибивали стоки для води і встановлювали, як правило, під кутом. Об'єм таких виробів був від десяти до двадцяти відер. Технологія виготовлення жолубів була досить простою. Це можна побачити з нечітких геометричних форм і невідполірованої поверхні виробу. За нашими підрахунками, у Буші зберігається до двох десятків жолубів, становлять винятково етнографічну цінність.

Вагоме місце у побутовій сфері каменотесного промислу займало виготовлення жолубків. Цей тип кам'яних виробів й досі не втратив актуальності. Селяни широко користуються ним, навіть є поодинокі випадки виготовлення нових жолубків²¹. Жолубок – це кам'яний виріб будь-якої форми і невеликих розмірів, основним призначення якого є напоювання домашньої птиці. Об'єм такого виробу не перевищує трьох – восьми літрів. Форми та розміри жолубків різноманітні. Найчастіше для виготовлення жолубка брали пісковик розмірами 0,5х0,5 м. Іноді господар на подвір'ї вибивав отвір просто в камені, який був частиною доріжки.

Особливе місце в господарському та духовному житті селян займали кам'яні ворітні стовпи – вироби прямокутної чи квадратної форми, заввишки 1,2–1,5 м над землею. Часто на верхній їхній частині вибивали різні геометричні форми – найчастіше конус та парні рівносторонні трикутники. Ворітні стовпи встановлювали попарно на всіх входах до подвір'я. В наші дні таких «пар» залишилось лише близько десяти. Більшість стовпів розпарована, отже, втрачені знання пов'язані із сакральним та обереговим навантаженням цих кам'яних виробів.

Кам'яні стовпи використовувались в обрядово-атрибутивній сфері. У жителів вони асоціювались з переходом між «тим» і «цим» світом. Тому під час поховального обряду на ворітні стовпи вішали червоні стрічки, які «повинні були десь дітися»²². Також кам'яні ворітні

стовпи виконували роль бар'єру в системі відносин «свій-чужий». На подвір'я могли проходити тільки родичі чи знайомі.

Дослідник О. Босий називає вироби побутового вжитку, які несли символічну навантаженість, предметними образними знаками, обов'язковою функцією яких є нагадування про конкретний предмет чи образ, на якій вказувалось першопочатково²³. Таким чином, кам'яні ворітні стовпи чітко окреслюють межу мікрокосму сім'ї і водночас відкривали вихід до макрокосму кожному члену родини. Така символічна роль ворітних стовпів зумовила їх значне поширення в селах в кінці XIX – середині XX ст. Панування атеїстичної ідеології деформувало уявлення українців про роль і функції кам'яних стовпів як оберегів батьківського дому. Це, зокрема, простежується у тенденції встановлювати поруч стовпи з різних місць.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. склались умови для поступового відродження каменотесного промислу. З 1986 р. в Буші почали щорічно проводитися пленери, на яких майстри каменотесного промислу відроджують традиції виготовлення мистецьких виробів з каменю²⁴.

Незважаючи на тенденцію трансформації каменотесного промислу з господарсько-ужиткового на мистецький, слід відзначити широкий інтерес обласної та районної преси, громадськості до проведених пленерів, які дали поштовх до збору та фіксації етнографічних матеріалів з історії та техніки обробітку каменю.

Сучасними народними майстрами є Микола Олександрович і Віталій Олександрович Пірняки. Ось що вони розповіли про деякі технологічні особливості своєї праці: «... Спочатку іде обробка поверхні. Для цього рівняється одна площина – лицьова сторона. Вона має бути рівненька. А потім від неї вже угольничком, лінійками заміряємо-розміряємо, щоб рівно було. Ось, наприклад, з цієї брили треба зробити рівну. Розміряєм її по мінімуму. Протягнути лінію. Прорізали звідти і звідти, так як ленти робили. Раніше їх робили шкарпелью – збивали. Типер назвали, шкарпелью робили лінію, а потім потихеньку шпунтом знімаєм цей верх. Загалом, для роботи з каменем потрібен набір спеціальних інструментів: молоток, шпунт, косинці, шкарпель, бучарда мала і велика. У дідів інструмент був цей самий. Просто зараз набагато простіше, бо є інструмент победітовий (з победітовими напайками). Їх роблять на заводі в Одесі. Крім того, нині є «болгарки», і «шліфмашини». Вони в разів 5–6 пришвидшують роботу. Раніше, як тільки починав працювати, то таких інструментів не було, і все робили старим дідівським способом – вручну: шпунтами і шкарпелями... Беремо лінійку, рисувалочку (алюмінієва проволка, бо олівці швидко стираються) і проводимо по лінії. Спочатку рівняємо площину. Прикладаємо лінійку. Для початку обрізаємо одну сторону рівно. Потім беремо угольничок, ставим сюди, а з другої сторони тоже прикладаємо лінійку. І я уже, як ми кажемо, «стріляю», щоб ці сторони збігались. Просто дивлюсь. Ага! Однакова відстань. Подивився. Сходиться. Помічник тримає. Подивився – співпадає ця сторона і ця. Тоді відкреслюємо лінію і знов прорізаємо або шкарпелью прорубуємо. Таким чином, дві паралелі в нас є. Потім від них вже робляться бокові сторони. Просто приклад лінійку і відрізає. Кути рівняються потім. Вирівнюємо площину і вже від неї міряємо потрібну нам товщину майбутнього виробу. Наприклад – 15 см. З усіх сторін відміряємо по 15 см. Рівняємо протилежну сторону. І потім, вже коли вони рівні, чи під, чи які треба зробити, малюється виріб, який треба зробити, чи хрест, чи будь-що – малюється, обрізається, і далі пішов вже другий етап виготовлення виробу. По вирівняній поверхні проходимо шпунтом. Получається своєрідна фактура поверхні виробу. Потім беремо бучарду і бучардою проходимо, один в один, і получається рівна поверхня. Віником змели, і можна шліфувати. Так раніше ми робили: пробучардили і брали круглий наждачний камінь, болгарок ще не було, і тим каменем затирали. Типер це все робить болгарка – ріже і шліфує. А шкарпелью доробляли оці куточки і кантики. Після болгарки доробляємо вручну шкарпелью. Сьогодні майстер каменотес працює в окулярах. Колись їх не було: очі жмурили, але осколки каміння попадали все рівно в очі, і багато майстрів залишалися сліпими. Я вже 5 чи 6 разів був у лікарні – витягали з ока камінці. Крім окулярів, нинішні майстри працюють ще й в респіраторях. Пил, який потрапляв в легені каменотеса, з організму не виводився, а осідав там, спричиняючи різні захворювання...»²⁵. На щорічних пленерах у Буші, які набули загальнодержавного визнання, скульптори-каменотесами з різних куточків України створили близько 160 робіт із каменю²⁶.

На жаль, протягом XX ст. технології та обряди каменотесного промислу були майже повністю втрачені. Втім, з кінця XX ст. спостерігаємо певне пожвавлення у відновленні традицій.

- ¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.
- ² Прусевиц А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 13. – С. 37–49.
- ³ Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009.
- ⁴ Косаківський В. А. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009. – С. 102–108.
- ⁵ Гудченко З.С. Бушанські мури // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009. – С. 85–92.
- ⁶ Пірняк О. Дух віків зберігає Буша (12 квітня – міжнародний день пам'ятників і історичних міст) // Ямпільські вісті. – 2003. – 19 квітня.
- ⁷ Прусевиц А. Вказ. праця. – С. 42.
- ⁸ Державний архів Вінницької області. – Ф. 991. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 52.
- ⁹ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Шимковича Філіпа Петровича, 1930 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹² Хозяйственная книга за 1944–46 гг. Буша Черневецкого района Винницкой области на 167 листах. – Арк. 33, 45, 66, 99, 103, 107.
- ¹³ Прусевиц А. Вказ. праця. – С. 42.
- ¹⁴ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Гикавчук Наталії Євгеніївни, 1964 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
- ¹⁵ Александрович Ю. Вказ. праця. – С. 480–485.
- ¹⁶ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁷ Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ¹⁸ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁹ Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ²⁰ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Шимковича Філіпа Петровича, 1930 р. н., жителя с. Буша.
- ²¹ Іванчишен В. Кам'яנותесний промисел у с. Буша Ямпільського району Вінницької області як виховний чинник подолян // Матеріали XXIII-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле і сьогодення». – 2010. – С. 245–246.
- ²² Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ²³ Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців. – Вінниця, 2011. – С. 13.
- ²⁴ Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». – Ямпіль, 1986. – С. 1–4.
- ²⁵ Косаківський В.А. Вказ. праця. – С. 105–107
- ²⁶ Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». – Ямпіль, 1986. – С. 4.

В статье рассмотрен и проанализирован каменотесный промысел в с. Буша на Восточном Подолье. Собраны сведения о народных мастерах, исследован ассортимент каменных изделий хозяйственно-утилитарного и сакрального предназначения.

Ключевые слова: каменотесный промысел, народный мастер, изделия из камня, Восточное Подолье.

In the article the stone processing handicraft in the village Busha in Eastern Podillia is analysed. Information about folk artists was collected, the range of products from stone for household and sacred purposes was researched.

Keywords: stone processing, folk artist, products from stone, Eastern Podillia.

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКІЙ СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПОКАРАНЬ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті зроблено спробу розкрити законодавчі ініціативи уряду Російської імперії стосовно впровадження рекрутської повинності серед єврейських громад та визначення системи покарань з метою уникнути низького рівня участі єврейської громади у комплектуванні війська імперії у другій половині ХІХ ст. На підставі аналізу законодавчих актів визначено характерні риси та особливості виконання єврейським населенням рекрутського набору. Розглянуто окремі аспекти організації та проведення рекрутських наборів серед представників цієї національної меншини.

Ключові слова: військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, статут, Російська імперія.

Дослідження історії проблем етносів, що проживали чи проживають в Україні, є необхідною умовою відтворення цілісної та об'єктивної картини минулого нашої держави. Вартим уваги є вивчення питання рекрутських наборів в Російській імперії та здійснення цієї важливої для держави повинності з боку різних етнічних громад. Євреї були і є однією із значних громад, що жили й досі проживають на території нашої держави. Було здійснено чимало досліджень розвитку єврейської культури, мови, ортодоксального іудаїзму, поширення хасидського вчення тощо.

Єврейські громади відігравали помітну роль у соціально-економічному житті губерній імперії. Тому ми вважаємо актуальним подальше вивчення історії єврейських громад на території, що співпадають з сьогодішніми кордонами Української. На нашу думку, питання складання рекрутської повинності євреями залишаються малодослідженими, особливо аспекти законодавчого регулювання системи стягнень та покарань за уникнення служби в армії.

Основною метою дослідження є аналіз основних законодавчих актів, які регламентували виконання рекрутської повинності єврейським населенням імперії в другій половині ХІХ ст.

В Російській імперії представники єврейської громади мешкали окремими громадами, дотримуючись власних традицій та релігії, мали внутрішнє самоврядування. До 1827 р. вони були звільнені від особистої військової повинності. На середину ХІХ ст. кількість єврейського населення в Російській імперії зросла у 10 разів і складала близько 500 000 тис. Поступово змінилось і ставлення влади до представників цього етносу, що відобразилось у законодавстві. З приходом у 1825 році до влади Миколи І становище євреїв в імперії ще більше погіршилось. Крім того, відверте несприйняття владою цієї нації за часів Миколи І почало набирати законодавчо закріплених форм. Йдеться, насамперед, про рекрутську повинність євреїв, їх службу в армії. У 1827 році було опубліковано указ Миколи І, який відміняв грошовий збір з євреїв і зобов'язував відправляти рекрутську повинність натурою¹. Наступним кроком було видання Статуту рекрутської повинності та військової служби євреїв². Відповідно до цих актів було введено квоту для євреїв на рівні 10 рекрут з тисячі осіб щороку, в той час як для християн така норма визначалась на рівні 7 осіб з тисячі через рік. Також вимагалось виділяти «штрафну» кількість осіб за втікачів та різного роду недоїмки. Вік для призовників було встановлено з 12 до 25 років, у той час як для інших народів – з 18 років. Повнолітніх одразу направляли на дійсну службу, а малолітніх, з 12 до 18 років, направляли в батальйони та школи для підготовки до служби. Єврейських рекрутів направляли в батальйони найжорсткішого строю, максимально віддалені від місць їх постійного проживання. Були сформовані школи військових кантоністів. Існує багато історичних досліджень та документальних

підтвердженень щодо складного життя малолітніх єврейських хлопчиків, відірваних від сімей. Розрахунок було зроблено на те, що відірвані від своїх сімей, позбавлені можливості говорити рідною мовою, дотримуватися своїх традицій, кантоністи будуть готові на все заради «свого царя». Як наслідок, цілі сім'ї тікали до Царства Польського чи в Бессарабію.

Масові втечі євреїв за кордон не могли бути не поміченими органами державної влади. У 1840 році Правлячий Сенат заслухав доповідь Керуючого Міністерством Внутрішніх Справ та Військового Міністра стосовно частих випадків втечі малолітніх євреїв та їх сімей за кордон. Тому було прийнято постанову, за якою за кожного втікача – малолітнього рекрута з євреїв – стягувати з громади, до якої він належав, по два рекрути³. Звертаємо увагу на статтю 84 Статуту про рекрутську повинність євреїв, яка визначає, що особи, які допомагали або організовували втечу, чи переховували втікачів, незалежно від їх статусу чи соціального становища, віддавались в рекрути позачергово. А у випадку, коли такі особи виявлялися нездатними до несення служби, їх направляли в Сибір на поселення, чи на каторжні роботи, залежно від ступеня провини⁴. Пізніше положення про незарахування таких порушників за рекрут їх громадам було відмінено, і з 1840 року такі порушники зараховувались за рекрут їх громадам⁵. Ми звернули увагу на той факт, що у 1851 році з метою попередження випадків уникнення євреями рекрутської повинності законодавцем було прийнято ряд заходів тимчасового характеру. Нами було досліджено п'ять таких основних змін та тимчасових заходів⁶. До першої зміни ми відносимо положення, яке регулювало втечу рекрута-єврея, здатного та визначеного в рекрути на черговий набір. За цим положенням замість втікача в рекрути брали чергового з тих, хто був визначений на наступні набори. Треба відзначити, що у випадку, коли чергові особи були знайдені, або з'являлися за власним бажанням, тоді їх віддавали в рекрути негайно за розпорядженням начальника рекрутської дільниці. Якщо чергового рекрута знаходила поліція, або він сам з'являвся, тоді його також направляли на службу. Звертаємо увагу на ряд уточнень, які були внесені в законодавчу практику стосовно зазначеного положення. По-перше, якщо направлено в рекрути замість втікача вже відправили з місця набору в місце постійної служби, тоді квитанцію видавали його сім'ї, а не сім'ї втікача. По-друге, втікача після направлення до місця постійної служби карали відповідно до Положення про покарання⁷.

Другим тимчасовим положенням ми визначаємо регуляцію подальшої долі нездатних в рекрути втікачів. Таких осіб законодавець направляв до арештантських підрозділів цивільних структур на термін від 9 до 12 років відповідно до статті 81 Уложення про покарання⁸. Після відбування покарання особа не поверталася на місце свого постійного проживання. За задумом законодавця її направляли на поселення до Сибіру відповідно до статті 1177 Уложення про покарання так само, як і у випадку, якщо рекрут-втікач виявлявся нездатним до будь-якої служби⁹.

Третім положенням, ми виділяємо практику, яка рівною мірою стосувалася двох попередніх пунктів, а саме визначала покарання для втікачів з єврейських сімей, які попадали під рекрутські набори, поширюючи його й на тих осіб, які підлягали другому та третьому набору після чергового. Якщо особа, визначена в рекрути на другий та третій наступний за черговим набори, не могла надати законних причин своєї відсутності при наборі чи медичного свідчення своєї хвороби, тоді така особа підлягала покаранню, передбаченому за першим та другим положенням. Варто зазначити, що покарання передбачалось і для посадових осіб міських та сільських державних структур, які видавали євреям паспорти чи інші документи, що дозволяли їм уникнути чергового та наступного за ним рекрутських наборів. Законодавець передбачив покарання відповідно до статті 567 Уложення про покарання¹⁰. Покарання передбачало штраф у розмірі від 50 до 100 карбованців залежно від тяжкості злочину та його впливу на загальні показники рекрутських наборів. Ми звертаємо увагу на той факт, що у випадку незаконного уникнення рекрутами участі у черговому або наступному за ним наборах завдяки використанню документів, виданих чиновниками незаконно, особи з числа євреїв направлялась у в'язницю терміном від шести місяців до одного року.

Четвертим пунктом ми визначили покарання для осіб, відповідальних за рекрутські набори з числа працівників єврейських рекрутських дільниць за сприяння в уникненні рекрутства чи наданні відстрочок незаконного характеру, так само, як і за відмову від направлення рекрута-

втікача на місце його постійної служби протягом тижня з моменту його ув'язнення. Відповідальні особи направляються в рекрути без заліку їх сімействам відповідно до статті 81 Уложення про покарання¹¹. Ми також звертаємо увагу на те, що єврейська громада, де були виявлені такі випадки, також попадала під покарання, а саме штраф у розмірі 300 карбованців відповідно до статті 561 Уложення¹².

П'яте положення ми пропонуємо віднести до регулювання практики заохочення осіб, які виявляли зазначені вище порушення та вчасно повідомляли про них відповідальні органи. Таких осіб законодавець заохочував преміями у розмірі 30 карбованців сріблом з фондів державного казначейства.

Правовий та соціальний статус євреїв при здійсненні рекрутських наборів визначався доволі дискримінаційним законодавством Російської імперії. Причини релігійного, економічного характеру були приводом для правових обмежень євреїв. Позиція стосовно єврейського питання змінювалася відповідно до особистої позиції правителя стосовно єврейського питання, тому часто-густо ліберальні закони змінювалися більш жорсткими. У військовій політиці другої половини XIX ст. законодавець намагався створити таку систему комплектування армії, при якій боєздатність та військова могутність були на високому рівні. Загарбницька політика імперії вимагала від державної машини постійних набойів-солдат для здійснення політичних забаганок. На жаль єврейське населення разом з українським не належало до так званих «улюбленців імперії», тому велика частина рекрутських поповнень була саме з території сьогодишньої України. Законодавець змушений був постійно вдосконалювати систему, вводячи нові й нові покарання для залякування народу та уникнення прогалин при комплектуванні армії. Історичні паралелі з сьогодишнім станом справ на кордонах України легко простежити навіть не будучи спеціалістом. Бажання повернутися до єдиної неподільної країни з боку наших сусідів є очевидним. Сучасна Україна – багатонаціональна, демократична держава, тому виникає питання – чи хочуть багаточисленні етноси, що проживають на українській землі, повернення старих часів?! Чи забула єврейська громада уроки історії?! Маємо надію – ні.

¹ О обращении Евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменой денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного: Именной, данный Сенату, 26 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 2. – № 1329. – С. 727.

² Устав рекрутской повинности и военной службы Евреев. Доклад Управляющего Министерством Внутренних дел, и Начальника Главного Штаба Его Императорского Величества: 26 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 2. – № 1330. – С. 727–741.

³ О взимании с Еврейских обществ, за увозимых за границу Евреями малолетних рекрут, за каждого по два рекрута: Сенатский, 2 сентября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 15 (часть первая). – № 13751. – С. 548.

⁴ Устав рекрутской повинности и военной службы Евреев. Доклад Управляющего Министерством Внутренних дел, и Начальника Главного Штаба Его Императорского Величества: 26 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 2. – № 1330. – С. 727–741.

⁵ О дополнении 383 ст. Рекрутского Устава и об изменении 84 ст. Устава о рекрутстве Евреев: Мнение Государственного Совета, 2 ноября 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 16 (часть вторая). – № 14988. – С. 1–2.

⁶ О мерах к пресечению укрывательства Евреев от рекрутской повинности: Мнение Государственного Совета, 22 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 26 (часть вторая). – № 25667. – С. 54–55.

⁷ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб., 1845. – С. 1922.

⁸ Там само. – С. 25.

⁹ Там само. – С. 486.

¹⁰ Там само. – С. 244–245.

¹¹ Там само. – С. 25.

¹² Там само. – С. 244.

В статье предпринята попытка раскрыть законодательные инициативы властвующих представителей Российской империи касательно проведения рекрутской повинности среди еврейских обществ и определения системы наказаний с целью избежать низкого уровня участия еврейских обществ в комплектовании армии Империи во второй половине XIX ст. Путем анализа законодательных актов определены характерные черты и особенности проведения рекрутских наборов еврейским обществом. Рассмотрены отдельные аспекты организации и проведения рекрутских наборов среди представителей этой национальной меншины.

Ключевые слова: военная повинность, рекрутский набор, еврейское общество, устав, уклонение, Российская империя.

This article deals with legislative measures of Russian Empire for realization of the of the compulsory military service among Jewish societies and creating the system of punishment to avoid low level of Jewish participation in the formation of Russian army in the second half of the XIX century. With the help of analysis of recruit regulations characteristic features and peculiarities of conducting of recruiting of Jews to the Russian army were made. In the article some aspects of organization of recruit sets of this national minority are examined.

Keywords: military duty, recruit sets, Jewish society, regulation, punishment, Russian empire.

СТАНОВИЩЕ ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА В ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН ДО ПЕРШОГО ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПОВСТАННЯ

У статті автор спробував проаналізувати зміни в правовому полі козацького землеволодіння, фінансової політики уряду. Також висвітлюється поступовий процес ліквідації пільг, що були надані стану Лівобережних козаків за їх участь у війні 1812 р. Особливою важливою проблемою постає організоване переселення козаків на Кубань (мета, мотиви, причини та, власне, засади такої кампанії). Автор досліджує складне земельне питання, що виявлялося у значній нестачі земельних ділянок у козаків, яка породжувала соціально-економічну напругу.

Ключові слова: Лівобережне козацтво, право землеволодіння, податки, пільги, переселення.

Разом із завершенням наполеонівських війн, Лівобережне козацтво як стан в державному механізмі Російської імперії зазнало ряду важливих правових перетворень і нововведень. Питаннями соціально-правового становища цієї верстви населення займалися історики у Російській імперії, Радянському Союзі та незалежній Україні.

У XIX ст. фундаментальне дослідження історії лівобережних козаків здійснив М. В. Сто-роженко, окреслюючи важливі аспекти переселення козаків на Кубань, процес ліквідації наданих ним пільг від влади за гідну військову службу тощо¹. В імперські часи питанням переселення козаків з Лівобережної України також займався Ф. А. Щербина, досліджуючи історію Кубанського козацького війська².

В радянські часи ряд вчених займалися проблемами соціально-правового статусу державних селян в першій половині XIX ст., зокрема й Лівобережних козаків. Не дивлячись на певні ідеологічні постулати тієї епохи, монографії містять суттєвий фактологічний матеріал. Такими істориками були М. М. Дружинін³, Т. І. Лазанская⁴.

В період незалежної України зміст податкової політики дореформеної Російської імперії ґрунтовно досліджує вчений В. М. Орлик⁵. Особливу та значну увагу він приділяє й питанням фінансового навантаження на козацьку верству населення Лівобережної України. Є. Д. Пет-ренко вивчає історію переселення козаків та державних селян на терени Кубані в XIX ст. й до 1917 р.⁶. В. С. Шандра висвітлює діяльність генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, котрий став палким захисником лівобережних козаків⁷. З. Когут опублікував монографію, котра розкриває різні аспекти ліквідації Гетьманщини й поступової інтеграції козацького стану в адміністративну структуру Російської імперії⁸.

Важлива інформація про Лівобережне козацтво міститься як в опублікованих документах («Повне зібрання законів Російської імперії»), так і в неопублікованих архівних матеріалах, наприклад, з державного архіву Чернігівської області.

Метою статті є детальний аналіз змін у правовому полі статусу представників Лівобережного козацтва після війни з Наполеоном до польського національно-визвольного повстання 1830-х рр., а також мотиви й основні засади використання козаків у заселенні Кубані, моніторинг проблеми земельного питання стану. Завдання дослідження полягають в: 1) окресленні процесу скасування всіх пільг, що були присвоєні Лівобережному козацтву за їх участь у добровільних військових загонах кавалерії Російської імперії; 2) окресленні на основі наявних історіо-

графічних та документальних джерел основних принципів та мотивів переселенської кампанії, організованої державою; 3) висвітленні складної соціально-економічної ситуації, пов'язаної з «земельним голодом» серед козаків.

Після наполеонівських війн й розпуску бойових з'єднань з представників козацтва Лівобережної України для їх станової групи, яку імперський законодавець іменував «малоросійські козаки», розпочався короткочасний період, за час якого були зняті майже всі преференції та пільги, надані за часів великого протистояння. Навіть ті пільги, які були надані російською владою, що не йшли ні в яке порівняння з обіцянками (створення війська з лівобережних козаків на регулярній, точніше, постійній основі), були поспішно скасовані. Ще в лютому 1812 р. лівобережних козаків прирівняли в статусі оподаткування з іншими категоріями державних селян, зобов'язавши сплачувати оброчний податок⁹. Однак, згодом Генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський звільнив представників лівобережного козацтва від сплати податків, окрім подушного, що було підтверджено комітетом фінансів лише в листопаді 1813 року¹⁰.

Одразу після завершення війни починається поступовий «наступ» на передбачені преференції у фінансній сфері. «Ідеологом» та ініціатором подібної політики став міністр фінансів граф Дмитро Олександрович Гур'єв. Перша спроба «атаки» з боку графа відбулася в 1815 році, «...по случаю возвращения Малороссийских казачьих полков в дома...», коли ним пропонувався ініціатива повернення рівня податкового навантаження станом на лютий 1812 року¹¹.

Аргументи Д. М. Гур'єва мали переважно фінансовий характер. «Министр финансов полагал обложить казаков с 1815 года прежнею податью, от которой они освобождены, и которая составляет 2 712 929 руб.»¹². Звісно, для бюджету це значна сума, котра щорічно втрачалася внаслідок податкових пільг. Той факт, що лівобережні козаки здебільшого за власний кошт сформували значну боєздатну військову силу, а, головне, багато хто з них віддавав найдорожче – власне життя, ймовірно, міністра фінансів не турбував. «На щастя» для представників козацького стану, «...Его императорское величество величайшее повелеть соизволил: чтобы взимание податей с Малороссийских казаков оставлено было в настоящем положении, впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени»¹³.

Це була перша спроба наступу на привілеї для козацтва за участь у наполеонівських війнах. Для міністра фінансів вона завершилася невдало. Невдовзі, а саме в липні 11 липня 1816 року, імператорським іменним указом полки, створені з представників Лівобережного козацтва, розформовувалися. При цьому їм гарантувався ряд пільг. Наскільки вони стали адекватні обіцянкам Малоросійського генерал-губернатора в часи військового стану про утворення постійного військового формування із власними правами та традиціями, можна побачити, аналізуючи розпорядження, що містилися в липневому указі імператора.

Так, в преамбулі до указу містилася слабка надія, що подібне утворення буде дійсно створене: «Имея в особенном уважении усердный подвиг Малороссийских казаков, вооруживших в 1812 году собственным иждивением 15 конных полков..., мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочнить навсегда выгоды его поселения, и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими»¹⁴.

За розпорядженням імператора козаки звільнялися: «... от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, и того по четыре рубля с души; которые, собирая на прежнем основании с начала сего года...»¹⁵. Разом з тим: «Собою впрочем разумеется, что общественные повинности, как то: содержание почт, дорог, мостов и проч., остаются в своей силе»¹⁶.

Однак, ніяких особливих військових формувань з середовища Лівобережного козацтва створено не було. М. В. Стороженко точно вказував на неадекватність обіцянок та реального стану речей: «Таким образом, обещания князя Лобанова-Ростовского, что рядовые казаки навсегда останутся принадлежащими к украинскому войску, а офицеры будут пользоваться правами службы даже тогда, когда полки распустятся в дома свои, с сохранением и содержанием формы, только и оправдались в отношении этой последней»¹⁷.

В 1818 році представників лівобережного козацтва позбавили ще однієї важливої пільги. 23 серпня 1818 року вийшов указ «О введении Малороссийских казаков в рекрутскую повин-

ность». Логіка імперського законодавця диктувалася такими міркуваннями: «Малороссийские же казаки в последующем 1812 года время освобождены были от рекрутских наборов и податей, кроме собираемых по указам 11июня 1816 года.., в намерение дать им новое образование по правилам, принятым в основание нового устройства поселяемых войск, соединения владѣемых козаками земель в Особые округа, кои бы отделяли их от земель помещичьих, должно предшествовать всем предполагаемым о сем предмете распоряжениям; но для приведения оного в исполнение, требуется слишком продолжительное время, что бы казаки могли между тем остаться без всякой службы отечеству»¹⁸. В якості «пряника» за козаками залишалися податкові пільги: «... объявить им, что они оставляются при тех самых податях; по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня 1816 года»¹⁹.

Після невдалих спроб наступу на фіскальні пільги міністр фінансів Д. О. Гур'єв,, досяг значного успіху вже під кінець 1819-го року. В указі від 10 грудня 1819 року за його пропозицією Державна рада визначила, що козаки за вісім років отримали достатню винагороду за свою службу, й наказала з 1820 р. відновити оброчний податок для козаків²⁰. Знову в якості «половинчастої» дії та певного «бонусу» оброчна ставка встановлювалася не на загальному для державних селян рівні (8 руб.), а такому, що існував для козаків до 1812 року (6 руб.). Слушне питання поставив В. М. Орлик: «Чи дійсно восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання козацьких полків?»²¹. Вчений вказує на те, що, якщо взяти чисельність усіх козаків станом на 1813 рік (460 тис. 905 ревізьких душ), на кошти яких фінансувалися полки в часи існування військових з'єднань з представників Лівобережного козацтва, то на кожну ревізьку душу козака припадало 84 руб. 78 коп., себто, 21 руб. 69 коп. за чотири роки кампанії. Відповідно, сума оброчної податі за «пільгові» роки становила 70 руб., а додаючи скасування збору за утримання шляхів – 71 руб. 10 коп. Подібна «субсидія» не покривала реальних фінансових витрат, з якими зіштовхнулися представники козацтва Полтавської та Чернігівської губерній²².

На посаді міністра фінансів Д. О. Гур'єва змінив Є. Ф. Канкрін, який без вагань продовжував «естафету» посилення податкового тиску на представників стану Лівобережного козацтва. В грудні 1823 року виходить указ «О взимании оброчного оклада с Малороссийских казаков наравне с казенными поселенцами, в одних с ними губерниях обитающими». Імперський законодавець чітко вказував на місце козаків в становій системі Російської імперії: «Признавая уравнение общих государственных повинностей справедливым.., Повелеваем: с 1 генваря будущего 1824 года с Малороссийских казаков сбор оброчного оклада производит наравне с прочими казенными поселянами...»²³. Щоправда, 18 березня 1827 року імператор Микола I в своєму указі велів, розглянувши журнал комітету фінансів, за ініціативи Малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, різницю у підвищенні оброчної податі, яка впроваджувалася з 1 січня 1824 року й складала два рублі з однієї ревізької душі, «...на сей 1827 год сложить»²⁴.

Козаки Лівобережної України в державному механізмі Російської імперії використовувалися в якості переселенців-жителів фронтиру задля організації надійної смуги оборони кордонів за відносно невеликі матеріальні бюджетні кошти, чи навіть безкоштовно. В двадцятих роках XIX ст. відбувається чергове масове, організоване переселення представників стану Лівобережних козаків до земель Чорноморського війська. Звісно, імперський уряд, втілюючи подібні акції, завжди переслідував власні цілі та інтереси, які часто розходилися з інтересами козаків.

В 1820 році вийшов указ про переселення лівобережних козаків до земель Чорноморського війська. «Преамбулою» до указу стали наступні події. Міністр внутрішніх справ граф В. П. Кочубей надав доповідь імператору, основою якого став огляд Чорноморського війська начальником головного штабу 2-ої армії генерал-майором П. Д. Кисельовим. Останній окреслював ряд проблем, з якими зіштовхнулося Чорноморське військо, та які конче потрібно вирішувати. По-перше, землі, на яких жили чорноморські козаки, були вкрай малозаселені. По-друге, чорноморські козаки постійно вступали у збройні конфлікти з місцевим населенням, котре не вважало власні землі «исконно русскими»²⁵. Через регулярні військові дії виникала ще одна нагальна для козаків проблема – вони не мали часу на розвиток господарства. Чорноморська козацька адміністрація була вимушена закуповувати провіант в сусідніх губерніях. Це загрожувало втратою обороноздатності війська²⁶. Проблему передбачалося вирішити за рахунок козаків Полтавської та Чернігівської губерній. 19 квітня 1820 року побачив світ «Высочайше

утвержденный доклад Управляющего Министерством внутренних дел» «О умножении Черноморского войска переселением на земли, оному войску принадлежащие, 25.000 Малороссийских казаков»²⁷. В затвердженій доповіді йшлося про переселення козаків на Чорноморські землі за прикладом, котрий мав місце в 1808 році. Міністр внутрішніх справ наводив основні вигоди для держави, мету та цілі переселення: 1) чорноморське військо отримає додаткову живу силу на малозаселені терени, чим покращить економічну ситуацію; 2) для перенаселених Малоросійських губерній це буде вкрай корисно, оскільки там гостро поставала земельна нестача. Тому, безземельні козаки зможуть отримати бажане²⁸.

Тут потрібно окреслити певний цинізм у поглядах на вирішення проблеми безземелля. В інструкціях по переселенню передбачався такий пункт: «Переселяющимся казакам не полагается от казны никакого пособия, по близости места куда назначается переселение, и потому, что они имея здесь собственные свои грунты, продажею их достаточно всем нужным снабдить себя могут, а от казны в Черномории получают значительный участок земли»²⁹. Тобто, вирішення проблеми безземельних визначалося також тим, що всі матеріальні навантаження переселення й «стартовий капітал» для освоєння земель, що їм виділять, та створення господарства «з нуля», передбачалося за рахунок продажу землі, якої в багатьох, хто бажав переселитися через «земельний голод», не було.

3) Подібна практика переселення лівобережних козаків виявилася вкрай ефективною. 4) Уряд посилює обороноздатність кордонів без значних витрат на регулярне військо. 5) Втрата 25 тис. платників податків менш збиткова, аніж утримання на прикордонні регулярних військових частин³⁰.

Отже, уряд, переселяючи Лівобережних козаків, вирішував одночасно дві проблеми – перенаселеності губерній, малоземелля, що тут було «хронічною проблемою», а Чорноморське військо отримувало значне підсилення, зміцнюючи обороноздатність кордонів імперії. Головне, що це все проводилося майже без фінансових витрат зі сторони держави. Водночас українські козаки Полтавської та Чернігівської губерній були найкращими кандидатами на жителів фронтиру, войовничими, здатними подолати чисельні труднощі, що припадали на долю жителів подібних до Кубані земель. Влучно описав головну мету царського уряду М. В. Стороженко: «... удаление из Малороссии наиболее волелюбивого элемента, разочарованного в своих ожиданиях»³¹. Розчарування в очікуваннях він пов'язував з направленням «у довгий ящик» ідеї особливого військового постійного формування з козаків, поступову відміну раніше наданих пільг.

Для козаків встановлювалися правила, за якими проводилися кампанії по переселенню в 1808 році. Набір здійснювався лише на добровільних засадах та виключно зі стану козаків. Слід зауважити, що дослідник Є. Д. Петренко у своїй дисертаційній роботі опонував доценту Кубанського державного університету В. П. Громову, котрий писав, що подібне переселення мало яскраво виражений характер вільних переселень. Є. Д. Петренко зазначав, що: «... в умовах системи кріпацтва і жорсткої регламентації з боку російського уряду всього життя в державі, робити висновок про характер вільних переселень не доречно»³².

Набирати добровольців передбачалося з районів, де земельне питання та проблема перенаселення стояли найбільш гостро. Перевагу надавали сім'ям з більшим числом жінок (на Кубані проблема значного переважання чоловічого населення над жіночим була легендарною). Складені списки доправлялися керівництву Чорноморського війська. Усім тим, хто отримав дозвіл на переселення, надавалося право продавати власні землю, садиби та інше майно. Натомість, чорноморське керівництво зобов'язувалося виділяти земельні наділи усім переселенцям. Всіх «поселян», які не зазначалися у списках, заборонялося приймати на землі Чорноморського війська. Обов'язки щодо організації переселення в Чернігівській та Полтавській губерніях лягли на Малоросійського генерал-губернатора. Правила переходу до місця проживання визначалися правилами переселення державних селян зі Смоленської губернії 1806 р. Планувалося усю кампанію здійснити за рік з можливістю продовження її у майбутньому³³.

Малоросійський генерал-губернатор, у свою чергу, повинен був надати інструкції цивільним губернаторам Чернігівської та Полтавської губерній, а ті – місцевій владі. Всі охочі до переселення повинні були «чинить о том объявления в волостных правлениях, предоставляя в то же время от общества своего удостоверение, что ни в каких податях и в неочищенных обязанностях не состоит, и нет частных долгов, препятствующих выходу из селения»³⁴. Козаки мали змогу відправити до земель Чорноморського війська т. зв. «ходоков», які оглядали місця

під нове заселення. Козаки вирушали в дорогу партіями не більше 30 сімей, в яких обирався старшина, котрий отримував відкритий лист на пересування³⁵.

Задля спрощення умов для переселення козаків через те, що багато хто з них ставав добровольцем не від гарного майнового становища, влада йшла на певні поступки. Наприклад, у 1821 р. в Чернігівській губернії переселенцям у восьми повітах пропонувалося всі недоїмки минулих років розстрочити на 3 роки, а інформацію про це відправити до Чорноморської канцелярії³⁶.

Перша група переселенців вирушила до Чорномор'ї в серпні 1821 року. Загалом, цей процес відбувався хвилями у вересні, жовтні, листопаді й грудні. Прибуло за цей рік 5300 сімей (16239 козаків та 14119 козачок). Вони прибули до Чорномор'ї на 10875 підводах із 22393 головами тяглової й іншої худоби³⁷. 1822 р. козаки прибували до місця колонізації з квітня до середини листопада. Кількість сімей цього року стала меншою – 3150, тобто 8847 козаків та 8214 козачок, на 4670 підводах з 6805 головами худоби. 1823, 1824 та 1825 роки видалися вже «не врожайними» на колонізаторів. За п'ять років кампанії шукати нового життя на необжитих землях відправилися 8623 сімейств лівобережних козаків. Це, як і передбачалося складало 25627 чоловіків й 22765 жінок (48392 осіб)³⁸.

Складним та не вирішеним залишалося земельне питання, як в правовому, так і в економічному аспектах. «Земельний голод» породжував багато проблем, й переселенські кампанії намагалися частково їх вирішити. Разом з податковим «наступом» на пільги представників стану лівобережних козаків, були піддані сумніву певними колами центральної імперської влади привілеї на земельну власність.

1820 року вперше з 1812 року знову козаки стали обкладатися оброком, що, по суті, висвітлювало погляди деяких владних кіл на статус лівобережних козаків як звичайних державних селян, що користуються не власними землями. Провідником такої позиції став ініціатор обмеження козацьких привілеїв міністр фінансів Д. О. Гур'єв. Натомість, новий генерал-губернатор Микола Григорович Рєпнін, що прийшов на посаду в 1816 році, по праву вважається палким захисником інтересів краю, водночас й прихильником лівобережних козаків, права котрих він за період перебування на посаді неодноразово боронив. Саме він став на захист прав козаів продавати успадковані землі тощо.

М. Г. Рєпнін в якості «адвоката козаків» ініціював проведення глибокого аналізу історії права козацького землеволодіння, що, в свою чергу, стало головною доказовою базою й «лінією захисту» проти «звинувачень» Д. О. Гур'єва, який вбачав у козаках лише тимчасових користувачів державних земель, які вони отримали за військову службу, та будував «лінію звинувачення» на тому, що раніше діяли закони, котрі забороняли продаж козацьких земель³⁹.

М. Г. Рєпнін передав рапорт-меморандум з назвою «Краткая записка о малороссийских казаках» до Сенату, у якому спростовував звинувачення Д. О. Гур'єва й зазначив, що козаки завжди мали право на володіння землею, а оброк, покладений на них, був державним податком, а не рентою за користування державними земельними ділянками. Також існуючі раніше заборони на продаж земель він пов'язував з намаганнями влади зупинити зубожіння стану⁴⁰.

В «Краткой записке» спочатку викладені одинадцять пунктів, на яких базуються козацькі станові права на володіння землею. Вказувалося, що це їх історичні землі, які вони боронили протягом багатьох століть. Право володіння закріплювалося в законах, рескриптах та грамотах вищої влади. М. Г. Рєпніна можна назвати прогресивним державним діячем, оскільки, ставши на захист козацьких прав, він зазначав наступне: «Вот причины... ходатайствовать не об отмене законов, воспрещающим Козакам продавать их земли, ибо таковых не имеется, но о сохранении ныне существующих, и того права собственности, к коему Козаки едва ли не столько же привязаны, как к своей жизни.

Никто не оспорит двух истин политической экономии:

1-е. Что не только уничтожение, но малейшее прикосновение к правам личной собственности, колеблет важнейшую основу государственного благосостояния... и, уменьшая радение и трудолюбие, имеет пагубнейшие последствия на общую промышленность.

2-е. Что умножение свободных владельцев-хлебопашцев выгодно для государства, ибо тщательным обделыванием малых участков, им принадлежащих, умножаются произведения земли, уменьшаются цены на первые потребности, и более разделяется в обращении народом денежный капитал государства⁴¹.

М. Г. Рєпнін також вказував на причини економічних проблем представників козацтва. Однією з найважливіших він вважав наступну: «Разнесшийся слух о потрясении прав собственности Козаческой; ибо теперь давать им займы деньги, часто нужные для поправки хозяйства, разных оборотов и самой уплаты податей; почему они вынуждены бывают продавать теперь не в настоящее время, и часто за бесценок, всю свою недвижимость и рабочий скот, составлявший прежде у многих основу богатства»⁴².

Генерал-губернатор також підкреслював, що козаки, не дивлячись на економічні проблеми, все одно ведуть своє господарство краще, ніж державні селяни на державних землях. Визнання їх земель державними призведе до економічної катастрофи, оскільки козаки не зможуть здійснювати різноманітні правочини й операції щодо власної нерухомості, тим самим різко погіршиться рівень їхнього матеріального достатку⁴³.

14 квітня 1823 року влада так трактувала права козаків на землю: «Права собственности Малороссийских козаков, касательно земель их, совершенно ограждены были Высочайшим утверждением, 14 апр., 1823 года, мнения Государственного совета, что земли Малороссийских козаков не зависят от управления Министерства финансов, и принадлежат либо Козакам собственно, на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у Казенных крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казенные палаты. Почему на будущее время постановить правилом, что бы дела по землям Малороссийских Козаков, ежели со стороны казны нет к ним притязания, не были отсылаемы ни в казенные палаты, ни к министерству финансов на заключение»⁴⁴.

Отже, землі козаків визнавалися їх власністю з правами землеволодіння, схожими на права дворянського стану. План міністра фінансів не реалізувався. Однак, 26 листопада 1828 року вийшов указ «О воспреещении дальнейшей распродажи Малороссийских казачьих земель». Заборона розповсюджувалася до рішення Державної ради⁴⁵. Вона пов'язувалася швидше з погіршенням економічного стану козаків, аніж із наступом на їх привілеї.

Земельне питання вкрай гостро поставало в козацькому середовищі. Регулярно виникали майнові та спадкові суперечки. Поширеною була ситуація, коли невелике земельне господарство, яке переходило згідно заповіту до нащадків, дробилося серед синів та доньок на ще менші земельні клаптики. Тим самим економічна ситуація в середовищі лівобережних козаків постійно погіршувалася, а земельне питання загострювалося. Населення стрімко зростало, а кількість сільськогосподарських земель не збільшувалася. Разом із тим, ефективність ведення господарств не зростала. Подібні проблеми стали протягом XIX ст. хронічними, через що уряд й проводив переселенські кампанії тощо⁴⁶.

Таким чином, основною тенденцією у «міжвоєнний» час для лівобережних козаків став поступовий і невпинний наступ на їх привілеї та пільги, що були їм надані були під час й після наполеонівських війн. Головна мрія козаків – постійнодіюче козацьке збройне утворення – не здійснилася. З часом відновився рекрутський набір для козаків, збір оброку тощо. Під сумнів водночас підпало право козаків на землеволодіння, однак через чітку позицію й «лобі» зі сторони генерал-губернатора М. Г. Рєпніна подібні «сумніви» не були законодавчо реалізовані, хоча й 1828 року вийшла заборона на продаж козацьких земельних наділів. Козаків організованими переселенськими кампаніями перетворювали на жителів фронтиру, чим уряд намагався вирішити ряд власних проблем, зокрема посилення обороноздатності кордонів, економія коштів, часткове вирішення «земельного голоду».

¹ Стороженко Н. В. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. – 1897. – № 6 – С. 460–483.

² Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. II. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар, 1913. – 848 с.

³ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – М., Л., 1946. – 631 с.

⁴ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – 112 с.

⁵ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград, 2007. – 631 с.

- ⁶ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1798–1917 роки): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 206 с.
- ⁷ Шандра. В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816–1834) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 79–90.
- ⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – 317 с.
- ⁹ О податях, положенных на поселян различных наименований и мещан в разных губерниях находящихся. 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXII. – № 24999. – С. 195.
- ¹⁰ Об оставлении взимания податей с Малороссийских казаков в настоящем положении // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXIII. – № 26130. – С. 490.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ О новом образовании Малороссийских казаков, и об освобождении их от разных повинностей // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXIII. – № 26309. – С. 887–888.
- ¹⁵ Там само. – С. 888.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. – 1897. – № 6 – С. 478–479.
- ¹⁸ О введении Малороссийских казаков в рекрутскую повинность // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXV. – № 27505. – С. 544.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ О возобновлении с 1 Января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXVI. – № 28021. – С. 410.
- ²¹ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград, 2007. – С. 280.
- ²² Там само. – С. 276, 280.
- ²³ О взимании оброчного оклада с Малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними Губерниях обитающими // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXVIII. – № 29696. – С. 1325.
- ²⁴ О сложении оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской Губерний, возвышенной по указу 18 декабря 1823 года // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1830. – Т. II. – № 970. – С. 262.
- ²⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. № 128 (Канцелярия Черниговского гражданского губернатора). – Оп. 1. – Спр. 2352. Дело по указу императора Александра I о переселении 25 тысяч малороссийских казаков в Черноморские земли, для укрепления Черноморского войска (16.06.1820 – 28.09.1826). – Арк. 23в.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ О умножении Черноморского войска переселением на земли, оному войску принадлежащие, 25.000 Малороссийских казаков // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXVII. – № 28241. – С. 165.
- ²⁸ Там само. – С. 166.
- ²⁹ ДАЧО. – Ф. № 128. – Оп. 1. – Спр. 2352. – Арк. 48.
- ³⁰ О умножении Черноморского войска переселением на земли, оному войску принадлежащие, 25.000 Малороссийских казаков // ПСЗРИ. – Собрание 1. – СПб., 1830. – Т. XXXVII. – № 28241. – С. 167.
- ³¹ Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина. – 1897. – № 6 – С. 481.
- ³² Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1798–1917 роки): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 62.
- ³³ ДАЧО. – Ф. № 128. – Оп. 1. – Спр. 2352. – Арк. 3.
- ³⁴ Там само. – Арк. 3, 47.
- ³⁵ Там само. – Арк. 47–48.
- ³⁶ Там само. – Арк. 285.

- ³⁷ Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Том II. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар, 1913. – С. 62.
- ³⁸ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1798–1917 роки): Дис...канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 68.
- ³⁹ Шандра. В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816–1834) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 85.
- ⁴⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – С. 245.
- ⁴¹ Рєпнин Н. Г. Краткая записка о Малороссийских казаках // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1864. – Кн. 2. – С. 86.
- ⁴² Там само. – С. 88.
- ⁴³ Там само. – С. 89.
- ⁴⁴ Там само. – С. 90.
- ⁴⁵ О воспреещении дальнейшей распродажи Малороссийских казачьих земель // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1830 – Т. III. – № 2447. – С. 1012.
- ⁴⁶ ДАЧО. – Ф. № 128. – Оп. 1. – Спр. 2784. По прошению казачки Хоменковой на казака Хадченка о присвоении ее земли (11.10.1826–5.12.1826). – Арк. 1зв.

В статье автор попытался проанализировать изменения в правовом поле казачьего землевладения, фискальной политики правительства. Также в исследовании освещается постепенный процесс ликвидации льгот, которые были предоставлены сословию Левобережных казаков за их участие в войне 1812 г. Отдельной важной проблемой представляется организованное переселение казаков на Кубань (цель, мотивы, причины и, собственно, основы такой кампании). Автор исследует сложный земельный вопрос, который проявлялся в значительной нехватке земельных участков у казаков, которая порождала социально-экономическое напряжение.

Ключевые слова: Левобережное казачество, право землевладения, налоги, льготы, переселение.

The author made the attempt to analyse the changes in the legal field of Cossacks' land property, and fiscal policy of the government. The gradual process of liquidation of benefits of Left-bank Cossacks for their participation in the War of 1812 has also been researched. Another important problem is the organized migration of Cossacks to Kuban (purposes, motives, reasons, and motivation of this campaign). The author investigates the complicated land question which dealt with the sites of land shortage, the latter causing social-economic tension.

Keywords: Left-bank Cossacks, land ownership, taxes, benefits, resettlement.

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН НА ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1917)

Порушено питання еволюції спеціалізації та окремих галузей наук на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира. Аналізується університетська структура, розподіл наук за спеціальностями, атестація наукових і науково-педагогічних кадрів та умови надання наукового ступеня.

Ключові слова. Імператорський університет Св. Володимира, спеціалізація, історико-філологічний факультет, вища освіта.

На початку XIX ст. класичній освіті належала головна роль у процесі формування всієї освітньої системи колишньої Російської імперії. Організація класичної системи була націлена на отримання студентом енциклопедичних знань незалежно від його професійного інтересу та на засвоєння їм єдиних для європейських народів елементів загальної і гуманітарної освіти. Головною складовою цієї освіти були давні класичні мови латинська і грецька разом із їхніми старожитностями, які були основними у дослідженні античного світу. Науки, пов'язані з вивченням античності, стали своєрідним фундаментом для всього комплексу історико-філологічних наук, які вивчалися у вищих навчальних закладах. У галузі гуманітарної освіти університети були націлені на випуск професіоналів, знайомих також із допоміжними історичними дисциплінами, критичними методами обробки історичного матеріалу, із знанням історичних процесів, тому, на думку автора, проблему спеціалізації для філологічних дисциплін на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира слід розглядати разом з історичними дисциплінами.

У цьому контексті слід звернутися до історіографії питання, оскільки внесок у дослідження історії атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційній Росії у свій час зробили російські історики А. Є. Іванов, Г. Г. Кричевський, С. В. Рождественський, А. Н. Якушев, Їмонтава. Про присудження вчених ступенів в Росії у першій половині XIX ст. писав у своїй статті В. К. Криворученко, історію наукової підготовки та атестації кадрів розглянула Д. А. Хохлова, а еволюцію спеціальностей наукових робітників по історичним наукам описала І. А. Ягудаєва. Важливим джерелом для нашого дослідження стала дисертаційна робота Г. О. Перковської, в якій окремим розділом було досліджено питання становлення спеціалізації у російських університетах. Але крім узагальнюючих праць радянського періоду і сучасності були також проаналізовані неопубліковані матеріали Державного архіву м. Києва, а також періодичне видання Імператорського університету Св. Володимира «Університетських відомостей», в якому публікувалися не тільки наукові дослідження викладачів, студентів, але й програми, звіти, розклади, протоколи вченої ради та ін. Завдяки цим джерелам ми можемо скласти повну картину становлення спеціалізації філологічних дисциплін в Київському університеті.

Якщо ми подивимося на організацію навчальної частини згідно уставу Імператорського університету Св. Володимира 1833 р., то побачимо, що університет на початку складався з двох факультетів: філософського (з двома відділеннями) і юридичного. До першого відділення належали кафедри філософії, грецька словесність і старожитності, римська словесність і старожитності, російська словесність, загальна і російська історія та статистика. До другого відділення входили кафедри чистої і прикладної математики, астрономії, фізики і фізичної

географії, хімії, мінералогії і геогнозії, ботаніки, зоології, технології сільського господарства, лісоводства і архітектури¹. Разом із студентами першого відділення філософського факультету студенти юридичного факультету слухали всі предмети і мови крім грецької словесності і старожитностей. Студенти другого відділення слухали філософію, російську словесність, загальну історію і мови. Із західноєвропейських мов тільки італійська не була обов'язковою². Така структурна організація навчального процесу навряд чи сприяла розвитку науково-педагогічної роботи. Викладання класичної філології було перевантажено великою кількістю зайвих предметів. Згодом, усвідомлюючи невідповідність між змістом і об'ємом, рада факультету виключила з числа філологічних багато зайвих на їх думку предметів таких, як міфологію, енциклопедію філології, археологію, нумізматику тощо³. Звичайно при такій структурній організації і великій кількості розрізнених предметів про спеціалізацію не могло бути й мови.

При розгляді становлення філологічних дисциплін в Імператорському університеті Св. Володимира перш за все слід звернутися до університетської структури, розподілу наук за спеціальностями, а також наукової атестації викладачів у царській Росії. Система освіти колишньої Російської імперії була централізованою і підпорядковувалася Міністерству народної освіти, яке у свою чергу видавало циркуляри, постанови та правила для всіх імперських університетів, середніх і нижчих навчальних закладів, а також відповідало за призначення і переведення професорсько-викладацького складу. Як відомо, майбутній прообраз номенклатури спеціальностей був закладений у «Положеннях про надання наукового ступеню» і прописаний у законах Російської імперії за 1819 р., 1837 р., 1844 р., 1864 р.⁴. В Київському університеті розділення наук та розвиток спеціалізації відбувалися на філософському, юридичному, а згодом медичному факультетах.

Для повної картини нам слід звернутися до першого положення 1819 р., згідно якого ми бачимо, що в університетській системі було прописано чотири розряди філологічних наук (прототип спеціальності) на філософському факультеті: «... 6) давня класична словесність тобто грецька і римська за вибором, 7) східна словесність тобто будь-яка східна мова, якою займається здобувач на отримання наукового ступеня, 8) словесність однієї з нових сучасних мов, 9) російська словесність»⁵. Там же встановлені наукові ступені 1) дійсного студента, 2) кандидата, 3) магістра і 4) доктора. За градацією студент допускався до іспиту на ступінь кандидата через рік після отримання студентського атестату, кандидат на ступінь магістра – через два роки, а магістр на ступінь доктора – через три. Протягом цього часу здобувачі писали кваліфікаційні роботи, працюючи на батьківщині чи закордоном. Наприклад, київський філолог-класик І. Я. Нейкірх після закінчення курсу наук у Дерптському університеті, був відправлений у наукове відрядження за кошт університету закордон на три роки до Німеччини, Швейцарії, Італії, де вивчав пам'ятки давнього мистецтва і класичних старожитностей під керівництвом професора Бека, а у Лейпцигу – філолога Германа⁶. Після захисту дисертації він здобув ступінь доктора філософії у Лейпцигу. Така практика відправлення найкращих стипендіатів була досить поширеною.

Згідно статуту Імператорського Університету Св. Володимира за 1833 р. обов'язковою стала вимога відповідності назви науки, за якою захищався студент і факультету, який він закінчив, тобто фактично спеціальність закріплювалася за факультетом чи відділенням. Наприклад, з філологічних наук на філософському факультеті студенти отримували науковий ступінь магістра із російської мови і словесності або слов'янської або грецької і римської словесності разом з їхніми старожитностями⁷. У § 3 «Положення про надання наукового ступеня» за 1837 р. у ми також знаходимо замість чотирьох вже три наукових ступеня кандидата, магістра і доктора по філософському і юридичному факультетам⁸. Цікаво, що знання давніх класичних мов були настільки обов'язковими, що навіть дисертації на ступінь магістра і доктора класичної філології здобувач повинен був захищати латинською мовою. У § 20 цього положення ми також зустрічаємо вимогу ґрунтового знання грецької і латинської мов для отримання ступеня доктора по відділенню класичної словесності і латинської мови для східної словесності та юридичного факультету.

У кінці 40-х рр. XIX ст. у вищій освіті виникла потреба чіткого розмежування та вивчення гуманітарних предметів, точних і природничих наук, тому для 1-го відділення філософського факультету Імператорського університету Св. Володимира був зроблений розподіл наук на

історико-політичні та літературно-філологічні. До історико-політичних увійшли загальна історія, російська історія, політекономія та статистика, а до літературно-філологічних – грецька, римська, слов'янська словесності. Таким чином у 1850 р. 1-е гуманітарне відділення філософського факультету перетворилося на історико-філологічний факультет, а 2-е стало фізико-математичним факультетом. Цей розподіл можна назвати першим кроком на шляху до становлення спеціалізації в Київському університеті.

В той же час ми можемо прослідкувати і головні тенденції в отриманні наукових ступенів, закріплених у «Нових положеннях про надання наукового ступеня» за 1844 р.⁹. Тепер предмети з кваліфікаційних іспитів розподілялися на головні і додаткові. Згідно таблиці на ступінь магістра по філософському відділенню, філологічні «розряди» (спеціальності) розподілялися на грецьку словесність, римську словесність, російську словесність і східну словесність (для тих університетів Російської імперії, де ця спеціальність існувала). Головними предметами для «розряду» грецької словесності були грецька словесність і старожитності, історія грецької літератури. До додаткових належали римська словесність і старожитності, загальна історія разом з давньою географією. До головних предметів римської словесності належали римська словесність і старожитності разом з латинською літературою, а додатковими були грецька словесність і старожитності, загальна історія разом з давньою географією. До головних предметів слов'янської словесності входили церковнослов'янська мова і головні слов'янські наріччя (сербське, чеське, польське) у філологічному і історичному відношенні, а до додаткових – російська мова та історичний огляд слов'янських народів. Щодо російської словесності, то головними предметами вважали російську мову в історичному і філологічному відношенні та історію російської словесності, а до додаткових – церковнослов'янська мова і головні слов'янські наріччя¹⁰. Для подальшого заняття науковою діяльністю і захисту дисертації на ступінь доктора наук у галузі філології передбачалося відділення загальної словесності, в якому існувало три «розряди» докторів: філософії і давньої філософії, слов'яно-російської філології і історичних наук, політичної економії і статистики. До кваліфікаційного іспиту на ступінь доктора філософії входили предмети 1) психологія, логіка, теорія пізнання, метафізика, моральна філософія, історія і література філософії, 2) грецька і латинська словесність, історія грецької і латинської літератури разом із старожитностями. До слов'яно-російської філології входили 1) слов'янська словесність тобто церковно-слов'янська мова у філологічному і історичному відношенні до сербської, чеської і польської мов, 2) російська словесність а саме російська мова в історичному і філологічному відношенні до історії російської словесності¹¹. Іспити були, як письмові, так і усні, але найскладнішими вважалися усні, оскільки кількість питань усної відповіді могла бути необмеженою.

З вищезначеного ми бачимо, що спеціалізація фактично починалася після закінчення чотирьохрічного курсу навчання для подальшого написання наукової роботи у магістратурі або докторантурі, тобто студент історико-філологічного факультету отримував комплексну гуманітарну освіту, вивчаючи історичні і філологічні дисципліни разом із супутніми предметами, а потім обирав спеціальність.

Хвилі революції 1848 р. проти монархічного правління у країнах Європи сильно вплинули на політику уряду і Миколи I у галузі освіти. Майже на десять років припинилося стажування викладачів закордоном, а з 1852 р. (до 1862 р.) вийшла заборона запрошувати іноземних викладачів на вакантні посади для роботи в російських університетах, щоб запобігти іноземному впливу, який суперечить державному устрою Російської імперії¹².

Якщо ми подивимося на професорсько-викладацький склад Київського університету за цей час, то побачимо, що він майже не мінявся. Грецьку словесність і старожитність викладали І. Я. Нейкірх (1837–1869), О. К. Деллен (1839–1840), К. Ф. Страшкевич (1840–1868), Римську словесність і старожитність викладали О. К. Деллен (1839–1867), К. Ф. Страшкевич (1867–1868), французьку мову – А. А. Борель (1839–1868), німецьку – С. І. Краузе (1839–1864), англійську – Д. С. Сипневський (1849–1864). Таку кадрову законсервованість можна пояснити загальною політичною реакцією в країні.

Але довгоочікувана освітня реформа 1863 р. Олександра II привнесла свої корективи. Університетський статут 1863 р. був найліберальнішим за всі статuti епохи Російської імперії. Університети отримали більше прав на автономію, управління передавалося радам профе-

сорів, міністру освіти формально надавалося право затверджувати чи відмінити рішення ради, були зменшені повноваження попечителя округу, і хоча структура університетів залишалася тією ж, з'явилися нові кафедри та підрозділи. Згідно «Таблиці іспитів на ступінь магістра на історико-філологічному факультеті» за 1864 р., ми бачимо десять «розрядів» (спеціальностей): філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльного мовознавства, російської словесності, історії всесвітньої літератури, слов'янської словесності, всесвітньої історії, російської історії та теорії і історії мистецтв¹³.

В Імператорському університеті Св. Володимира кафедра порівняльного мовознавства була вакантна дуже довгий час. Можна побачити, що питання про її заміщення поставало у 1871 р., коли на раді університету була висунута кандидатура І. А. Бодуена-де-Куртене на посаду штатного доценту по кафедрі порівняльного мовознавства¹⁴. Але предмет порівняльного мовознавства був впроваджений тільки з другого півріччя 1885–1886 навчального року разом із появою вихованця Дерптського університету Ф. І. Кнауера. Разом із цим з'явився кваліфікаційний іспит на ступінь магістра з цієї спеціальності, який теж складався з головних і додаткових предметів. До головних входили римська словесність та старожитності, порівняльна граматики індоєвропейських мов та санскритська мова. До додаткових – грецька словесність і старожитності і давні мови.

Таким чином ми бачимо формування таких філологічних спеціальностей, як грецька словесність, римська словесність, слов'янська словесність, російська словесність та порівняльне мовознавство на історико-філологічному факультеті Київського університету в середині XIX ст. Разом з цим поглиблення і розвиток філологічних галузей призвело до подрібнення спеціальностей, що у свою чергу поставило питання чіткішої спеціалізації.

Для кращого розуміння процесів становлення спеціалізації слід повернутися у 50-і рр. XIX ст. За словами російського історика Г. О. Перковської, питання спеціалізації в Київському університеті було поставлене у 1857–1858 рр., коли Міністерство народної освіти дозволило у якості експерименту створити два «розряди» наук – історичний і філологічний на першому курсі історико-філологічного факультету строком на чотири роки, а предмети розділити на головні і другорядні¹⁵. Так, за її словами, Імператорський університет Св. Володимира відкрив у російських університетах процес історичної освіти, який перейняли Московський, Казанський, Дерптський і Харківський університети. Питання проекту спеціалізації постійно обговорювалося, результатом чого прийшли до думки, що розділення наук на історичні і філологічні в першу чергу є результатом вимог до гімназій та їх потреб у вчителів історії і словесності. Після введення статуту 1863 р. відбувся розподіл факультету на історичне, класичне і слов'яно-російське відділення, що спонукало уважніше ставитися до проблеми спеціалізації на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира.

У Державному архіві м. Києва збереглися «Доповідні записки професорів Модестова, Гогоцького и доцентів Фортинського, Терновського і Міщенко про необхідність реформи викладання предметів на факультеті» за 1874 р.¹⁶. В них автори зазначають, що розподіл історико-філологічного факультету, затверджений радою університету 5 квітня 1867 р., на відділення історичне, класичну філологію і слов'яно-російську філологію більше не виправдовував себе. До того часу студенти історико-філологічного факультету повинні були вивчати майже всі предмети, які викладалися на факультеті протягом чотирьох років і були перевантажені лекціями. 3 жовтня 1872 р. професор В. І. Модестов розробив проект спеціалізації факультетської освіти, який полягав у тому, що чотирьохрічний курс розподіляли на дві половини. У першій половині студенти мали ознайомитися спочатку із загальнофакультетськими предметами і прослухати вступні курси, які допоможуть опанувати спеціалізацію на трьох відділеннях: класичному, слов'яно-російському і історичному. Предмети розподіляли на головні і допоміжні, а полу курсові іспити стали суворішими. Сучасні іноземні мови необхідно вивчати протягом усіх чотирьох років згідно правил Міністерства народної освіти для отримання наукового ступеня. На класичному відділенні спеціалізація мала відбуватися з ухилом на грецьку і латинську словесність разом з історією, старожитностями і літературою. Допоміжними предметами мають бути порівняльна граматики індоєвропейських мов, давня та загальна історія, історія загальної літератури, історія філософії, теорія і історія мистецтв та педагогіка. На слов'яно-російському відділенні увагу приділяють історії, літературі

і слов'янським старожитностям та російській мові. Допоміжними предметами слугуватимуть як і на класичному відділенні разом з теорією мистецтв. Для історичного відділення головними предметами були всі історичні предмети: церковна, російська, загальна, нова, давня і історія середніх віків разом з політекономією і статистикою. Допоміжними – грецька, римська і слов'янська старожитності, історія філософії, загальна література, педагогіка, теорія і історія мистецтва.

Розділення предметів на головні і додаткові нагадує попередні умови до складання іспиту у магістратуру, але з урахуванням полукурсових іспитів протягом основного університетського курсу, ми бачимо, що поглиблене вивчення окремих філологічних галузей вже фактично відбувалося з другого курсу, а не з четвертого, як раніше. Це було прямим наслідком не тільки збільшення кількості спеціальностей на історико-філологічному факультеті, але й того факту, що університет поступово став центром спеціальної освіти, що остаточно закріпилося за ним на початку XX ст.

У Державному архіві м. Києва зберігся «Рапорт комісії, обраної факультетом для обговорення навчального плану» за 1902 р. Цей документ містить ряд цікавих міркувань щодо мети університетської освіти та способів викладання і може дати досить докладне уявлення про погляди у цій галузі на початку XX ст. Слід зазначити, що вони практично повністю набули сучасних рис. Так, загальновизнаним стало бачення університету, як осередку саме спеціальної освіти, тоді, як загальну освіту повинна була забезпечувати середня школа: «Нині існуючий план факультетського навчання виходить з уявлення про загальноосвітній характер на нашому факультеті. Ми вважаємо це помилковим. Ідея загальної освіти втілена середньою школою і до університету не підходить. Факультетське навчання має на меті допомогти студентам опанувати знання спеціальне»¹⁷. Там же зазначено, що три напрямки на історико-філологічному факультеті (класичне мовознавство, слов'янське мовознавство й історія) і велика кількість загальноосвітніх предметів і навантаження 18 годин на тиждень не виправдовували себе, тому була внесена чергова пропозиція розподілу факультету на 5 відділень: філософське, класичне, слов'яно-російське, історичне, романо-германське з можливими планами розподілу на кафедри та із введенням спеціалізації не після другого, а вже після першого року навчання, щоб протягом наступних трьох років студенти могли брати участь у семінарах по чотири години на тиждень і більш поглиблено займатися предметами своєї спеціалізації.

Питання про створення нового відділення романо-германської філології порушувалося декілька разів з 1892 р. У своєму клопотанні про створення романо-германського відділення М. П. Дашкевич писав, що «заснування романо-германського відділення у Санкт-Петербурзькому університеті являє собою визнання того факту, що галузь германо-романської філології, як наука, чи цикл наук, настільки розвинулася і зміцніла у теперішній час, що вона може і мусить являти собою окрему спеціалізацію. За браком на факультеті цього відділення, вона входить у курс предметів словесного відділення, і вивчення окремих дисциплін, її складових, не може бути поставлене з відповідною ґрунтовністю... Низькі результати гімназійного вивчення сучасних мов складають віддавна наше слабке місце»¹⁸. До цього часу підготовки лекторів сучасних іноземних мов у Російській імперії не існувало, а вищі навчальні заклади запрошували до роботи переважно іноземців. Про це у 1873 р. В. І. Модестов на засіданні ради університету говорив наступне: «...лектору немає ніякої потреби бути записним вченим. Філологічне вивчення мов викладається з професорських, а не з лекторських кафедр. Обов'язок лектора навчити своїх слухачів живому розумінню мови, володінням письма і слова і познайомити з видатними зразками літератури – на цьому його мета досягнута»¹⁹. Тобто сучасні іноземні мови, які викладалися лекторами, були допоміжним засобом в опануванні не тільки класичної філології, але й інших дисциплін, але ситуація кардинально змінилася у 1906 р., коли разом із колишніми відділеннями (історичним, класичним і слов'яно-російським) на історико-філологічному факультеті було створено ще одне романо-германське відділення із новими кафедрами романської і германської філології та відповідними спеціалізаціями: романська і германська філологія, що змінили ставлення до вивчення іноземної філології в Київському університеті. Фактично це означало появу нової спеціалізації для сучасних іноземних мов, які в Київському університеті не мали кафедр протягом всього XIX ст. і викладалися лекторами майже факультативно.

Разом з реформуванням історико-філологічного факультету, вибір спеціалізації у студентів, який раніше починався з третього курсу, перейшов тепер на перший курс. Ще одним великим нововведенням стала предметна система викладання, яка змінила підходи у викладанні предметів на факультеті. Замість одного плану для всього факультету почали розроблятися і ревізуватися плани для всіх відділень згідно десяти спеціалізацій із розподілом предметів на головні і додаткові. Періодичні цикли головних і допоміжних предметів на кожен рік передбачали проходження студентом повного курсу на відповідному відділенні. Система вивчення предметів, яка на цей час була вільною і створена на зразок системи західних університетів із проходженням предметів і курсів за вибором протягом чотирьох років, мала поглибити спеціалізацію та сконцентрувати викладання філологічних дисциплін навколо головного предмету на історико-філологічному факультеті.

Підсумовуючи вищезначене, можна стверджувати, що спеціалізація філологічних дисциплін в Імператорському університеті Св. Володимира пройшла шлях становлення і формування у середині XIX ст. і набула сучасних рис на початку XX ст. Створення історико-філологічного факультету як окремого підрозділу сприяло розвитку внутрішньо факультетської спеціалізації і надавало професійного спрямування у підготовці майбутніх фахівців. З часом бачення вищого навчального закладу як місця отримання універсальної освіти змінилося на ставлення до нього як осередку саме спеціальної освіти, де галузі філологічних наук посіли окреме місце. Разом з цим створювалися нові відділення і відповідно поглиблювалася спеціалізація, яка від післядипломної (магістерської) освіти студента, згодом почала впроваджуватися на третьому, а потім на першому курсі навчання. Так, на початку XX ст. в Імператорському університеті Св. Володимира іноземна філологія набула сучасного вигляду і розподілялася на класичну (латинська і грецька мови), романо-германську (сучасні європейські іноземні мови) та слов'яно-російську (болгарську, чеську, сербську, хорватську мови, а у останні роки існування університету – польську мову). Разом із цим з'явилися відповідні лінгвістичні та літературознавчі дисципліни, які забезпечували випускникам ґрунтовну філологічну освіту. Імператорський університет Св. Володимира став одним із перших вузів, в якому почали впроваджувати принципи спеціалізації і провели перший експеримент.

Сучасне осмислення історичного досвіду формування спеціалізації, як окремої складової у підготовці науково-педагогічних кадрів в Київському університеті дає можливість зрозуміти принципи, за якими побудована вітчизняна система освіти. Цей досвід безсумнівно може бути врахований при розробці окремих курсів з історії вищої освіти й іноземної філології.

¹ Шульгин В. История Университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – С. 45–46.

² Там само. – С. 112–113.

³ Там само. – С. 119.

⁴ Ягудеева И. А. Эволюция специальностей научных работников по историческим наукам в России (1819–2001 гг.). // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 61. – С. 321–325.

⁵ Положение об испытаниях на ученые степени, Высочайше утвержденное 20 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. № 27646. Т. XXXVI. – СПб., 1830. – С. 36–42.

⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) [под ред. В. С. Иконникова]. – К., 1884. – С. 479.

⁷ Криворученко В. К. Присуждение ученых степеней в России в первой половине XIX века. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/professor.ru/Krivoruchenko_VK/

⁸ Положение о производстве в ученые степени, Высочайше утвержденное 28 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. № 10188. Т. XII. – СПб., 1838. – С. 285–287.

⁹ Положение о производстве в ученые степени, Высочайше утвержденное 6 апреля 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. № 17806. Т. XIX. – СПб., 1845. – С. 243–248.

¹⁰ Там само. – С. 199.

¹¹ Там само. – С. 200.

¹² Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения

1802–1902. – СПб, 1902. – С. 264.

¹³ Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени от 4 января 1864 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Штаты и приложения. Таблица испытаний на степень магистра. – СПб., 1867. – Т. 3. – С. 107.

¹⁴ Университетские известия. – 1871. – № 4. – С. 19.

¹⁵ Перковская Г. А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Ставрополь, 2005. – С. 103.

¹⁶ Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Т. 1. – Спр. 912 – 32 арк.

¹⁷ Там само. – Ф. 16. – Оп. 474. – Спр. 21. – 28 арк.

¹⁸ Там само. – Оп. 340. – Спр. 122. – 7 арк.

¹⁹ Протоколы заседаний Совета // Университетские известия. – 1873. – № 12. – С. 1–47.

В статье рассмотрен вопрос об эволюции специализации филологических дисциплин на историко-филологическом факультете Императорского университета Св. Владимира. В первую очередь анализируется университетская структура, разделение филологических наук на специальности, аттестация научных кадров и профессорско-преподавательского состава, а так же присуждение научных степеней в Киевском университете.

Ключевые слова: Императорский университет Св. Владимира, специализация, историко-филологический факультет, высшее образование.

The evolution of specialization of the philological subjects at the historical-philological faculty of Emperor's St. Vladimir University has been analyzed. The differentiation of subjects according to the specialization, the qualifying evaluation of the scientific and pedagogical staff have been presented. The conditions under which the science degree was awarded as well as the certification of staff have been discussed.

Keywords: Emperor's St. Vladimir University, specialization, historical-philological faculty, higher education.

В. Я. ШУЛЬГІН ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК АНТИКОЗНАВСТВА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

В статті проаналізовано викладацьку та наукову діяльність екстраординарного професора Імператорського університету Св. Володимира Віталія Яковича Шульгіна. Головну увагу зосереджено на його внеску в становлення антикознавства в стінах університету та конкретним діям, що сприяли організації комплексного вивчення античної історії студентами. Розглянуто особливості проведення семінарських занять з історії античності, їх методологічну основу та проблематику. Через призму спогадів учнів охарактеризовано основні риси В. Я. Шульгіна як педагога і викладача та підходи у виборі акцентів при аналізі певних подій в історії конкретної цивілізації. Надана оцінка підручнику з античної історії, який витримав декілька перевидань та був базовим для вивчення цієї епохи протягом наступних сорока років. В заключній частині статті містяться висновки та узагальнення, щодо ролі й місця В. Я. Шульгіна в початковому етапі становлення всесвітньої історії в цілому та антикознавства зокрема в Університеті Св. Володимира в перший період його існування.

Ключові слова: антикознавчі студії, екстраординарний професор, Віталій Шульгін, антикознавство, університет Св. Володимира, історія античності, «справа Шульгіна», семінарські заняття.

З 1834 р. і до середини 1860-х років Київський Імператорський університет Св. Володимира перебував на етапі становлення. Водночас відбувалося й становлення історичної науки взагалі й антикознавства зокрема. Перші професори всесвітньої історії займалися переважно викладанням дисциплін, що входили до числа антикознавчих. Проведенню ж повноцінної дослідницької роботи перешкоджали об'єктивні причини. Серед них – відсутність наукових зв'язків між університетськими кадрами і зарубіжними колегами. Особливо ситуація загострилася після революційних подій в Європі 1848–1849 рр. Після них виїзд за кордон на довгий час став практично неможливим, оскільки царський уряд побоювався проникнення революційних ідей на терени імперії. Відсутність власної наукової школи, проблеми зі знайомством з передовими західноєвропейськими дослідженнями з античної історії також не сприяли провадженню наукових досліджень. Це повною мірою стосується і антикознавчих студій. Проте саме в той час закладалися підвалини вивчення античної історії в університеті Св. Володимира, без яких важко уявити подальший розвиток вітчизняного антикознавства.

Одним з найбільш знаних викладачів цього періоду був Віталій Якович Шульгін (1822–1878 рр.), який працював в Київському університеті протягом 1849–1863 рр. Саме з ним можна пов'язати зародження й перші успіхи становлення антикознавства.

Постаті В. Шульгіна, як автора першої університетської історії, присвячено велику кількість досліджень. Серед них варто відзначити праці Л. Д. Федорової¹, Р. П. Левінець² та інших. Однак деякі аспекти його життєвого шляху, особливо досягнення в царині всесвітньої історії заслуговують на увагу.

В. Шульгін народився в Калузі 15 (27) квітня 1822 р. в родині колезького радника³. Дані про його соціальне походження досить суперечливі. Різні дослідники виводять його родину і з російських дворян, і з українських міщан, і з козацького роду⁴. Потім вона переїхала до Ніжина, де і проходило дитинство майбутнього вченого до того часу, коли його батько був переведений на роботу до Києва. Через слабе здоров'я, спричинене, як ідеться в «Некро-

лозі»⁵, недоглядом няньки і отриманою в дитинстві травмою спини, він, ймовірно, навчався у домашніх умовах. Підготовчу освіту отримав у професора філософії Київської духовної академії Г. Карпова, а в 1833 р. вступив до Першої Київської гімназії⁶. Після її закінчення у 1838 р. став студентом філософського факультету Імператорського університету Св. Володимира. Оскільки в університеті того ж року було виявлено нелегальну політичну організацію, до складу якої входили польські студенти, імператорський указ зобов'язав припинити заняття. Студентам, не запідозреним у зв'язках з цією організацією, було запропоновано переведення до інших вищих навчальних закладів Російської імперії. Існувала загроза остаточного закриття Київського університету, однак вже через півроку заняття були відновлені⁷.

Всесвітню історію на цьому етапі викладав професор О. І. Ставровський, який, за спогадами студентів університету, не володів викладацьким хистом. Натомість лекції професора філософії Ореста Марковича Новицького та професора грецької словесності Івана Яковича Нейкірха спонукали студентів цікавитися проблемами всесвітньої історії⁸.

Після закінчення у 1842 р. університету В. Шульгін працював спершу вчителем історії у Другій Київській гімназії, а з 1846 р. – викладачем історії у Київському інституті шляхетних паньок. У 1849 р. він був призначений інспектором цього навчального закладу і продовжував обіймав цю посаду до 1871 р. включно⁹. Після звільнення з Університету Св. Володимира служба в інституті та посада головного редактора газети «Киевлянин» стали основними напрямками його діяльності¹⁰.

У 1849 р. В. Шульгіну запропонували посаду ад'юнкта Університету Св. Володимира на кафедрі всесвітньої історії. Того ж року ним була захищена магістерська дисертація на тему «Про становище жінок в Росії до Петра Великого»¹¹. На посаді ад'юнкта, згодом і екстраординарного професора, він читав студентам лекції з історії стародавнього світу, середньовіччя і нового часу, а також час від часу – з проблем вітчизняної історії. Саме з його іменем пов'язано ряд нововведень, які сприяли кращій підготовці фахівців з всесвітньої історії та становленню актикознавства в університеті.

На початковому етапі існування університету події греко-римської цивілізації викладалася в рамках єдиного курсу стародавньої історії. Протягом двох семестрів цей курс читали В. Ф. Цих, а згодом і А. І. Ставровський. Після запровадження окремої кафедри всесвітньої історії і появи другого викладача відбувся розподіл стародавньої історії на окремі курси. Так, якщо раніше на вивчення історії стародавнього світу відводилося два семестри, то починаючи з початку 1850-х років студенти вивчали її упродовж чотирьох семестрів (паралельно читалися курси з різних періодів світової історії). Історія стародавнього Сходу відтоді становила окремий курс, а античність розділили на три періоди, кожен з яких викладався лекторами упродовж окремого семестру. Рубіжним подіями були визначені битва при Херонеї та реформи братів Гракхів.

Як ад'юнкт, а згодом і екстраординарний професор, В. Шульгін читав лекції з різних розділів історії. Що ж стосується античності, то під його керівництвом студенти опановували всі три курси, а саме: «Історія Греції від найдавніших часів до битви при Херонеї»¹², «Історія Македонії і Риму до Гракхів»¹³, та «Історія Риму від Граків до падіння Західної Імперії»¹⁴. Крім цього, В. Шульгін читав лекції з історії стародавнього Сходу¹⁵ та ряд курсів з середньовічної та нової історії.

Завдяки В. Шульгіну в університеті вперше було запроваджено практику проведення не лише лекційних, а й семінарських занять. Сталося це після поїздки за кордон в травні – червні 1857 р., під час якої Віталій Якович мав змогу ознайомитися з новими розробками й досягненнями в галузі методології історії. Використовуючи звичну для німецьких університетів традицію, він вважав доцільним запровадити практичні заняття і в російських закладах, щоб безпосередньо керувати науковою роботою студентів, які обрали своїм фахом всесвітню історію. Відразу після розгляду певного її періоду та попереднього викладу професором його основних характеристик, історіографії проблеми, методів роботи з наявними джерелами, студенти мали опрацьовувати джерельний матеріал з подальшим обговоренням результатів на семінарському занятті¹⁶. Першою темою для обговорення на семінарі стала історія республіканського Риму. Такий вибір був зумовлений тим, що студенти знали латинь краще ніж грецьку, оскільки першу вивчали ще в гімназіях, а другу у більшості випадків вони опановували вже в університеті. Та й лекційний курс з цього періоду професор читав саме в цьому семестрі.

Поряд з викладацькою діяльністю В. Шульгін значну увагу приділяв підготовці необхідних навчальних посібників з тих курсів, які він читав в університеті. Так, ним було укладено підручники з історії Стародавнього світу, Середніх віків та Нового часу, котрі були включені до освітніх програм для середніх начальних закладів Російської імперії, схвалені Міністерством Народної Освіти, та витримали відповідно шість, сім і вісім видань. Підготовлений В. Шульгіним «Курс истории древнего мира для воспитаниц женских институтов и воспитанников гимназий» кілька разів перевидавався¹⁷. У передмові до нього вчений виклав свої погляди на викладання історії, зокрема стародавньої, використавши для написання підручника статті та монографії як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Це стало для того часу надзвичайною подією, оскільки «ничего подобного в русской педагогической литературе до тех пор не было»¹⁸. Перевага підручників В. Шульгіна полягала як у доборі, так і у викладі матеріалу. «Как можно меньше чисел и безличных имен и как можно больше живых людей»¹⁹. Головна увага у викладі матеріалу в підручнику була зосереджена на найбільших цивілізаціях Європи та Сходу. Їх історія була викладена детально, з подробицями та легендами, що, як вважав автор, сприяло кращому розумінню епохи. Вважаючи суху систематику і суто хронологічний виклад малоефективними, автор намагався уникнути поділу на дрібні періоди, а також великої кількості подій і дат, сукупність яких не дає уявлення а ні про характерні особливості держави, а ні про роль історичних діячів. Крім того, стверджував вчений, подібні дані погано запам'ятовуються, швидко забуваються і відбирають у викладача час, який можна було б використати для більш суттєвої характеристики епохи. Таким чином, В. Шульгін висунув основним принципом викладання тезу, за якою табличні методи не підходять для викладання історії. Головну увагу він приділяв внутрішньому життю народів у його юридичних, економічних, морально-етичних, релігійних та культурних проявах без поділу на дрібні періоди, а матеріал, зазвичай, подавався в одній главі. В той же час виклад подій зовнішньополітичної історії у підручнику було відсунуто на другий план.

У своїй викладацькій діяльності В. Шульгін велику увагу приділяв джерелам, зупиняючись лише на найбільш яскравих фактах, даючи їм чітку характеристику. Читаючи курс бібліографії давньої історії, він добре орієнтувався як у вже відомих наукових працях, так і в тих, що були щойно видані²⁰. Ф. Ромер згадував, що вчений не обмежувався повідомленням набору фактів, звертав увагу на глобальні події і завжди вказував, у якій спеціальній історичній літературі студенти можуть ознайомитися з тими подіями, які не увійшли до лекційного курсу²¹.

До заслуг В. Шульгіна відноситься також проведення додаткових консультацій та публічних лекцій з найбільш актуальних питань²². Колишні студенти згадували його як чудового лектора, знавця всіх нових наукових видань з історії – як вітчизняних, так і зарубіжних²³. Крім того, у своїх спогадах вони наголошували на його підтримці зацікавленості студентів всесвітньою історією, що і змусило В. Шульгіна організувати семінари²⁴, а також про те, що вчений часто давав студентам книги з власної бібліотеки, якщо їх цікавила та чи інша історична проблема. Дослідниця Р. Г. Еймонтова відносить В. Шульгіна до типу «професорів-просвітителів», звертаючи увагу на його викладацькі здібності, всебічну освіченість, вміння зацікавити предметом викладання²⁵.

За час роботи в університеті В. Шульгін прищепив любов до всесвітньої історії багатьом здібним студентам. Згадаємо Михайла Драгоманова, який за його рекомендацією посів спочатку посаду приват-доцента, а згодом доцента університету. Наукові інтереси М. Драгоманова відносилися до історії імператорського Риму, а його перу належать дисертації «Імператор Тиберій» та «Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит». Також варто згадати Василя Авсеєнка, який закінчив університет в 1862 році і упродовж двох наступних років працював на кафедрі загальної історії приват-доцентом. Згодом він стане співредактором газети «Киевлянин», яку видавав В. Шульгін. Крім того, до його учнів варто віднести письменника Федора Ромера, який певний час працював вчителем гімназії, а згодом повністю поринув в публіцистику і художню літературу.

Суто науковою діяльністю В. Шульгін не займався, на що були об'єктивні причини. Його робота в Університеті припадала на 1840–1850-ті рр., коли університетська бібліотека перебувала фактично в стані комплектації й не мала в достатній кількості ні джерел, ні спеціальних досліджень. Крім того, влада, налякана революційними подіями, усіляко обмежувала після 1848 р. закордонні відрядження, спілкування з зарубіжними колегами.

У жовтні 1862 р. В. Шульгін подав прохання про відставку з посади виконуючого обов'язків екстраординарного професора кафедри загальної історії у зв'язку з тим, що стан здоров'я не дозволяв йому повною мірою виконувати свої обов'язки²⁶. В. І. Чесноков згадував і про ще одну життєву обставину, яка змусила В. Шульгіна подати у відставку: після смерті брата він залишився єдиним опікуном його дітей²⁷.

На засіданні 31 серпня 1863 р. Рада Університету розглядала передану попечителем Київського Учебного Округу програму публічних лекцій В. Шульгіна. При цьому, «деякі з членів Ради висловили думку, що оскільки з бажання пана Шульгіна можна зробити висновки про схильність його знову повернутися до викладацької діяльності... то було б досить бажано й корисно запросити п. Шульгіна замість публічних лекцій читати лекції з загальної історії для студентів Університету». У приватній розмові ректор Університету М. Д. Іванішев зробив йому пропозицію повернутися до викладання в університеті²⁸. Після цього В. Шульгін письмово повідомив про згоду на відновлення викладацької діяльності та бажані умови, при поверненні на службу. Основним його проханням було збереження попередньої посади виконуючого обов'язків екстраординарного професора, але з оплатою відповідно до нового Статуту²⁹.

Рада Університету обрала вченого виконуючим обов'язки екстраординарного професора, але Статут 1863 р. забороняв отримання професорського звання особами, які не мали докторського ступеня. Посилаючись на 68 статтю Статуту, історико-філологічний факультет відмовився від балотування В. Шульгіна на кафедру всесвітньої історії³⁰. Було наголошено, що єдино можливим виходом є прийняття вченого на факультет в якості тимчасового викладача за наймом. В такому разі посада залишалася відкритою і при нагоді факультет міг запросити на неї претендента з докторським ступенем³¹.

Варіантів для затвердження В. Шульгіна на попередню посаду було два: запропонувати вченому найближчим часом подати докторську дисертацію, або ж надати йому ступінь доктора на основі примітки до 113-ї статті Статуту, яка передбачала отримання докторського ступеня видатними науковцями без подання відповідної дисертації, за здійснені ними наукові досягнення³². «Знаменитих вчених, що здобули всезагальне визнання своїми науковими працями, переводити у вищий науковий ступінь прямо і без іспиту (§ 113)»³³. Цією можливістю і скористалася Рада університету, надавши В. Шульгіну в березні 1864 р. докторський ступінь на основі його високих педагогічних здібностей та укладених ним підручників з історії для середніх навчальних закладів Російської імперії³⁴. Це викликало протест членів історико-філологічного факультету. Його Рада та декан наголосили, що магістерської дисертації В. Шульгіна, та його дослідження з історії Київського університету, підручників з всесвітньої історії, недостатньо для того, щоб визнати його «знаменитим вченим»³⁵. В такій ситуації вчений змушений був відіслати виданий йому диплом доктора Міністру освіти і відмовитись від претензій на повернення на службу в університет³⁶. В одному з листів В. Шульгін пояснював причини, що змусили його повернути диплом, зокрема, небажання йти проти волі факультетської спільноти, більшість з якої не бажала бачити його на посаді екстраординарного професора³⁷.

В. Авсеєнко, який був учнем В. Шульгіна, також згадує про те, що вченому запропонували повернутися на факультет у зв'язку з дефіцитом викладачів всесвітньої історії. Від посади доцента той відмовився через низьку оплату праці, а обрання його професором було ускладнене через параграф університетського статуту, який забороняв це, якщо не була захищена докторська дисертація³⁸. Після цього В. Шульгін залишив викладацьку діяльність.

Таким чином, за тринадцять років викладацької діяльності в стінах Університету Св. Володимира Віталій Шульгін доклав чимало зусиль для становлення антикознавства. Саме завдяки йому в наступні десятиліття антична наука піднялась на новий рівень. Завдяки його передовим методам викладання, інноваціям та тісним контактам зі студентами вдалося налагодити професійну підготовку фахівців з історії Греції та Риму. Його учень Михайло Драгоманов упродовж одинадцяти років викладав античність в університеті, а його праці, присвячені імператорському Риму, не знали на той час собі рівних. Ґрунтовні лекції, присвячені греко-римській цивілізації, започаткували диференціацію і поглиблення викладання всесвітньої історії в Київському імператорському університеті Св. Володимира, а з іменем Віталія Шульгіна варто пов'язувати виникнення перших антикознавчих студій.

- ¹ Федорова Л. Д. Шульгін Віталій Яковлевич // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України / Відп. редактор В. О. Горбик. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 319–321.
- ² Левінець Р. П. В. Я. Шульгін – життя пов'язане з Києвом // Наукові записки з історії України. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 217–222; його ж. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгіна (1821–1878 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 2004. – 24 с.
- ³ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. и издан под ред. ординарного профессора В. С. Иконникова – К., 1884. – С. 760.
- ⁴ Любченко В. Б. Київські Шульгіни: Національно розділена родина в історії України // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 153–162; Гриценко І. С. Професор В. Я. Шульгін та його «История университета Св. Владимира» // Шульгин Виталий. История университета Св. Владимира / Соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. – К., 2010. – С. II–III.
- ⁵ Линниченко А. И. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог // Университетские известия, – К., 1879. – № 2. – С. 1.
- ⁶ Там само. – С. 2.
- ⁷ Гриценко І. Вказ. праця. – С. VII.
- ⁸ Там само – С. XII–XIII.
- ⁹ Державний архів м. Києва (далі ДАК) – Ф. 16 «Київський університет», – Оп. 289, – Спр. 30. Об определении адъюнкта Шульгина сверх сей должности Инспектором классов в Киевском Институте благородных девиц. – 13 арк.
- ¹⁰ ДАК. – Ф. 16, – Оп. 301. – Спр. 228. Об увольнении профессора Шульгина от службы при Киевском университете. – Арк. 13.
- ¹¹ Історичний факультет Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. – К., 2004. – С. 316.
- ¹² ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465/1. – Спр. 96. Программы преподавания по историко-филологическому факультету на второе полугодие 1852–53 года. – Арк. 5; ДАК – Ф. 16. – Оп. 465/1. – Спр. 103. Программы преподавания на историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и медицинском факультетах Киевского университета на 2-полугодие 1854–1855 учебного года. – Арк. 4зв.
- ¹³ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465/1. – Спр. 129. Программы преподавания на историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и медицинском факультетах Киевского университета на 1-полугодие 1860–1861 учебного года. – Арк. 2зв.
- ¹⁴ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465/1. – Спр. 98. Программы преподавания на историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и медицинском факультетах Киевского университета на (2-полугодие) 1853–1854 учебного года. – Арк. 3зв.
- ¹⁵ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465/1. – Спр. 102. Программы преподавания на историко-филологическом, физико-математическом, юридическом и медицинском факультетах Киевского университета на 1-полугодие 1854–1855 учебного года. – Арк. 4зв.
- ¹⁶ Шульгин В. Я. Практические занятия студентов по всеобщей истории // Университетские известия. – К., 1861. – № 9. – С. 21–25; Баженова Г. Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис.... канд. іст. наук. – К., 2008. – С. 88.
- ¹⁷ Шульгин В. Я. Курс истории древнего мира для воспитанниц женских институтов и воспитанников гимназий, 1-е изд. – К., 1859. – 230 с.
- ¹⁸ Кареев Н. И. Прожитое и пережитое. – Л., 1990. – С. 323.
- ¹⁹ Куликова Л. Б. Классическая греко-римская мифология в структуре школьного исторического образования. – К., 2004. – С. 72.
- ²⁰ Авсеєнко В. Г. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн. Кн. 2. – К., 1994. – С. 255.
- ²¹ Ромер Ф. Е. Київський університет в 1855–1860 рр. // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн. Кн. 2. – К., 1994. – С. 31.
- ²² Ісак Ю. Внесок В. Я. Шульгіна у вивчення і викладання всесвітньої історії в Україні у II половині XIX ст. // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. – Част. 2. Праці аспірантів та студентів: в 2-х т. –Т. 1. – К., 2008. – С. 160.

- ²³ Там само. – С. 31–32.
- ²⁴ Авсеєнко В.Г. Вказ. праця. – С. 255–256.
- ²⁵ Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. – М., 1985. – С. 95–100.
- ²⁶ Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука России 60 – 70-х годов XIX века. Исследовательские очерки. – Воронеж, 1989 – С. 129; ДАК. – Ф. 16. – Оп. 301. – Спр. 228. Об увольнении профессора Шульгина от службы при университете. – Арк. 1.
- ²⁷ Чесноков В. И. «Дело В. Я. Шульгина» в Киевском университете как эпизод из истории университетской жизни в условиях действия Устава 1863 года // Российские университеты в XVIII–XIX веках: сборник научных статей, – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 121.
- ²⁸ ДАК. –Ф. 16. – Оп. 302. – Спр. 155. О приглашении Шульгина на службу в университет. – Арк. 6.
- ²⁹ Там само. – Арк. 2–23в.
- ³⁰ Чесноков В. И. Правительственная политика ... – С. 130.
- ³¹ ДАК – Ф. 16. – Оп. 302. – Спр. 155. – Арк. 153в.
- ³² Мордвинцев В. М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті в другій половині XIX ст. // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, Київ, 20–21 жовтня 1992 р. – К., 1993. – С. 184.
- ³³ Университетский устав 1863 года. – СПб., 1863. – § 113.
- ³⁴ ДАК. –Ф. 16. – Оп. 302. – Спр. 155. – Арк. 67.
- ³⁵ Чесноков В. И. Правительственная политика... – С. 134–135.
- ³⁶ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 302. – Спр. 155. – Арк. 161а–163.
- ³⁷ Там само. – Арк. 162–163.
- ³⁸ Авсеєнко В. Г. Вказ. праця. – С. 256.

В статье проанализирована преподавательская и научная деятельность экстраординарного профессора Императорского университета Св. Владимира Виталия Яковлевича Шульгина. Основное внимание сосредоточено на его вкладе в становление антиковедения в стенах университета и конкретных действиях, направленных на организацию комплексного изучения античной истории студентами. Рассмотрены особенности проведения семинарских занятий по истории античности, их методологический базис и проблематику. Используя воспоминания учеников, определены главные черты В. Я. Шульгина как педагога и преподавателя, а также рассмотрены подходы к выбору акцентов при анализе определённых событий в истории конкретной цивилизации. Дана оценка учебнику по античной истории, который выдержал несколько переизданий и был базовым для изучения этой эпохи в течение последующих сорока лет. В заключительной части статьи содержатся выводы и обобщения относительно роли и места В. Я. Шульгина на начальном этапе становления всемирной истории и антиковедения в Университете Св. Владимира в первый период его существования.

Ключевые слова: антиковедение, экстраординарный профессор, Виталий Шульгин, университет Св. Владимира, история античности, «дело Шульгина», семинарские занятия.

In this article the author analyzes the teaching and research activities of the extraordinary professor Vitaliy Shulgin during his work in the Imperial St. Vladimir University. The main point is focused on his contribution to the establishment of classics studies in the University and his actions which promote the integrated study of ancient history by students. The article discusses the features of the seminars of ancient history, the methodological framework and issues. In light of student's memories, the author describes the main features of Shulginas a pedagogue and his approaches in the choice of emphasis in the analysis of some specific events in the history of civilization. In this article the author gives an estimation of the textbook on ancient history that has withstood several editions and was the base for the study of this period for the next forty years. The final part of this

article contains the conclusions and generalizations about Shulgin's role and place in the initial stage of world history and classics studies in St. Vladimir University during the first period of its existence.

Keywords: classics studies, extraordinary professor, Vitaliy Shulgin, Saint Vladimir University, ancient history, «Shulgin's case», seminars.

УЧАСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ОРГАНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Висвітлено повноваження органів міського самоврядування у сфері освіти. Проаналізовано участь Київської міської думи в організації, фінансуванні діяльності Київського українського народного університету, зміни контингенту студентів та складу факультетів навчального закладу.

Ключові слова: Київ, органи місцевого самоврядування, міська дума, міська управа, освіта, вища школа, Київський український народний університет.

Революційні події 1917 р. у Росії призвели до падіння монархії і заклали основу демократичних перетворень на теренах колишньої імперії. У цей час розпочалася складна робота з відродження державності українського народу, що супроводжувалася багатограним розвитком національно-культурного життя. Серед багатьох зрушень, яких вдалося досягнути в культурно-освітній сфері в революційні роки, зокрема й за участі органів місцевого самоврядування, вирізняється заснування в 1917 р. першого національного українського університету в Києві.

Створення та діяльність Київського українського народного університету (далі – КУНУ) знайшли певне відображення в історіографії. Насамперед привертають увагу дослідження, що належать безпосереднім учасникам та сучасникам подій. Передовсім варто відзначити роботу «Історія освіти в Україні»¹, що належить С. Сірополку, тогочасному члену Київської міської управи, очільнику відділу народної освіти. Автор, розкриваючи причини необхідності українізації вищої школи, особливу увагу звертає на відкриття першого народного українського університету. Інший відомий державний і громадський діяч тих часів Д. Дорошенко вважав відкриття КУНУ одним із найважливіших здобутків тодішнього українського просвітництва і порівнював цю подію з відкриттям Української педагогічної академії та Української академії мистецтв².

Схожу думку висловлюють і сучасні вітчизняні дослідники. Так, О. Завальнюк відзначає, що заснування первістка національної вищої освіти і науки (КУНУ) стало одним із найбільших надбань національного відродження України 1917–1918 рр.³ У низці публікацій, присвячених цій проблемі, вчений досліджує практику розв'язання комплексу організаційних, кадрових питань, пов'язаних із створенням та діяльністю КУНУ⁴, вирішення проблем з методичною організацією навчального процесу⁵. Підсумком багаторічної роботи автора стала монографія «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)», де узагальнена практика створення і діяльності вищих освітніх закладів за часів Української революції. Акцентує свою увагу вчений і на питаннях становлення Київського українського народного університету, діяльності якого присвячено другий розділ монографії «Революція і перші спроби українізувати російськомовні університети в Україні. Заснування і діяльність Київського народного українського університету (березень 1917 – квітень 1918 рр.)»⁶.

Окремі аспекти діяльності КУНУ розкриті в праці Д. Розовика з історії культурного будівництва в Україні у 1917–1920 рр., де окремий нарис стосується створення української вищої школи⁷. Епізодично вчений торкався питань функціонування Українського народного університету також в публікаціях про формування національної системи освіти⁸, становлення вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні⁹. Серед інших робіт, які висвітлюють різноманітні сторони діяльності КУНУ, варто відзначити статті Н. Венцева¹⁰ та Е. Мельника¹¹. Важливо підкреслити, що підходи до вивчення заявленої теми позначені в роботі Я. Іващенко¹² про

діяльність Київської міської думи у 1917–1919 рр. Загалом же, не дивлячись на наявність публікацій, присвячених проблемі виникнення і діяльності університету, досі залишається не вивченою роль у цьому процесі органів місцевого самоврядування м. Києва.

Відповідно до цього, автор статті ставить за мету проаналізувати систему заходів органів міського самоврядування м. Києва спрямованих на підтримку діяльності КУНУ.

Революційні зміни 1917 року торкнулися і міських органів самоврядування. 8 липня 1917 р. Тимчасовим урядом було прийнято «Положення про суспільне управління міст» – основний нормативно-правовий акт, що регулював діяльність міських дум і управ. У статті 2 ч. 8 «Положення» чітко вказувалися повноваження самоврядних органів у сфері освіти. До них належало: облаштування та утримання початкових училищ, що перебували у віданні міста; завідування визначеними училищами в навчальному та адміністративно-господарському відношенні; організація дошкільного і позашкільного навчання; піклування про влаштування просвітницьких і загальнокорисних закладів, таких як: народні університети, консерваторії, громадські бібліотеки, музеї, театри і т. ін.¹³. Отже, «Положення» прямо передбачало можливість участі муніципалітетів у розбудові народних університетів.

Питання відкриття народного університету у Києві було порушено ще восени 1916 р., коли ініціативна група мешканців міста розробила відповідний проект створення навчального закладу. У проекті передбачалося, що університет буде складатися з 11 відділень (7 відділень профілю суспільних і фізико-математичних наук, а 4 – технічних галузей)¹⁴. Члени ініціативної групи, яких нараховувалось майже 70 осіб, обрали зі свого середовища 10 засновників. 30 грудня 1916 р. вони отримали, відповідно проекту, дозвіл від міністерства народної освіти на відкриття у Києві народного університету. Проте, наступні події: державний переворот, загальна перебудова суспільного життя – загальмували відкриття університету.

Врешті-решт 5 жовтня 1917 р. КУНУ було відкрито¹⁵. Професор Ф. П. Сушицький, виступаючи 5 жовтня 1917 р. на церемонії відкриття Київського українського народного університету, наголосив: «... Першою підвалиною, на якій засновується наша вища школа, має бути національний принцип. Та інакше і не може бути. Наша Україна, що переживає зараз найкращі хвили свого історичного існування, що закладає підвалину свого історичного відродження на національному ґрунті, не може не завершувати своєї культури національним університетом. Це негайна потреба самого життя. З цього ясно, чому наш перший на нашій землі університет має бути українським, національним, хоча й усі державні університети на Україні згодом мають стати українськими»¹⁶.

Дослідник історії української вищої школи О. Завальнюк відзначає, що нова справа одразу зустріла чимало труднощів. У першу чергу нормальній діяльності університету перешкоджала відсутність належного фінансування. Заклад не мав достатніх коштів для нормального забезпечення всього університетського життя. Розрахунок отримати фінансову підтримку від Тимчасового уряду чи Української Центральної Ради не виправдався. 22 жовтня 1917 р. Рада КУНУ, заслухавши інформацію ректора І. М. Ганицького про результати його розмови з Генеральним секретарем освітніх справ щодо можливості фінансування закладу, ухвалила категоричне рішення: «... До Центрального уряду з проханням не удаватись, грошей не просити»¹⁷.

У Київському українському народному університеті було вирішено модернізувати проект організації навчального закладу відповідно обставин нового часу. Акцент був зроблений на тісну співпрацю з Київською міською думою насамперед у розширенні можливостей фінансування народного університету за рахунок муніципальних коштів.

Проект вміщував 14 параграфів. Суть їх положень підпорядковувалася виконанню задекларованого завдання, яке покладалося на народний університет і політехнікум (ці навчальні заклади, розумілися авторами проекту як одне ціле), – дати можливість широким верствам міського населення отримати вищу, загальну і спеціальну освіту у вільний від звичайних справ час.

Проект передбачав, що лекції та інші форми занять відбуватимуться в університеті та політехнікумі щоденно, у тому числі й у святкові дні, окрім неділі, Різдва і Великодня, з 19⁰⁰ до 22⁰⁰. За згодою слухачів та за наявності сприятливих умов може бути визначений і інший режим роботи. Загалом нормальне тижневе навантаження мало складати 18 годин. Впродовж року навчальний процес мав тривати 38 тижнів. Загальний термін навчання складав 3 роки.

Згідно проекту навчальний заклад знаходився у підпорядкуванні міського управління. Також у ньому вказувалося, що, за попередніми розрахунками, до лав університету планувалося залучити 400 студентів, а 180 – вступали до політехнікуму. Окрім цих контингентів 300 учнів мали змогу проходити навчання на підготовчих курсах. Навчання власне в університеті, політехнікумі та підготовчих курсах було платним. Передбачалося, що плата за навчання принесе закладу 92 500 крб. Водночас витрати на забезпечення навчального процесу вираховувались у розмірі 132 500 крб. Таким чином, прогнозувався дефіцит у розмірі 40 000 крб. Саме для його покриття необхідна була фінансова допомога київського міського самоуправління¹⁸.

Документ, який істотно вплинув на подальшу долю КУНУ, був надісланий в Київську міську думу. Після вивчення матеріалів проекту міська дума 10 листопада обговорила питання про відкриття у Києві народного університету та політехнікуму і затвердила проект. Наголосимо, що при цьому думою було висловлено побажання про доцільність найближчим часом відкрити при університеті історико-філологічний факультет і педагогічне відділення. На покриття можливого у перший рік діяльності дефіциту університетського бюджету дума виділяла 40 000 крб.¹⁹

Автор вважає за можливе стверджувати, що саме фінансова підтримка, надана київським муніципалітетом, сприяла стабілізації фінансового становища КУНУ та створила передумови його нормальної роботи у майбутньому.

На початку листопада 1917 р., коли прийом документів завершився, університетська канцелярія підрахувала, що загальна кількість молоді, прийнятої на навчання в університет, досягла 1370 осіб. З них 420 осіб подали заяви на історико-філологічний факультет, 240 – на правничий і 140 – на фізико-математичний. Слухачами підготовчих курсів стали 570 осіб: 350 – на молодших, тобто дворічних, і 220 – на старших, або однорічних²⁰. Таким чином, загальна кількість абітурієнтів більше ніж у 1,5 рази перевищила попередні очікування.

Здавалось би, перед університетом складались хороші перспективи розпочати роботу. Проте, на планомірну діяльність КУНУ негативно вплинули київські події січня 1918 р. До того ж під час окупації Києва більшовицькими військами навчальний процес в університеті на деякий час взагалі припинився.

Після повернення в Київ української влади відновлювати навчальний процес було вкрай непросто. Український народний банк, у якому зберігалися кошти університету, що надійшли від студентів і курсистів за навчання, був дезорганізований більшовицьким режимом і не працював. 14 березня 1918 р. керівництво університету звернулося до Ради Народних Міністрів УНР з проханням виділити 200 000 крб. для облаштування хімічної і фізичної лабораторій, кабінетів зоології, ботаніки, мінералогії, геології, фізичної географії, механіки і геометрії, математичного семінару, а також на астрономічні прилади. Утім такої потрібної допомоги на розвиток своєї матеріально-технічної бази заклад не отримав. Навіть невідомо чи уряд офіційно відповів на прохання єдиного в УНР українського університету. Аналізуючи різні джерела, дослідник О. Завальнюк доходить висновку, що аж до кінця навчального року КУНУ існував лише за кошти, отримані за надання освітніх послуг²¹.

Проте, це твердження є дещо суперечливим. Ми вже згадували про ухвалу міської думи щодо виділення 40 000 крб. допомоги для покриття дефіциту, пов'язаного із організацією роботи університету. Окрім того на утримання факультетів додатково виділялось ще 6 000 крб.

У зв'язку з фінансуванням роботи університету заслуговує на увагу доповідь, підготовлена у травні 1918 р. відділом народної освіти Київської міської управи. У доповіді, яка направлялася на розгляд міської думи, констатувалося, що на 10 травня 1918 р. у складі КУНУ діяли 7 факультетів: юридичний, економічний, історичний, літературний, механічний, інженерно-будівельний та аграрний. Наприкінці травня правління університету, враховуючи життєві потреби та вимоги часу, відкрило ще 2 факультети: залізнично-експлуатаційний та хіміко-технологічний²².

Очевидно, що саме фінансове забезпечення діяльності університету й стало причиною появи доповідної записки. У документі вміщено звернення керівництва КУНУ щодо надання містом фінансової допомоги навчальному закладу. Правління університету, посиляючись на неможливість самостійно фінансово забезпечити навчальний процес, зверталось до міської комісії з народної освіти з проханням збільшити щорічну грошову допомогу на утримання

університету і політехнікуму на 60 000 крб., тобто із 40 000 крб. до 100 000 крб. Клопотання вмотивувалося тим, що викладання загальних і спеціальних дисциплін можливе лише за наявності певної матеріально-технічної бази. Потреба збільшення асигнувань диктувалася й тим, що два факультети (історичний і літературний) були відкриті на прохання думи, а три (агрономічний, залізнично-експлуатаційний, хіміко-технологічний) – «були особливо важливі для регіону, з точки зору розвитку виробничих сил»²³.

Комісія заслухала пояснення управляючого справами університету і політехнікуму гласного міської думи Л. М. Слуцького. На підставі наведених ним детальних кошторисних розрахунків було ухвалено надати університету в якості додаткової щорічної допомоги субсидію в сумі 60 000 крб.

Важливо відзначити, що університет і політехнікум реально відгукувалися й на підготовку кадрів для потреб управлінських структур і організацій міста. Так, на їх базі були організовані серії короткотривалих курсів по муніципальному господарству і діяльності професійних союзів, слухачами яких стали близько 300 осіб. Також були започатковані технічні однорічні курси для робітників району Шулявки та загальноосвітні курси для ремісників міста²⁴. Звичайно, що, зокрема й за такої роботи, прохання КУНУ про фінансову підтримку народного університету зі сторони міської думи були логічними і вмотивованими.

17 серпня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський затвердив закон про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет. Отже, юридична особа Київський український народний університет припиняла своє існування із 1 липня 1918 р.²⁵

Реформування КУНУ в Київський державний український університет призвело до зміцнення матеріально-технічної бази вищого навчального закладу, збільшення в ньому кількості кафедр, спеціалізацій та розширення складу студентів – із 1400 до 2000 осіб²⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що фінансова підтримка, яка надходила від органів міського самоврядування міста Києва, відігравала важливу роль в організації діяльності Київського українського народного університету впродовж 1917–1918 років.

¹ Сірополько С. Історія освіти в Україні. – Львів, 2001. – 664 с.

² Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – К., 2002. – Т. 1. – С. 279.

³ Завальнюк О. Функціонування Київського українського народного університету – прорив національної освіти і науки у 1917–1918 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – 2009. – Вип. 2. – С. 72.

⁴ Завальнюк О. Вироблення концепції будівництва Українського національного університету (початок ХХ ст. – 1920 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2002. – С. 80–85.

⁵ Завальнюк О. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 112–121.

⁶ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – 643 с.

⁷ Розовик Д. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. – К., 2011. – 544 с.

⁸ Розовик Д. Формування національної системи освіти урядами України 1917–1920 рр. // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 17. – С. 24–27.

⁹ Розовик Д. Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 55–58.

¹⁰ Венцева Н. Реорганізація вищої педагогічної школи України в 1917–1918 рр. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. (Педагогічні науки). – Бердянськ, 2013. – № 2. – С. 15–20.

¹¹ Мельник Е. Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної ради (березень 1917–квітень 1918 років) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2003. – С. 37–44.

¹² Іващенко Я. І. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – 257 с.

- ¹³ Постановление Временного правительства «Об изменении действующих Положений об общественном управлении городов» от 9 июня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – 1917. – 8 июля. – № 157. – Ст. 869.
- ¹⁴ Киевские городские известия. – 1917. – № 10. – С. 93.
- ¹⁵ Мельник Е. Вказ. праця. – С. 40.
- ¹⁶ Див.: Завальнюк О. Вироблення концепції будівництва Українського національного університету... С. 82.
- ¹⁷ Завальнюк О. Функціонування Київського українського народного університету... С. 76.
- ¹⁸ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 21. – Спр. 429. – Арк. 5–7.
- ¹⁹ Киевские городские известия. – 1917. – № 11. – С. 98.
- ²⁰ Завальнюк О. Функціонування Київського українського народного університету... – С. 75.
- ²¹ Там само. – С. 79.
- ²² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 21. – Спр. 429. – Арк. 24.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Оп. 52. – Сп. 887. – Арк. 40зв.
- ²⁵ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – С. 134 – 136.
- ²⁶ Розовик Д. Становлення національної вищої освіти... – С. 56.

The powers local authorities in the field of education were investigated. Participation of the Kyiv City Council in organizing and financing of Kyiv Ukrainian Public University, the changes of number of students and faculties of the school were analyzed.

Keywords: Kyiv, local self-government bodies, city council, city government, education, high school, Kyiv Ukrainian Public University.

Исследованы полномочия органов местного самоуправления в сфере образования. Проанализировано участие Киевской городской думы в организации, финансировании деятельности Киевского украинского народного университета, изменение контингента студентов и состава факультетов учебного заведения.

Ключевые слова: Киев, органы местного самоуправления, городская дума, городская управа, образование, высшее образование, Киевский украинский народный университет.

ФІНАНСОВА І ПРАВОВА ОСВІТА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

У статті аналізується становлення і розвиток фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті у дослідженнях О. Рославського-Петровського, К. Фойгта, Д. Багалія, Н. Сумцова, В. Бузескула, М. Чубинського до п'ятдесятилітнього і столітнього ювілеїв вищого навчального закладу. В цих історіографічних дослідженнях подано цінне зібрання значного фактичного матеріалу щодо діяльності кафедр, по яких викладалися дисципліни фінансово-економічної та фінансово-правової складових та різноманітна інформація про викладачів курсів фінансового профілю

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, політична економія, фінансове право, камеральні науки.

Початок XIX століття ознаменувався реформаторськими ініціативами майже в усіх сферах суспільної і господарської діяльності Російської імперії. Об'єктивні процеси розвитку економіки та ускладнення державного господарства передбачали їхнє наукове обґрунтування та кадрове забезпечення. Одним із способів скорочення дефіциту державних службовців стала їхня підготовка на юридичних факультетах Московського та новостворених університетах Російської імперії – Дерптському, Віленському, Казанському і Харківському. З відкриттям Харківського університету 1805 року (рік заснування – 1804) в українських губерніях Російської імперії започатковується вища юридична освіта, в межах якої відбувалося виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наук і університетських навчальних дисциплін. Фінанси і фінансове право як самостійні сфери наукового дослідження формуються на стику двох наукових напрямів – політичної економії, яка виділилася у XVIII ст. з моральної філософії, і державно-правового блока юридичних наук (камеральних – у термінології XVIII–XIX ст.).

Взагалі про Харківський університет, його значення та різноманітні аспекти діяльності нараховується досить велика кількість досліджень, починаючи з його заснування. В сучасній історіографії вже з'явилися праці, для яких характерним є комплексне дослідження історії загальних освітніх процесів у вищій школі на теренах України. Подальшого поглибленого вивчення потребує вивчення особливостей формування та функціонування окремих дисциплін і, відповідно, історіографія і джерельна база цих процесів. Метою нашого дослідження є аналіз праць вітчизняних науковців з історії фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті в дожовтневий період. Аналіз опрацьованої літератури показує, що видання означеної доби доцільно розділити на декілька частин: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна й довідкова література; 3) праці, присвячені історії Харківського університету взагалі, історії факультетів і кафедр, діяльності окремих вчених; 4) мемуари, публіцистичні твори й періодика.

В межах даної статті зупинимося на характеристиці становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової освіти в Харківському університеті у виданнях, пов'язаних з ювілейними датами відкриття вищого навчального закладу. Найбільш ґрунтовними є дослідження О. П. Рославського-Петровського, К. К. Фойгта, М. О. Лавровського, Д. І. Багалія, І. П. Осипова, Н. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. П. Чубинського. Підготовка й видання цих праць були пов'язані з ювілейними датами відкриття університетів, що об'єктивно надавало їм відтінок офіційності. За основу періодизації викладення матеріалу були взяті університетські статuti 1804, 1835, 1863 і 1884 рр. – як основні закони, що визначали й регламентували життя вищого навчального закладу. Під час огляду основних подій життя університетів аналізуються положення статутів щодо різних аспектів діяльності вищих навчальних закладів, перш за все

організації управління університетом, державного нагляду, організації навчальної та наукової роботи. Автори ювілейних праць зосередили увагу на суспільній діяльності представників професорсько-викладацького співтовариства. Ці видання мають неабияку цінність як зібрання значного фактичного матеріалу, відзначаються прагненням їх авторів поєднати конкретні факти життєдіяльності Харківського університету з аналітичними викладками, виявленням особливостей розвитку навчального закладу і формування їхніх штатів науково-педагогічними працівниками.

Перше десятиріччя діяльності Харківського університету висвітлено у праці відомого статистика та етнографа, ректора Харківського університету (1858–1862 рр.), професора О. П. Рославського-Петровського «Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования»¹. Подано викладки з цієї праці, які пов'язані з процесами становлення фінансової науки і освіти. У перше десятиріччя функціонування Харківського університету фінанси не викладалися як окрема навчальна дисципліна, але окремі складові фінансової науки містилися в політичній економіці, технології і комерції, статистиці. О. Рославський-Петровський у своїй праці характеризує викладання цих дисциплін в університеті. Подано змістовну інформацію по кафедрі політичної економії і дипломатички (назва кафедри подана за О. Рославським-Петровським). На початку діяльності університету, за відсутності професора по кафедрі, лекції читали ад'юнкти Гамперле (1805–1806 рр.) і Ланг, з 1807 року – ординарний професор Л. Якоб, який викладав слухачам вступ до наук політичних і камеральних, курс народного господарства, керуючись власним підручником «Grundsätze der National Öconomie». Після від'їзду Якоба, місце його посів доктор Ланг, підвищений 1812 року в ординарні професори, який до курсу політичної економії приєднав поліцію і науку про державні доходи. Курс політичної економії Й. Ланг викладав за підручником свого попередника, а курс поліції і науку про державні доходи (по суті – фінанси) – за власними розробками. Крім цього Й. Ланг з 1813–1814 року читав політичну арифметику за власним підручником «Grundlinien der politischen Arithmetik» («Основні напрями політичної арифметики», 1810 р.)².

На фізико-математичному відділенні технології і комерцію, що містили елементи камеральних наук, з 1805 року викладав ад'юнкт Штерфельден, який при читанні технології використовував твір Функа, а комерцію викладав за власними записами французькою мовою³. З 1811 року (після смерті Штерфельдена) технології тимчасово доручили викладати проф. Нельдехену (за Бецманом і Гермбшедтом), а комерцію з 1813 року викладав ад'юнкт Громов (за Бюша)⁴.

Також, у даній праці автор відзначає урочисті промови Л. Якоба «Über den Einfluss der Universitäten auf die Cultur und den Wohlstand eines Volks» «О влиянии университетов на культуру (в університетському перекладі даної промови – «образование») и благосостояние народа» (1808 р.) і Й. Ланга («Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften» («Об изучении юридических и политических наук» (1810 р.), «Was ist das Geld» («Что есть деньги», 1814 р.)⁵.

1853 року ректором Харківського університету став доктор філософії К. К. Фойгт. Свою діяльність в Харківському університеті К. К. Фойгт ознаменував працею з назвою «Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года»⁶. Видання почало готуватися 1854 року до п'ятдесятиріччя Харківського університету, але «скудность и разбросанность материалов, совершенный недостаток источников по некоторым предметам, крайняя неполнота, даже отсутствие отчетов за иные годы – замедлили успех предприятия и приостановили его»⁷. У праці було відображено «основание, постепенное устройство и главнейшие приращения каждого кабинета и заведения, с указанием на настоящее их положение»⁸. Було проаналізовано такі інфраструктурні елементи університету як церква; університетська і студентські бібліотеки; мінц-кабінет; астрономічний, мінералогічний, ботанічний, фізичний, зоологічний, технологічний, агрономічний і архітектурний кабінети, хімічна і фармацевтична лабораторії, ботанічний сад, анатомічний театр і кабінет; клінічні інститути; кабінет малювання і живопису; музичний і фехтувальний класи; манеж; гімнастична школа та університетська типографія.

Корисною, з позицій нашого дослідження, у даній праці є інформація щодо кафедр, які функціонували в університеті за Статутом 1804 року, а саме: при відділенні морально-полі-

тичних наук серед шести кафедр була кафедра дипломатики і політичної економії; при відділенні фізико-математичних наук, до складу якого входило сім кафедр, серед яких кафедри сільського господарства і технології і комерції (камеральні науки), а при відділенні словесних наук – кафедра загальної географії, історії і статистики. За університетським Статутом 1835 року перелік кафедр юридичного факультету повторював розділи Зібрання законів діючого законодавства. До складу факультету входили наступні кафедри: загального систематичного огляду законодавства або так звана енциклопедія прав; основних законів і закладів Російської імперії, законів про стани людей в державі; російських цивільних законів як загальних, так і особливих: кредитні, торгові і про фабрики із включенням тих місцевих законів, які діють в окремих тільки губерніях; російських кримінальних законів; законів державного благоустрою та благочиння; законів про державні повинності й фінанси; римське законодавство в поєднанні з його історією⁹. Таким чином, з 1835 року виділяється самостійна кафедра законів про державні повинності й фінанси, і поступово фінанси виділяються в самостійну навчальну дисципліну.

1844 року на юридичному факультеті, котрий до того мав лише одну кафедру вітчизняного законодавства, засновано п'ять кафедр: а) російських державних законів; б) законів громадянських – загальних, особливих і місцевих; в) законів благоустрою і благочиння; г) законів про державні повинності і фінанси; д) законів поліцейських і карних¹⁰. 1849 року перше відділення філософського факультету перейменовано в історико-філологічний факультет і до наук цього відділення входить політична економія¹¹.

Стислий нарис історії Харківського університету¹² відкривав серію видань, присвячених 100-річчю ювілею Харківського університету і мав на меті відобразити діяльність університету як навчальної, наукової і просвітницької установи протягом чотирьох періодів (по кількості діючих університетських статутів)¹³. Ця праця була колективною: професор Д. І. Багалій відобразив різноманітні напрями діяльності навчального закладу протягом дії статутів 1804 і 1835 років; професор М. Ф. Сумцов характеризував заслуги університету при дії статуту 1863 року, а професор В. П. Бузескул розкривав історію університету з 1884 по 1905 рр. Колективна співпраця виявилася можливою завдяки тому, що співавтори не мали світоглядних відмінностей оцінки історичних фактів і узгодили план викладу історії Харківського університету в різні періоди його функціонування. Висвітлюючи перший період функціонування університету (1805–1835 рр.) Д. І. Багалій характеризує заснування вищого навчального закладу та роль В. Н. Каразіна у цьому процесі; університетське самоврядування за статутом 1804 року; викладацьку і науково-літературну діяльність викладачів університету; наводить статистичну інформацію по студентам, їхній навчальній і дослідницькій діяльності, визначає просвітницький вплив університету на суспільство. Професор Д. І. Багалій зазначає, що у визначений період дисципліни економічної та фінансово-правової складової викладали науковці – Й. Ланг, Л. Якоб, Т. Ф. Степанов, К. П. Павлович і М. П. Клобуцький.

Характеризуючи діяльність університету з 1835 по 1863 рр. професор Д. І. Багалій відзначає зміни, що відбулися в діяльності органів університетського самоврядування, розширення курсу викладання, введення нового положення про наукові ступені, інститут доцентів, зміну заходів щодо підготовки університетських викладачів. За Статутом 1835 р. університети перетворювалися тільки у вищі навчальні заклади, які вже не являли вченої корпорації. Під впливом європейських політичних подій 1848 року щоб «огранити русские университеты от бурь волнующих окрестные государства»¹⁴ були вжиті заходи, спрямовані на посилення дисципліни, вимог до екзаменів, скорочення програм політичних і юридичних наук, відмінені наукові закордонні відрядження. 1849 року міністр отримав право призначати ректора на невизначений термін, без виборів призначати деканів факультетів. 1850 року для посилення нагляду за університетським викладанням були введені особливі інструкції ректору і деканам. Протягом 1849–1850 рр. було виключено з навчальних програм державне право і філософія, викладання логіки та психології доручили викладачам богослов'я¹⁵. З 1856 року поступово відновлювався попередній порядок університетської життєдіяльності.

Професор Д. І. Багалій відзначає різноманітні структурні зміни, що відбулися в університеті згідно Статуту 1835 року. У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу, що філософія і політична економія зі статистикою були перенесені на історико-філологічний факультет і з'являється самостійна кафедра законів про державні повинності й фінанси¹⁶,

яку з 1839 року займає М. П. Клобуцький (викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси з 1839 по 1862 рр.). 1837 року М. П. Клобуцького затверджено виконуючим обов'язки ад'юнкта по юридичному факультету Харківського університету із дорученням читати державне право під керівництвом проф. Т. Ф. Степанова. 1839 року М. Клобуцький у Харківському університеті захистив магістерську дисертацію з державного права на тему: «Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в їх історичному розвитку» й отримав ступень магістра, після чого був затверджений на посаді ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси¹⁷. 1840 року М. П. Клобуцького призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора із зобов'язанням витримати у встановлені терміни докторський екзаме́н. Цей екзаме́н він не здав і не зміг представити докторську дисертацію. 1846 року попечитель Університету кн. Долгоруков висунув вимогу М. П. Клобуцькому складання протягом року докторського екзаме́ну, погрожуючи усуненням з посади. М. Клобуцький не виконав цю вимогу, у своє виправдання він послався на скрутні сімейні обставини (смерть дружини від холери) і отримав відстрочку на півроку¹⁸. Докторська дисертація з юридичних наук «Про походження і користь паперових грошей взагалі та введення їх в Росії» була захищена М. Клобуцьким 1853 року також у Харківському університеті¹⁹.

Історія Харківського університету при дії статуту 1863 року (з 1863 по 1884 рр.) викладена професором М. Ф. Сумцовим на основі досліджень О. П. Рославського-Петровського, протоколів засідань ради університету та рукописів Д. І. Багалія²⁰. Автор відзначає значення Статуту 1863 року для університетського самоуправління, збільшення кількості кафедр (з'являється самостійна кафедра фінансового права), покращення наукової й матеріальної організації викладання, суттєве збільшення кількості штатних викладачів та штатні суми на утримання університету. При розгляді даного періоду автор не аналізує діяльність викладачів по кафедрах, а відображає інші сторони університетської життєдіяльності (створення наукових товариств, протистояння викладачів університету-представників різних політичних партій і наукових шкіл та ін.) Зазначає, що саме у цей період збільшується кількість самостійних наукових праць, імена науковців-викладачів університетів Російської імперії викликають таку ж повагу, як і їхніх західноєвропейських колег²¹. Підвищуються навчальні досягнення студентів університету за рахунок раціонального використання практичних занять і застосування демонстративного способу викладання; студенти отримують доступ до лабораторій, кабінетів, бібліотеки, що позитивно впливає на їхні наукові дослідження²². На юридичному факультеті практичні заняття мали місце лише з цивільного права і кримінального впровадження, тому що «увеличение письменных работ студентов-юристов обременяло бы профессоров в ущерб их научных занятий и самой успешности их преподавания»²³. З урахуванням специфіки нашого дослідження історії становлення фінансової і фінансово-правової освіти і науки у Харківському університеті й того моменту, що окремі аспекти фінансів розглядалися при вивченні політичної економії, необхідно звернути увагу на інформацію, подану у цьому розділі нарису щодо конфіденційного розслідування лекцій з політичної економії відомого вченого, бувшого ректора університету Г. М. Цехановецького, якого звинувачували у прихильності до марксистських ідей (джерелом цих звинувачень були свідчення двох слухачів лекцій професора). У результаті дізнання з'ясувалося, що проф. Г. Цехановецький ніколи не виявляв наукової тенденційності і не дозволяв собі зводити будь-яку доктрину до рівня непогрішимою догми²⁴. Цей епізод дозволяє нам констатувати, що існував як внутрішній, так і зовнішній контроль за діяльністю викладачів університету та їхньою благонадійністю.

Відомий історик-античник, історіограф, професор Харківського університету В. П. Бузескул розкривав історію університету з 1884 по 1905 роки при дії Статуту 1884 року, який суттєво змінив попереднє автономне функціонування університетів і виборні засади діяльності. Як і в попередніх розділах, аналіз діяльності Харківського університету здійснюється в такій послідовності: зміни діяльності університету згідно Статуту²⁵; викладання і викладачі²⁶; студенти²⁷; університет і суспільство²⁸. Автор відзначає суттєве «зовнішнє зростання» університету через зростання чисельності викладацького складу і кількості студентів, розширення приміщень, покращення навчально-допоміжних установ; проте «внутрішнє життя» університету оцінює як несприятливе²⁹, через контрреформу вищої освіти за Статутом 1884 року.

Зробимо стислі викладки з цих розділів з урахуванням специфіки нашого дослідження.

Незважаючи на несприятливі умови, значна кількість викладачів Харківського університету посіла почесне місце серед вчених відомих не лише в Росії, а і в Західній Європі (серед викладачів фінансово-економічних дисциплін автор відзначає Г. М. Цехановецького і К. К. Гаттенберга)³⁰. Проф. Бузескул наводить інформацію, що на факультетах у зв'язку зі скасуванням посади штатного доцента викладання по основним кафедрам (на юридичному факультеті – карного, цивільного, фінансового, торговельного права) доручали тимчасово виконуючим обов'язки професора або приват-доцентам³¹. Фінансове право до 1890 року (до обрання ректором) викладав М. М. Алексеєнко³². 1885 року при юридичному факультеті організовано перший юридичний кабінет, який містив особливу бібліотеку, переважно довідкових посібників.; 1879–1890 рр. утворюється історичний архів. Виникають перші студентські наукові гуртки, серед яких: гурток для вивчення економічних наук, під керівництвом проф. В.Ф.Левитського; гурток для вивчення державних наук, під керівництвом прив.-доц. А. М. Фатєєв. 1901 року створюється Юридичне товариство, яке проводило публічні засідання, на яких читалися реферати, доповіді, відбувалися дебати, повідомлялося про нові наукові досягнення. У висновках по історії університету протягом 1884–1905 рр. автор відзначає, що Харківський університет був вогнищем науки і освіти в «полуденном крае России»³³.

Значну цінність як зібрання значного фактичного матеріалу до 100-річного ювілею Харківського університету (матеріали якого були значною мірою використані при написанні попередньої праці) має двотомне видання видатного історика, громадського і політичного діяча Д. І. Багалія³⁴, які автор збирав, систематизував і узагальнював протягом 1893–1904 рр. Після від'їзду Л. Якоба з Харкова кафедру дипломатики та політичної економії знову займає Й. Ланг (до 1820 року); науковець читає лекції з політичної економії за твором Л. Якоба «Grundsätze der National Öeonomie» по 4 години на тиждень, науку про фінанси й політичну арифметику. Після смерті Й. Ланга з 1820 по 1825 роки курси політичної економії та науку про фінанси тимчасово викладав Рейт; з 1824 року за джерелом і з 1825 року за інформацією по невиданих матеріалах Д. Багалія ці науки також тимчасово викладав професор К. П. Паулович, при цьому наука про фінанси викладалася в обсязі 2 год. на тиждень за власними записами Пауловича і за творами А. Сміта і Д. Шльоцера³⁵. Лише з 1832 року кафедру політичної економії і дипломатики займає відомий економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т. Ф. Степанов³⁶. За даними Л. М. Загурського³⁷ з листопада 1834 року М. П. Клобуцькому (який з 1839 по 1862 рр. викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси) дозволили в університеті викладати всесвітню історію і статистику під керівництвом Т. Ф. Степанова.

Серед видань до 100-річного ювілею Харківського університету було видано альбом за ініціативи харківського фотографа О. М. Іваницького³⁸ (з поясненнями Д. І. Багалія), який містив колекцію портретів усіх університетських діячів за 100 років його функціонування, у тому числі і викладачів політичної економії, фінансів і фінансового права.

Змістовний фактичний матеріал міститься в праці «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)» під редакцією М. П. Чубинського і Д. І. Багалія, який також написаній до столітнього ювілею факультету³⁹. Процес розвитку юридичної освіти в Харківському університеті поділяється в книзі на етапи згідно з чотирма Загальними Статутами імператорських Російських університетів (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), як і вся сторічна історія вищого навчального закладу у виданні з історії Харківського університету Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования». Структурно видання складається з двох частин: перша частина – історичний нарис діяльності факультету, друга частина – біографія окремих професорів і викладачів факультету, подана по кафедрам у хронологічному порядку. Працю відзначає наявність значного обсягу інформації за такими аспектами організації юридичної освіти, як діяльність факультету, особовий склад викладачів, динаміка його зміни протягом сторічного періоду, навчально-методичне забезпечення лекцій, форми роботи зі студентами тощо. Але, зважаючи на те, що це ювілейне видання, праця не містить аналітичних узагальнень, характеризується певною офіційністю і значним обсягом тематично впорядкованих відомостей. У контексті предмету нашого дослідження, у праці охарактеризовано стан кафедр дипломатії та політичної економії, законів про державні повинності

й фінанси, фінансового права. У біографічному словнику по кафедрі фінансового права подано науково-біографічну інформацію про професорів М. П. Клобуцького, М. М. Алексеєнка, П. П. Мігуліна та М. І. Стельмаховича. По кафедрі політичної економії і статистики викладено біографії Й. Ланга, Б. О. Рейта, Л. К. Якоба, Т. Ф. Степанова, І. В. Платонова, І. І. Срезневського, О. П. Рославського-Петровського, І. П. Сокальського, Г. М. Цехановецького, В. Ф. Левитського, І. М. Миклашевського. Л. М. Яснопольського.

Таким чином, аналіз дожовтневих історіографічних видань, пов'язаних з п'ятдесятилітнім і столітнім ювілейними датами діяльності Харківського університету, дає можливість зробити деякі висновки. Протягом першої третини ХІХ ст. відбувається виділення фінансів у самостійну сферу наукового пошуку і навчальну дисципліну. У працях О. П. Рославського-Петровського, К. К. Фойгта, Д. І. Багалія, Н. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. П. Чубинського відзначена діяльність і наукові доробки німецьких науковців Й. Ланга і Л. Якоба, які викладали значну кількість дисциплін економічної та фінансово-правової складової і відіграли вагомий роль у становленні фінансової і фінансово-правової науки у Харківському університеті. Виділення за університетським Статутом 1835 року на юридичних факультетах кафедри законів про державні повинності й фінанси актуалізувало роботу з підготовки науковців цього напрямку, що призвело до збільшення кількості теоретичних праць вітчизняних науковців і практиків фінансової діяльності. Ця тенденція посилилася після виокремлення самостійної кафедри фінансового права (за Університетським Статутом 1863 року). В історіографічних дослідженнях ХІХ – початку ХХ століття подано цінне зібрання значного фактичного матеріалу щодо діяльності кафедр, по яких викладалися дисципліни фінансово-економічної та фінансово-правової складових та різноманітна інформація про викладачів цих курсів – Й. Ланга, Л. К. Якоба, Т. Ф. Степанова, К. П. Павловича, М. П. Клобуцького, М. І. Стельмаховича, М. М. Алексеєнка, М. М. Мігуліна.

¹ Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. – Конволют. – С. 1 – 36. – Отд. отт. из «Журнала Министерства народного просвещения». – 1855. № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/59>

² Там само. – С. 14.

³ Там само. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 21.

⁵ Там само. – С. 28.

⁶ Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 года. – Харьков, 1859. – 178 с.

⁷ Там само. – С. II.

⁸ Там само.

⁹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864. – Т. 2 – Отд. 1. – Стб. 488.

¹⁰ Фойгт К. Вказ. праця. – С. 9.

¹¹ Там само. – С. 8.

¹² Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905). – Харьков, 1906. – 360 с.

¹³ Там само. – С. V.

¹⁴ Там само. – С. 119.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 134.

¹⁷ Там само. – С. 141.

¹⁸ Юридичний факультет: Історія та сучасність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/history.php>

¹⁹ Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР. – М., 1984. – С. 252.

- ²⁰ Багале́й Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Вказ. праця. – С. 173.
- ²¹ Там само. – С. 239.
- ²² Там само. – С. 239–240.
- ²³ Там само. – С. 226.
- ²⁴ Там само. – С. 242.
- ²⁵ Там само. – С. 244–270.
- ²⁶ Там само. – С. 270–303.
- ²⁷ Там само. – С. 303–316.
- ²⁸ Там само. – С. 316–329.
- ²⁹ Там само. – С. 329.
- ³⁰ Там само. – С. 272.
- ³¹ Там само. – С. 273.
- ³² Там само. – С. 280.
- ³³ Там само. – С. 307–329.
- ³⁴ Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Том 1-й (1802–1815 г.). – Харьков, 1893–1898. – 1204 с.; його ж. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам: Т. 2 (1815–1835). – Харьков, 1904. – 1136 с.
- ³⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / [под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багалея] – Харьков, 1908. – С. 10.
- ³⁶ Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.). – Харьков, 1904. – С. 578.
- ³⁷ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования... – С. 10.
- ³⁸ Альбом к 100-летию (1805–1905) Харьковского университета / Издан под ред. проф. Д. И. Багалея фотографом А. М. Иваницким. – Харьков, 1905. – 40 отд. л. фото.
- ³⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования... – 325 с.

В статье анализируется становление и развитие финансового и финансово-правового образования в Харьковском университете в исследованиях А. Рославського-Петровского, К. Фойгта, Д. Багалея, Н. Сумцова, В. Бузескула, М. Чубинського к пятидесятилетнему и столетнему юбилеям высшего учебного заведения. В этих историографических исследованиях представлен значительный фактический материал о деятельности кафедр, на которых преподавались финансово-экономические и финансово-правовые дисциплины.

Ключевые слова: финансы, финансовая наука, политическая экономия, финансовое право, камеральные науки

The article analyzes the formation and development of financial and legal education at Kharkiv University in the studies of O. Roslavskiy-Petrovskiy, K. Foigt, D. Bagalii, N. Sumtsov, V. Buzeskul, M. Chubynskiy for the fiftieth and centennial anniversaries of the University. The valuable collection of significant factual material about the activities of departments, which taught financial and economic disciplines were presented in these historiographical studies.

Keywords: finance, financial science, political economy, financial law, cameralistic sciences.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ» У ЛІКВІДАЦІЇ СТИХІЙНИХ ЛИХ І ПОЖЕЖ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається протипожежна діяльність українського товариства «Сокіл» у Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. Проаналізовано причини, форми, напрями, здобутки, труднощі українських сокільських товариств у ліквідації стихійних лих.

Ключові слова: стихійне лихо, протипожежна діяльність, молодіжне товариство, «Сокіл», ліквідація.

Перше українське пожежно-гімнастичне товариство «Сокіл» було засновано 28 червня 1891 р. за сприяння сільського писаря Кліма Жмури та молодого поета Павла Думки у с. Купчинці на Тернопільщині.

Ідея створення українських пожежно-руханкових сокільських товариств зародилася ще у середовищі студентських товариств «Ватра» та «Академічне братство», які виникли у Львові наприкінці XIX ст. Активними членами цих товариств були С. Яричевський, Б. Лепкий, В. Лаврівський, В. Нагірний. Саме вони стояли у витоків створення українського «Соколу», у тому числі протипожежного спрямування в його діяльності. Так, В. Нагірний, ознайомившись із швейцарським досвідом організації протипожежних товариств, у 1886 р. в часописі «Батьківщина» опублікував статтю «Працюймо, а Бог нам допоможе!», в якій закликав до створення пожежно-руханкових товариств, завдання яких полягало у збереженні селянських господарств від пожеж¹.

Протипожежна діяльність сокільських товариств була мотивована В. Нагірним тим, що саме наприкінці XIX ст. в населених пунктах Галичини кількість пожеж з кожним роком постійно збільшувалась на 30–35%², а діюча державна пожежна охорона зі своїми обов'язками справлялася лише частково.

Варто зазначити, що діюча пожежна охорона, яка перебувала на державній службі, керувалася законодавчими актами 50–100-річної давності, тому зі своїми обов'язками справлялася тільки частково. Їхня робота була більш відчутною, перш за все, у містах. Тільки в Станіславівському повіті щороку виникало 10–15 пожеж, під час яких згорали цілі вулиці³. Згідно із законами, що діяли в Галичині та на Буковині, у селах створювалася добровільна пожежна охорона. Усі селяни віком 18–42 роки, окрім інвалідів, зобов'язувалися брати участь у ліквідації пожеж, що виникали в населених пунктах. Однак така робота виявлялась неефективною. Це обумовлювалось тим, що з селянами не проводили жодної ознайомлюючої роботи, суть якої полягала у пожежогасінні.

Проблема сільських пожеж широко обговорювалася у тогочасній пресі. Окрім того, розглядалася на крайових сеймах Галичини і Буковини та на засіданнях Державної ради у Відні. Депутатами було прийняте рішення сприяти створенню добровільних товариств, метою яких була підготовка молоді, спрямована на захист населення від пожеж. Завдяки діяльності добровільних товариств уряд сподівався поліпшити справу з пожежогасінням не витрачаючи при цьому значних коштів⁴.

Однак ставлення польської адміністрації Галичини до прагнення українців створити протипожежні сокільські товариства було негативним. Так, як зазначав у своїх спогадах В. Нагірний: «Зладив я та оголосив друком відповідний статут (1887 р.) і невеличку інформацію, як братися до їх заснування. Я заснував таке товариство в громаді Рудно коло Львова. Намісництво прийняло цей статут до затверджуючої відомости і на цьому статуті заснувалося кілька

таких товариств у нашому краю. Д-р Альфред Згурський, директор Краєвого Банку і начальник львівської «Стражи охотничей» попросив мене, щоб я дозволив йому перекласти цей статут на польську мову, на що я згодився, і сталося таке, що намісництво прийняло статут, переможений на польську мову, а руський, уже раз, як вище згадано, прийнятий, систематично відкидало. Внаслідок цього припинилася організація Огневих сторожей (державна протипожежна служба – Є.П.) по наших селах»⁵.

Створенню та розширенню мережі протипожежних товариств «Соکیل» слід завдячувати В. Лаврівському, який спеціально для добровільної державної протипожежної служби «Вогневі сторожі» склав статут, який одразу ж був затверджений польською адміністрацією (14 листопада 1895 р.). Внаслідок цього поляки дозволили створити українське протипожежне товариство «Соکیل» в с. Скнилів поблизу Львова. Завдячувати В. Лаврівському варто й тому, що він першим започаткував видавничу діяльність протипожежних соکیلських товариств. На власні кошти він опублікував перші на західноукраїнських землях соکیلські календарі, що побачили світ у 1895, 1897, 1899 рр. Ці календарі містили докладні відомості щодо організації протипожежних соکیلських осередків у Східній Галичині, практичні поради протипожежній діяльності, проведенню гімнастичних вправ тощо⁶.

Українські протипожежні товариства «Соکیل» ділилися на чети (відділи). Перша чета займалася рятуванням людей та хатнього майна, а також слідувала, щоб вогонь не перекинувся на сусідні будівлі. Друга чета за допомогою вогнегасної установки займалася гасінням пожеж. В обов'язки третьої чети входило постачання необхідної кількості води для гасіння вогню. Четверта чета охороняла врятоване майно від злодіїв та можливих пошкоджень. Члени товариства «Соکیل» організовували постійні нічні чергування у своїх населених пунктах. На випадок виявлення пожежі, установленим сигналом скликали січовиків, які під керівництвом кошового приступали до гасіння вогню⁷.

Кожне соکیلське товариство за власні кошти ремонтувало необхідне вогнегасне приладдя, яким користувалося під час пожежогасіння. У приміщенні «Соکیلських домівок» були спеціальні склади, де зберігалося протипожежне приладдя, зокрема: драбини, сокири, пражини (довгі палиці з гаком на кінці), якими відтягували палаючі колоди, були наявні також ручні та кінні вогнегасні установки. «Соколи», які мали кінну вогнегасну установку, а також бочку для перевезення води на кінній тязі, укладали угоду з громадою, яка по черзі виставляла необхідну кількість коней під час гасіння кожної пожежі. Наприкінці 1913 р. соکیلські та січові протипожежні товариства у своєму розпорядженні мали 481 вогнегасну установку⁸. Крім перелічених протипожежних засобів, соколи користувалися сушеницями (великими плоскими мітлами, обшитими сукном), які використовували для гасіння іскор, що розносив вітер на сусідні стріхи.

Протипожежні товариства «Соکیل», яким доводилося рятувати в містах багатоповерхові будівлі, використовували спеціальні рятувальні та протипожежні пристрої відповідно до конкретних умов. Досить поширеними були рятувальні лямки. Вони виготовлялися з міцного парусного полотна довжиною 1 м і служили для опускання дрібних предметів за допомогою рятувального шнура. Одним із засобів порятунку людей із багатоповерхових будинків, яким вогонь відрізав шлях від спуску сходами, вважався рятувальний мішок. Цей пристрій виготовляли з міцного полотна довжиною від 12 до 15 м і завширшки 1 м, зшивали по довшій стороні, а зверху і знизу залишали отвір відкритим. Рятувальний мішок з верхнього кінця мав лійкоподібне розширення. Щоб воно випадково не закрилося, використовували жердку, яку тримав один з рятувальників. Через кожні 4 м довжини мішок мав широкі отвори, які закривалися клапанами з ремінцями або шпильками. Крізь ці отвори виймали врятованих людей⁹.

У практичній роботі соколи досить часто користувалися рятувальним полотном. Воно являло собою великий шматок міцної тканини площею 16 квадратних метрів, у краї якої вшивався досить міцний шнур, яким воно і натягувалося. Поверхню рятувального полотна вкривали міцною ремінною сіткою, а середину зміцнювали подвійною тканиною, на яку вистрибували потерпілі¹⁰. Рятувальне полотно використовували у тих випадках, коли інші засоби вже застосовувати було запізно. Спочатку соколи проводили гасіння вогню у повсякденному одязі. Згодом більш заможні «Соколи» закуповували залізні вогнезахисні шоломи, а також протипожежні мундири, просочені вогнестійкими речовинами.

Товариства «Сокіл» брали активну участь у гасінні всіх пожеж, які виникали у населених пунктах Галичини та Буковини, незважаючи на національність чи соціальну приналежність потерпілого. Варто зазначити, що навіть у період найбільш інтенсивних переслідувань з боку польської влади, соколи гасили пожежі у своїх «недоброзичливців» (поляків, євреїв, українців-москвофілів), чим здобували беззаперечний авторитет і отримували від них подяку в місцевій періодичній пресі та грошові премії.

Починаючи з 1905 р. крайовий пожежний відділ Буковини періодично надавав фінансову допомогу місцевим протипожежним «Соколам» та «Січам» у сумі 50–300 крон за умови, щоб ці кошти використовувались з протипожежною метою¹¹. Місцева адміністрація передавала у користування сокільським то січовим товариствам майно окремих «Вогневих сторож» (місцевих протипожежних товариств), які працювали неефективно.

Варто наголосити, що з самого початку своєї діяльності протипожежні сокільські товариства встановили тісні зв'язки із страховим товариством «Дністер». У звіті про діяльність страхового товариства «Дністер» за 1904 р. зазначалося: «Дуже корисними виявилися і заслуговують на підтримку створення по селах добровільних вогневих сторож «Соколів» і «Січей»¹². Так, завдяки старанням організаторів протипожежних сокільсько-січових товариств, страхова компанія «Дністер» регулярно вручала грошові премії в розмірі 20–50 крон окремим товариствам, що відзначилися під час гасіння великих пожеж, а також виділяла кошти для проведення пожежно-гімнастичних курсів.

З метою забезпечення ефективної діяльності сокільських товариств під час гасіння пожеж, організатори українського «Соколу» впровадили курси навчання інструкторів з пожежної та гімнастичної підготовки¹³. До їх організації та проведення активно залучалися інструктори державної пожежної служби. Суттєву допомогу в цьому надавали українці – колишні вояки австро-угорської армії. Вони навчали селян дисципліни, умінню виконувати команди, необхідні під час пожеж. Варто зазначити, що протипожежні курси проводились за сприяння страхової компанії «Дністер». Так, наприклад, у 1906 р. на власні кошти компанії «Дністер» для українського сокільства було проведено 41 протипожежний навчальний курс¹⁴.

Певні зміни в українських протипожежних товариствах відбуваються з обранням у 1901 р. нового голови львівського «Соколу» – Альфреда Будзиновського. Зміна головуєчого українського «Соколу» ознаменувала початок нового етапу в розвитку протипожежних сокільських товариств. Так, відбувається значне поширення сокільської ідеї серед рідних станів західно-українського населення¹⁵. Саме за головування А. Будзиновського кількість протипожежних сокільських філій збільшувалась швидкими темпами. Перша протипожежна філія львівського «Сокола» була створена 23 вересня 1902 р. у с. Скнилові. Про значне поширення протипожежних сокільських осередків свідчить те, що у 1902 р. було створено 6 протипожежних товариств, у 1903 р. – 69, а у 1904 р. – 100. На 1906 р. на території Східної Галичини існувало 323 протипожежні сокільські філії, які об'єднували 8421 чол.¹⁶

Свідченням того, що протипожежна діяльність українського сокільства почала бурхливо розвиватися у перші десятиліття XX ст. виступають наступні фактори:

1. розширення географії протипожежних сокільських товариств: організація сокільських осередків на Тернопільщині, Станіславівщині, Перемищині та збільшення кількості членів «Сокола»;

2. організаційне становлення структур сокільства на західноукраїнських землях – львівський «Сокіл» стає головною структурною одиницею протипожежних сокільських товариств;

3. створення й налагодження випуску українських періодичних видань;

4. зростання інтересу до методико-теоретичних основ сокільської гімнастики. Підготовка українською мовою перших підручників з питань пожежогасіння, тіловиховання тощо;

5. організація та проведення масових сокільських виступів (здвигів) та сокільських вечорів;

За сприяння А. Будзиновського в сокільських товариствах почали активно впроваджуватися курси, пов'язані з протипожежним навчанням та відбулось значне розширення мережі пожежно-руханкових філій «Сокола»¹⁷. Була створена окрема бібліотека протипожежних сокільських товариств, яка нараховувала чимало книжок з пожежогасіння, написаних організаторами українського сокільського руху¹⁸. Так, одночасно з підручником «Туристка» (1909 р.), А. Будзиновський підготував до друку підручник «Пожарник», проте останній побачив

світ лише у 1927 р. Варто зазначити, що праця А. Будзиновського «Пожарник» була єдиним підручником українською мовою такого плану і, за твердження Оксани Вацеби, він був перекладений польською мовою для навчання протипожежній діяльності у польських навчальних закладах¹⁹.

Важливим досягненням організаторів протипожежного українського сокілства, а саме А. Будзиновським, було проведення 1–3 квітня 1903 р. за сприяння львівського «Соколу» та за допомогою «Крайового зв'язку сторожей пожарних» і страхового товариства «Дністер» значного протипожежного курсу. Цей підготовчий курс значно підвищив ефективність гасіння пожеж сокільськими організаціями.

Значне місце у навчанні протипожежній діяльності посідали сокільські періодичні видання. Так, у сокільських періодичних виданнях – «Сокільські вісті», «Вісти з Запорожа», а також періодичних виданнях січових товариств – «Зоря», «Отаман», «Січові вісті» регулярно друкувалися поради для успішної роботи з гасіння пожеж. Тут учасники добровільних протипожежних товариств могли також ознайомитися з новинками тогочасної протипожежної техніки.

Протипожежна діяльність українських сокільських товариств цікавила насамперед жителів сіл. Така діяльність була необхідною, оскільки державної протипожежної служби майже не існувало. «Вогневі сторожі» – державні протипожежні товариства аж ніяк не справлялись зі своїми завданнями. Тому австрійська влада, на відміну від поляків не чинила особливих перешкод при реєстрації статутів українських новоутворених пожежно-руханкових товариств «Сокіл». На нашу думку, зацікавлення галицьких селян протипожежною роботою – це один із зовнішніх прагнень селян до створення українських сокільських товариств. Значно глибшою причиною був потяг народних мас до організованості, єдності, згуртованості. Як зазначив один з дослідників Українських січових стрільців, у тому числі і українських сокільських організацій, О. Думін «Галичина на початку століття ставала збірником української національної енергії, провідником в українській культурній праці та виразником загальноукраїнських національних змагань»²⁰. Тому, оскільки більшість українського населення, яке вже відчувало національне пробудження, мешкало в сільській місцевості, то сокільський протипожежний рух набував більшого поширення в сільських місцевостях Галичини. Хоча, звичайно, і в багатьох містах, навіть там, де українці не становили більшість, поруч з польськими товариствами «Сокіл» виникали нові українські протипожежні сокільські осередки.

Організацією протипожежних українських «Соколів» у містах упродовж 1901 – 1908 рр. особисто займався третій голова «Сокола-Батька» А. Будзиновський. У 1901 р. він розробив та впровадив новий статут протипожежних сокільських товариств. За сприяння А. Будзиновського на 1908 р. число українських протипожежних сокільських осередків перевищило 400²¹.

Діяльним організатором пожежно-руханкових товариств у львівському «Соколі» виявився Сень Горук (пізніше відомий діяч Українського січового стрілецтва), який очолював протипожежну сокільську секцію та значною мірою сприяв поширенню і розвитку українських «Соколів». Важливе значення мало видання у 1911 р. С. Горуком «Порадника для Соколів і Січей», який містив 45 ілюстрацій. У брошурі була зібрана вся необхідна інформація для успішної діяльності товариств у справі гасіння пожеж і фізичного загартування сокільсько-січової молоді.

У 1909 р. з метою поліпшення організаційної роботи з сокільськими протипожежними філіями на місцях, «Сокіл-Батько» умовно поділив територію Східної Галичини на 54 округи і 12 областей. Напередодні Першої світової війни найбільше протипожежних філій «Сокіл-Батько» мав в таких округах: Стрий – 49, Львів – 47, Рогатин – 34, Чортків – 24, Золочів – 24, Підгайці – 23, Гусятин – 22, Бережани – 21, Богородчани – 20, Станіславів – 14, Тернопіль – 14²². На 1911 р. у західноукраїнських повітах та округах існувало 660 протипожежних філій²³, а вже наприкінці 1913 р. – 878²⁴, які організаційно підпорядковувались львівському «Соколу-Батьку» та об'єднували у своїх лавах 32777 членів²⁵.

Отже, протипожежні товариства «Сокіл» від початку своєї діяльності стали суттєвою допомогою державній пожежній охороні та місцевій добровільній «Вогневій сторожі» на західноукраїнських землях. За короткий час українські протипожежні «Соколи» зуміли забезпечити ефективне гасіння пожеж як у сільській місцевості, так і у містах. Важливим було

також й те, що саме сокільські протипожежні товариства зуміли ідейно та організаційно об'єднати народні маси, виховавши у них такі ознаки, як організованість, єдність і згуртованість.

- ¹ Попович С. Пожарництво Львова: Історичний нарис. – Львів, 2002. – С. 210; Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). – Чернівці, 2009. – С. 23.
- ² Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років / Упоряд.: Стеблій Ф. І., Якимович Б. З. – Львів, 2005. – С. 35.
- ³ Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 (у 2-х томах). – Львів, 2005. – Т.1. –С. 12–13.
- ⁴ Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990 – С. 6.
- ⁵ Нагірний В. З моїх споминів. – Львів, 1935. – С. 44.
- ⁶ Лаврівський В. Соколь – календар на рік 1895. – Львів, 1894. – С. 2.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 27.
- ⁸ Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914)... – С. 127.
- ⁹ Попович С. Пожарництво Львова: Історичний нарис... – С. 122.
- ¹⁰ Там само. – С. 124.
- ¹¹ Ничка Г. «Півітова січ» в Тернополі // «Гей, там на горі «Січ» іде!...» Пропам'ятна книга «Січей»/ Під ред. Трильовського П. – К., 1993. – С. 198.
- ¹² Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914)... – С. 130.
- ¹³ ЦДІА. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Фрк. 30.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 31.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 20. – Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 25. – Арк. 28.
- ¹⁷ Будзиновський А. Пожарник: підручник для пожарничих стягів в містечках і селах. – Львів, 1927. – С. 16.
- ¹⁸ ЦДІА. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 27.
- ¹⁹ Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 109.
- ²⁰ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців 1914–1918 рр. – Львів, 1936. – С. 4.
- ²¹ Омельчук А. Тридцять п'ять літ // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. – Львів, 1996. – С. 186; Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 30.
- ²² Жарський Е. Основи Сокілства, «Сокіл-Батько». – Львів, 1937. – С. 16.
- ²³ ЦДІА. – Ф. 366. – Оп. 1.– Спр. 13. – Арк. 8.
- ²⁴ Дацюк І. Виникнення українського товариства «Сокіл» та його діяльність наприкінці XIX – на початку XX століття // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994... – С. 24.
- ²⁵ Гайдучок С. Професор Іван Боберський //«Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994... – С. 37.

В статье рассматривается противопожарная деятельность украинского общества «Сокол» в Галиции в конце XIX – начале XX в. Проанализированы причины, формы, направления, достижения, трудности украинских сокольских обществ в ликвидации стихийных бедствий.

Ключевые слова: стихийное бедствие, противопожарная деятельность, молодежное общество, «Сокол», ликвидация.

The article discovers fire prevention activities of the Ukrainian «Sokil» Society in Galicia in the late XIX – early XXth centuries. The reasons, forms, directions, achievements and difficulties of Ukrainian Sokil societies in liquidation of natural disasters were analyzed.

Keywords: natural disasters, fire prevention activities, youth society, «Sokil», elimination.

ТРАМВАЙ ЯК ПРИВАТНЕ ПІДПРИЄМСТВО: ІСТОРІЯ ТОВАРИСТВА КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

Стаття присвячена історії акціонерного Товариства Київської міської залізниці – приватного підприємства, яке володіло трамвайною мережею Києва та експлуатувало її з 1891 по 1918 рік. Виділено основні події, що дозволяють розбити діяльність Товариства на декілька етапів, кожен з яких характеризується певними особливостями роботи підприємства. Розповідається про взаємини Товариства з містом і його жителями.

Ключові слова: Київ, транспорт, трамвай, міська залізниця, акціонерне товариство.

У наш час нормою є ситуація, коли всі комунальні підприємства та служби міста перебувають у віданні самого міста. Однак у містах Російської імперії до 1917 року це було не так. У дореволюційному Києві електричне товариство, водопровід, каналізація та міський транспорт спочатку були приватними підприємствами, що належали, як правило, акціонерним товариствам.

Ця стаття присвячена історії акціонерного Товариства Київської міської залізниці (далі – Товариство КМЗ, або просто Товариство), заснованого в 1891 році. Аж до 1918 року Товариству належала переважна більшість трамвайних ліній у межах Києва. Тож еволюція мережі київського трамвая в ці роки – це результат діяльності Товариства КМЗ; проблеми функціонування трамвайного транспорту – це, як правило, проблеми Товариства та його взаємин з містом.

Основними джерелами є документи з фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК), періодичні видання та преса 1886–1918 років. Всі дати в статті наводяться за старим стилем (юліанським календарем).

Активне обговорення проектів міського транспорту в Києві почалося наприкінці 1860-х років. Йшлося, насамперед, про кінний трамвай (кінну залізницю, конку). У тодішній пресі зустрічаються думки про те, що конка могла б стати прибутковим підприємством, і будівництво її за рахунок міста могло б сприяти не тільки вирішенню транспортної проблеми, але й зміцненню міської казни¹. Однак ніяких конкретних кроків у цьому напрямку зроблено не було. Міська влада віддала перевагу запрошенню приватних інвесторів, охочих узяти на себе будівництво мережі кінних залізниць. У наступні півтора десятиліття розглядався ряд пропозицій різних підприємців, але в силу різних причин здійснення запропонованих проектів всякий раз зривалось². Лише 29 вересня 1886 року міська дума, обговоривши дві пропозиції, що надійшли на її розгляд – одну від інженера-генерал-майора Аманди Струве, другу від групи дванадцяти капіталістів – 34-ма голосами проти 3-х ухвалила прийняти до розгляду проект Струве³.

Ще до підписання контракту Струве запросив згоду думи на створення «компанії, которую может образовать предприниматель, выпуска облигаций и других бумаг без всякой ответственности со стороны города». Йшлося, таким чином, про стандартну схему – створення капіталу, необхідного для здійснення підприємства, шляхом організації акціонерного товариства. Дума задовольнила це прохання⁴.

«Предварительное условие на устройство в г. Киеве конно-железных дорог» між Амандом Струве та Київською міською управою (що діяла згідно з ухвалою Київської міської думи) було укладено 7 березня 1887 року. Згідно з цією умовою, Струве зобов'язувався «на свой счет и риск» влаштувати в Києві мережу кінних залізниць, із загальною довжиною ліній у 23 версти (24,5 кілометри). Лінії мали пройти за напрямками основних транспортних потоків у тодішньому Києві – зокрема, від Подолу через Хрещатик і Велику Васильківську вулицю до Либеді; від Думської площі (Майдан Незалежності) до Лук'янівської площі; від Царської (Європейської) площі на Печерськ; Фундуклеївською вулицею (Богдана Хмельницького) і Бібіковським буль-

варом (Тараса Шевченка) до залізничного вокзалу. В угоді детально обговорювалися як технічні, так і організаційні та фінансові аспекти діяльності майбутнього підприємства⁵.

Остаточний контракт («Договор на устройство в г. Киеве городских железных дорог») між Струве та міською управою було укладено 8 липня 1889 року. Невеликі зміни в контракт було внесено додатковим договором від 11 листопада того ж року. Відповідно до попередньої домовленості, в контракті було зазначено, що «предприниматель г. Струве имеет право договор этот, но не иначе, как в полном составе, т. е. со всеми правами и обязанностями, передать товариществу или компании на акциях»⁶. Струве скористався цим правом і заснував акціонерне Товариство Київської міської залізниці, з основним капіталом 1 млн рублів, утвореним шляхом випуску 4000 акцій номіналом по 250 рублів. Однак рентабельність майбутнього підприємства викликала сумніви в місцевих капіталістів, внаслідок чого акції його розходилися з труднощами і були розподілені лише за допомогою міста, нижче номінальної вартості⁷.

Статут Товариства був Височайше затверджений 21 грудня 1890 року. Згідно зі статутом, управління справами Товариства розподілялося між правлінням і загальними зборами акціонерів. Правління складалося з трьох членів, що обиралися загальними зборами строком на три роки; для заміщення членів правління на випадок тривалої відлучки, хвороби або смерті обиралися три кандидати в члени. Кожен член і кандидат у члени правління зобов'язаний був внести до каси Товариства не менше 20 акцій. «Правление, – було записано в статуті, – распоряжается всеми делами и капиталами общества, по примеру благоустроенного коммерческого дома». Загальні збори акціонерів скликалися не рідше рази на рік, не пізніше квітня, для розгляду та затвердження звіту та балансу за попередній рік, а також для вирішення питань, винесених правлінням на збори. На розсуд правління чи на вимогу достатньої кількості акціонерів могли скликатися надзвичайні (позачергові) збори. Рішення на зборах приймалися шляхом голосування. Правом голосу користувалися тільки акціонери, які володіли не менше ніж десятьма акціями; кожні десять акцій давали право на один голос, але жоден акціонер не міг мати за своїми акціями більше того числа голосів, що відповідало одній десятій частині всього акціонерного капіталу. Для дійсності загальних зборів потрібна була участь в них акціонерів, які представляли в сукупності не менше половини акціонерного капіталу, а для набуття чинності постанови зборів за неї мало бути подано не менше трьох чвертей голосів акціонерів, що брали участь⁸.

Офіційне заснування й відкриття дій Товариства відбулося 19 червня 1891 року. До правління Товариства були обрані А. Струве, І. Мацнев і Н. Саханський. Директором-розпорядником Товариства був обраний Федір Струве, брат Аманда Струве, який також заміщав останнього в період його відсутності. Правління розмістилося за адресою Велика Житомирська, 10. Днем раніше на Великій Васильківській вулиці, поблизу нинішньої станції метро «Либідська», відбулася урочиста закладка робіт з будівництва конки⁹. Першу чергу рейкового шляху, від станції Либідь до Маріїнсько-Благовіщенської вулиці (Саксаганського), побудували всього за місяць. 18 липня відкрився пробний рух вагонів конки; 30 липня о 7:00 ранку почалося регулярне пасажирське сполучення. Перший вагон провіз сімох пасажирів лінією завдовжки близько 3 верст (3,2 кілометрів) за 20 хвилин¹⁰. 6 серпня, після закінчення будівництва колій по Хрещатику, маршрут було продовжено до Царської площі¹¹.

З перших же днів роботи конки вона набула великої популярності серед городян. З 30 липня по 1 вересня конкою скористалися більше 260 тис. чоловік, і виручка перевищила 15 тис. рублів. Це негайно відбилося на курсі акцій підприємства. «Как известно, на постройку конки у нас денег г. Струве найти не мог, – повідомляв газетний кореспондент, – но как только он выстроил первую линию и публика увидела первые переполненные вагоны, как вдруг деньги откуда-то взялись и г. Струве был завален просьбами «уступить несколько акций»». Тисяча 250-рублевих акцій була швидко продана за ціною 280 рублів за штуку, наступна тисяча – по 290 рублів, після чого продаж було припинено¹². Акції швидко зробилися предметом жвавої біржової гри, тобто спекуляції; до початку жовтня одна з київських міняльних контор заробила на їх перепродажі більше 50 тис. рублів¹³.

26 жовтня 1891 року почалася експлуатація третьої черги конки, від Олександрівської (Контрактової) площі до Троїцької площі на Куренівці (біля нинішнього Подільського трамвай-

ного депо)¹⁴. 27 листопада цей маршрут конки був продовжений Олександрівською вулицею (Сагайдачного) до церкви Різдва на Поштовій площі¹⁵. Таким чином було закінчено будівництво першої з передбачених договором 1889 року ліній конки – з істотним винятком: була відсутня ділянка між Царською і Поштовою площами, крутим Олександрівським (Володимирським) узвозом.

Популярність нового виду транспорту успішно відбилася на фінансових показниках підприємства. За приблизно півроку роботи, з 20 червня по 30 грудня 1891 року, Товариство отримало 68 272 рублів доходу при 43 692 рублях витрати, закінчивши таким чином рік з чистим прибутком у 24 580 рублів. Близько двох третин цього прибутку було виплачено власникам акцій: володарі розміщених на той момент 2 254 акцій отримали дивіденд у розмірі 7,50 руб. на акцію, тобто 3% (усього, відповідно, акціонерам було виплачено 16 905 рублів)¹⁶.

Успішна робота підприємства дозволяла Аманду Струве бути впевненим у його подальшій перспективі та продовжити заплановане будівництво. Якій новим етапом стала електрифікація трамвая. Струве відпочатково розумів, що застосування кінної тяги на Олександрівському узвозі практично нереальне, і звернувся до міської управи за дозволом застосувати на київському трамваї електричний двигун ще в квітні 1890 року¹⁷. У травні того ж року дума висловила принципову згоду на застосування електричного двигуна, після чого приступили до обговорення технічних аспектів електрифікації¹⁸. У кінцевому підсумку Струве змушений був дати підписку про припинення роботи електричного трамвая у випадку, якщо останній створить проблеми для роботи телеграфу, телефону або безпеки жителів. Паралельно з роботами з електрифікації було прийнято рішення про експлуатацію на київському трамваї парової тяги. Пробний рейс паровоза по лінії Царська площа – Либідь відбувся 7 лютого 1892 року¹⁹, а регулярний рух почався кількома днями пізніше²⁰. Електрична ділянка, від Царської до Олександрівської площі, стала до ладу 1 червня 1892 року (ставши першою лінією електричного трамвая в Російській імперії)²¹.

Таким чином, у 1892 році трамвайне підприємство експлуатувало одночасно кінну, парову та електричну тягу. На лінії Думська площа – Лук'янівська площа, рух по якій було відкрито 1 липня 1892 року, спочатку застосовувалися паровози, але потім від них змушені були відмовитися, позаяк їхня експлуатація на крутому ухилі Малої Житомирської вулиці була непрактична. На лінії Хрещатик – Кадетське шосе, що відкрилася в жовтні 1892 року, застосовувалася тільки кінна тяга. Сама по собі необхідність підтримувати різні механізми означала збільшення витрат, насамперед через необхідність утримувати значну кількість службовців. Експлуатація і конки, і паровозів на крутих підйомах також викликала додаткові витрати; а те, що електрична ж ділянка була занадто короткою, що означало неможливість покрити за рахунок її експлуатації витрати на роботу електростанції. Як результат, Товариство закінчило 1892 рік з мінімальним перевищенням доходу (273 242 рублів) над витратою (269 959 рублів). Дивіденди акціонерам за цей рік не виплачувалися зовсім, а весь прибуток, за рішенням загальних зборів акціонерів, був наданий на користь службовців підприємства²².

На тих же зборах, під головуванням Струве, були проведені перевибори членів правління. Тепер до його складу увійшли сам А. Струве, І. Мацнев і відомий київський капіталіст Давид Марголін. Посаду директора-розпорядника дороги було скасовано, а замість неї засновано посаду керуючого міською залізницею, на яку був обраний Н. Саханський. Було проведено реорганізацію системи правління Товариства, що мала на меті скоротити витрати на 12 000 рублів на рік.

Основною ж запорукою успішної діяльності Товариства мала стати подальша електрифікація трамвайних ліній. Хоча ще кілька відкритих у наступні роки ліній (Печерська, Вокзальна, Володимирська) спочатку використовували кінну тягу, курс на електрифікацію було здійснено. 26 травня 1894 року вступила в дію нова трамвайна електростанція. Виступаючи на церемонії її відкриття, Артур Абрагамсон зазначив, що доти в Києві, по суті, провадився тільки дослідний рух електричних вагонів – тепер же з'являється можливість влаштувати справжню мережу електричного трамвая²³. Дійсно, вже через кілька днів почався рух електричних вагонів Хрещатиком, через три місяці – на вокзал. Останню лінію конки – Кирилівську, від Подолу до Троїцької площі – було електрифіковано на початку 1896 року²⁴, у зв'язку з чим можна говорити про закінчення першого етапу функціонування Товариства КМЗ. На цьому етапі були побудовані всі передбачені договором 1889 року лінії, за винятком ліній Маріїнсько-Благовіщенською вулицею та Ярославовим валом, а фінансове становище трамвайного під-

приємства остаточно стабілізувалося. У 1895 і 1896 роках Товариство отримало, відповідно, 181 тис. руб. і 231 тис. руб. чистого прибутку. У липні 1894 і липні 1896 років було проведено, відповідно, другий і третій випуск акцій – по 2000 штук в кожному випадку – що означало збільшення основного капіталу Товариства вдвічі, до 2 млн рублів²⁵.

Очевидний комерційний успіх трамвайного підприємства спричинив тоді ж, у середині 1890-х років, появу потенційних конкурентів. У 1894 році інженер Кривцов запропонував прокласти трамвайну лінію вздовж Брест-Литовського шосе до майбутнього дачного селища Святошин. У квітні 1896 року Кривцов поступився правом на спорудження цієї лінії Олександрю Кумбарі²⁶. Останній запланував, крім Святошинської лінії, прокласти допоміжну лінію по Кадетському шосе (нині вулиця Чорновола) від Триумфальних воріт (біля нинішнього Повітрофлотського мосту) до Львівської вулиці (Артема). Однак у § 7 договору 1889 року йшлося: «город, если пожелает во всякое время устроить конно-железные дороги, обязан предложит сооружение таковых ему, г-ну Струве»; лише у випадку, якби протягом шести місяців з дня одержання такої пропозиції не було укладено договір, місто мало право залучити іншого підприємця²⁷. Пославшись на цей пункт, Товариство вимагало від міста відмовити Кумбарі в дозволі на будівництво будь-яких ліній по міських вулицях. Юридична комісія міської думи підтвердила правомірність претензій Товариства, і Кумбарі було видано дозвіл лише на спорудження Святошинської лінії, що не підпадала під дію договору, оскільки Брест-Литовське шосе тоді не перебувало у віданні міста. У наступні роки, крім Святошинської, було відкрито кілька трамвайних ліній, які не належали Товариству (Кадетська, Деміївська, Дарницька), проте всі вони проходили по непідконтрольним місту територіям. Для повноти згадаємо про проект другого трамвайного товариства, поданий до міської думи київським домовласником Феофілом Дузінкевичем навесні 1901 року²⁸. Але й цьому проекту не було дано ходу.

Перспектива подальшого розвитку трамвайної мережі поставила на порядок денний питання про укладення додаткового договору між містом і Товариством, в якому був би (як мінімум) обговорений список майбутніх ліній. З цією метою міською управою було створено спеціальну комісію. У липні 1897 року дума висловила попередню згоду на укладення додаткового договору²⁹. У серпні 1898 року дума затвердила представлений на її розгляд проект договору (внісши до нього деякі зміни). Проектом було передбачено будівництво нових ліній: по Нижньо-Володимирській вулиці (нині частина Володимирської, від вулиці Толстого до Жилианської); до Політехнічного інституту; від Троїцької площі через Петропавлівську площу до майбутніх дач у Пущі-Водиці. Проект також передбачав будівництво других колій на деяких існуючих лініях³⁰. Проте київський губернатор не затвердив постанову думи, вказавши на неясність деяких положень проекту договору, що могла викликати труднощі в подальшому. Міська управа, у свою чергу, вважала, що губернатор може призупинити дію угоди міста з підприємцями лише тоді, коли останнє «явно порушує інтереси місцевого населення», що в даному випадку безумовно не мало місця³¹. Дума, однак, врахувала пропозиції губернатора і внесла уточнюючі зміни до проекту³². Договір між міською управою і правлінням Товариства КМЗ було підписано 13 квітня 1899 року³³.

5 жовтня того ж року розпочався рух по двох нових трамвайних лініях – від Бессарабської площі до Політехнічного інституту й від Троїцької до Петропавлівської площі на Куренівці³⁴. 16 грудня 1900 року вступила в дію дачна лінія до Пущі-Водиці³⁵, на якій спочатку використовувалася парова тяга (лінію було електрифіковано лише через чотири роки). У тому ж 1900 році було порушено питання про будівництво Лук'янівсько-Кирилівської лінії, через Макарівський узвіз (в районі нинішнього Подільського узвозу)³⁶, і лінії по Нижньо-Володимирській та Жилианській, від університету до Троїцької площі³⁷. (Ці лінії були відкриті чотирма і дев'ятьма роками пізніше, відповідно.)

Відкриття руху по нових лініях дозволило Товариству збільшувати прибуток, що давало міцну базу для його подальшого розвитку. Фінансова стабільність підприємства сприяла його привабливості для майбутніх акціонерів. У 1901 і 1904 роках відбулися, відповідно, 4-й і 5-й випуск акцій – по 2000 у кожному. Акції 5-го випуску були реалізовані значно дорожче номіналу – по 305 рублів за штуку³⁸.

У вересні 1904 року помер відомий київський меценат Лазар Бродський, який на той момент володів двома третинами акцій Товариства³⁹. У грудні його спадкоємці продали всі свої акції

групі бельгійських банків і капіталістів, причому бельгійці сплатили більш ніж у два з половиною рази вище номіналу – по 645 рублів за акцію⁴⁰. Так було організовано «Société anonyme Belge des tramways de Kieff» [Бельгійське акціонерне товариство київських трамваїв], засноване 5 січня 1905 року⁴¹. Це товариство в подальшому випускало свої власні акції та облігації, номіновані в бельгійських франках.

Так почався «бельгійський» період роботи київського трамвая, що тривав до 1918 року. У структурі київського Товариства при цьому ніяких принципових змін не відбулося; воно продовжувало працювати згідно зі статутом 1890 року, хоча членами правління тепер були переважно бельгійські піддані (у різні роки – Р. Бетт, Г. Дальбру, А. Де-Лабордер, Е. Дельфорж, Р. Легоде). Приплив іноземного капіталу сприяв прискоренню зростання підприємства. Основний капітал Товариства з 1892 по 1913 рік, коли були продані його останні акції, зріс з 1 до 9 млн рублів. Перше його потроєння, в «добельгійський» період, зайняло дванадцять років, друге потроєння, в «бельгійський» період – дев'ять років, як це видно з наступної таблиці⁴².

Динаміка зростання основного капіталу Товариства КМЗ

Рік	Порядковий номер випуску акцій	Реалізовано акцій	Основний капітал, тис. руб.
1891	1	2254	563,5
1892	1	1746	1000
1894	2	2000	1500
1896	3	2000	2000
1901	4	2000	2500
1904	5	2000	3000
1906	6	2000	3500
1907	7	6000	5000
1909	8	2000	5500
1910	9	6000	7000
1912	10 (1 серія)	4000	8000
1913	10 (2 серія)	4000	9000

Відзначимо, що ще одним чинником фінансового успіху підприємства в «бельгійський» період стала посилена експлуатація його службовців. У січні 1909 року троє селян у проханні на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора повідомляли: «Почти с основания Киевской городской железной дороги мы служим на ней в качестве кондукторов. С переходом дороги Бельгийскому Акционерному обществу условия службы сильно изменились к худшему и приходится дрожать почти за каждый день»⁴³.

Окремого розгляду заслуговує питання про взаємини Товариства з містом і його мешканцями. Оскільки діяльність трамвайного підприємства безпосередньо торкалася багатьох аспектів міського життя (не тільки мобільності населення, а й благоустрою міста, заощення вулиць, функціонування електричної, телефонної, телеграфної мереж, водопроводу і т. ін.), інтереси Товариства та міста багаторазово перетиналися, і часто це призводило до конфліктів.

Основні аспекти взаємодії Товариства з містом були обумовлені в контракті 1889 року.

Так, згідно § 24 контракту, «предприниматель г. Струве должен производить работы не повреждая газопроводных, водопроводных и сточных труб и вообще сооружений городских, казенных, а равно и принадлежащих частным лицам». Згідно § 51, підприємець зобов'язаний був утримувати у справному стані рейковий шлях і смугу бруківки між рейками і на 3/4 аршини (53 см) з кожного зовнішнього боку рейок, «очищая на свой счет снег, сор и грязь, без накопления их в кучи и без разбрасывания на смежные мостовые»; місто, зі свого боку, зобов'язувалося (§ 37) відвести підприємцю чотири місця для звалювання бруду, снігу і сміття не далі 250 сажнів (530 метрів) від лінії. У § 56 вказувалося, що «в случае надобности в исправлении или устройстве вновь правительством или городом водопроводов, водостоков, канализации, газопроводов, телеграфных или телефонных проводов, при перепланировке улиц, а равно всяких подземных или надземных работ по улицам» підприємець зобов'язаний був за свій рахунок розібрати і потім відновити рейковий шлях. За порушення зобов'язань були передбачені штрафи, суми яких були також прописані в контракті (§ 58): наприклад, за будівельні роботи, розпочаті без дозволу міста – 100 рублів; за перевищення швидкості руху вагонів – 20 рублів за кожен випадок; за неприбирання сміття, бруду або снігу протягом доби – 1 рубль з кожної погонної сажні (2,13 метра) неприбраного шляху. Виконання підприємцем зобов'язань забезпечувалося грошовою заставою в сумі 30 000 рублів. Штрафи, неустойки та витрати на здійснені містом за рахунок підприємця роботи вираховувалися з суми застави, підприємець же зобов'язаний був поповнити утриману суму протягом десяти днів (§ 16, 18). Після створення Товариства до нього, згідно з тим же договором (§ 8), автоматично перейшли всі права та обов'язки підприємця⁴⁴.

Однак у перші ж роки діяльності Товариства виникли непередбачені ситуації. Першим конфліктом, що поставив був під сумнів долю всього підприємства, стала загроза заборони електричної тяги на трамваї. У той час не дуже добре уявляли собі можливі побічні ефекти електричного струму. Влітку 1895 року урядом було порушено питання про відкликання дозволу на будівництво нових ліній електричного трамвая і, більше того, про заміну електричної тяги на вже існуючих лініях на парову і кінну, зважаючи на шкідливий вплив трамвайних струмів на телефонну мережу⁴⁵. В цьому випадку міська управа виступила на боці Товариства, підтримавши клопотання про залишення електричної тяги, «как безусловно удобнейшей и рациональной»⁴⁶. Питання було незабаром знято з порядку денного.

Взимку 1901 року приводом для конфлікту між містом та Товариством стало питання про очищення від снігу новозбудованої лінії в Пуцу-Водицю. Протягом декількох років Товариство відмовлялося приймати цю роботу на себе або навіть оплачувати її – незважаючи на нагадування з боку міста про те, що, згідно з контрактом, очищення входило в обов'язки Товариства. Останнє всякий раз «шантажувало» місто, закриваючи рух по лінії після великих снігових заметів – і місто з року в рік оплачувало її очищення⁴⁷.

Штрафи, що накладалися на Товариство за «самовільне», без дозволу, будівництво, були досить регулярним явищем. У вересні 1901 року Товариство було оштрафовано на 100 рублів «за самовольное устройство им параллельного рельсового пути по линии от Бессарабки к политехническому институту»⁴⁸. Штраф на таку саму суму, накладений у листопаді 1907 року «за самовольное устройство разъезда на Круглой Университетской улице»⁴⁹, був Товариством опротестований. Голова правління Давид Марголін звернувся в залізничну комісію міської управи, вказавши, що Товариству було дано дозвіл на прокладку других колій по Липкінській лінії, а влаштування роз'їзду є тимчасовим заходом. Штраф було скасовано⁵⁰. В аналогічному випадку в листопаді 1908 року Товариство опротестувало штраф, накладений «за приступ к работам, без разрешения Управы, по установке столбов и подвеске проводов на подъездной ветке к машинному зданию в Пуце-Водице», посилаючись на те, що належний дозвіл було йому видано ще в 1904 році. Однак міська управа залишила рішення в силі, вказавши, що той дозвіл був тимчасовим⁵¹. Суми штрафів іноді досягали досить значних розмірів; так, у лютому 1908 року «за несвоевременную уборку снега и сметение его на смежные мостовые» Товариство було оштрафовано на 7 343 рублі⁵².

Крім штрафів, накладених на Товариство постановами міської управи, приватні особи час від часу подавали судові позови до Товариства у зв'язку з тими чи іншими (на думку позивачів) порушеннями. Один такий позов розглядався київським мировим суддею в листопаді 1897 року,

а апеляція позивача на рішення судді – у квітні 1898 року. Позивач, колезький асесор Н. Добринін, домагався відшкодування йому 30 руб. 12 коп. зайвої плати за проїзд, взятої з нього в період з 1892 по 1897 рік. Суд визнав позов таким, що підлягає задоволенню, лише щодо 8 копійок (!), перебраних з позивача в одній поїздки в жовтні 1897 року, яка сума й була повернута заявнику⁵³. Зазвичай же позови до Товариства подавалися як наслідок нещасних випадків, що приводили до травмування або смерті пасажирів. Так, в 1893 році вдова військового доктора П. Забелло подала позов на суму 25 000 рублів у зв'язку із загибеллю її чоловіка під колесами вагона конки роком раніше⁵⁴. Справа, що розглядалася київським окружним судом, закінчилася угодою, за якою Товариство виплатило вдові та її трьом дітям одноразову допомогу в розмірі 8 000 рублів⁵⁵. У 1916 році в цивільному департаменті київської судової палати розглядалася справа за позовом доктора Беньяша до правління Товариства на суму в 40 000 рублів. Приводом до пред'явлення позову став нещасний випадок із сином заявника, гімназистом, що потрапив під колеса вагона, в результаті чого йому довелося ампутувати ногу. Суд задовольнив позов частково, у розмірі 25 000 рублів⁵⁶.

Якісно новий етап історії Товариства наступив на рубежі 1912–1913 років. Згідно з угодою 1889 року, після 45 років підприємство безоплатно надходило у власність міста (§ 5, 9), проте місто мало право достроково, після 25 років, викупити підприємство, сплативши його власнику десятикратний середньорічний чистий дохід (прибуток) за п'ять років, що передували викупу⁵⁷. Викуп, таким чином, міг відбутися, починаючи з 1 листопада 1914 року. Голова міської залізничної комісії Валеріан Оргіс-Рутенберг почав неформальне обговорення питання про викуп на початку 1908 року⁵⁸. Влітку 1909 року був складений інвентарний список устаткування Товариства, зважаючи на майбутній викуп⁵⁹. Формальне рішення про викуп підприємства було ухвалено міською думою в жовтні 1912 року, причому сам викуп мав відбутися 1 січня 1915 року⁶⁰.

З цього моменту практично єдиний інтерес акціонерів полягав у максимально можливому підвищенні прибутку Товариства. Будівництво нових ліній, починаючи з 1913 року, не велося, а ремонт і обслуговування рухомого складу було зведено до мінімуму. Цей же етап характеризується загостренням відносин між Товариством та містом і виникненням нових конфліктів. Основним з них стала суперечка між Товариством та містом щодо викупної суми. Зважаючи на нечіткості визначення чистого доходу (не було уточнено, що саме включати в суму такого), Товариство й місто розійшлися в оцінці цієї суми приблизно в два з половиною рази (21 млн руб. і 8 млн руб., відповідно)⁶¹. Ця суперечка стала предметом судового розгляду.

Починаючи з осені 1912 року⁶², Товариство неодноразово відмовляло міській управі в її вимогах надати опис свого майна або допустити представників управи на територію трамвайних парків для огляду рухомого складу та інвентаря⁶³. Суперечки, що виникали у зв'язку з цим, гальмували процес викупу.

У 1913 році місто організувало рух автобусів по лінії Царська площа – Виставка (район нинішнього спорткомплексу «Олімпійський»). Маршрут автобуса дублював існуючий на той момент маршрут трамвая № 1. Не приховувалося, що однією з основних цілей відкриття нового виду транспорту було організувати конкуренцію трамваю, щоб зменшити дохід Товариства та відповідно викупну вартість підприємства⁶⁴. Уже через три тижні після початку руху автобусів Товариство подало заяву до міської управи, вказавши, що відкриття автобусного маршруту порушує права Товариства за договором з містом⁶⁵ (що не відповідало дійсності: договір жодним чином не стосувався безрейкового транспорту). Реальної конкуренції не вийшло (масштаби трамвайного й автобусного підприємств були абсолютно непорівняні), й автобусний рух було закрито в грудні 1914 року.

Характер взаємин між містом і Товариством у цей період ілюструється наступним епізодом. У січні 1915 року міська управа звернулася до правління Товариства з такою заявою: «За последнее время ролики и двигатели вагонов КГЖД или не смазываются совсем, или смазываются нефтью вместо смазки, что повлечет за собой ненормальный износ оборудования. Констатируя этот факт недобросовестного отношения Правления к вверенному ему городскому имуществу Городское Управление оставляет за собой право взыскать происшедшие от сего убытки при расчете с Обществом»⁶⁶. (Слід зазначити, що, на думку управи, з 1 січня 1915 року, тобто з оголошеної дати викупу, все майно Товариства, включаючи вагони, належало місту – незважаючи на те, що сам викуп ще не відбувся.) Відповіддю Товариства

було: «В ответ на отношение Управы <...> Правление имеет честь сообщить, что употребленное в этой бумаге выражение «недобросовестное отношение Правления» настолько неуместно, что оно, это выражение, исключает возможность дальнейшей переписки Правления по предмету сему в отношении Управы»⁶⁷.

Слухання справи про викуп підприємства в Київському окружному суді розпочалось у вересні 1915 року⁶⁸. Весь час, поки тривав розгляд, трамвай продовжував працювати як приватне підприємство. Подорожчання, викликане світовою війною, що тривала, призвело до помітного підвищення витрат, однак і за 1915, і за 1916 рік підприємство принесло значний прибуток. Зокрема, за 1915 рік акціонери отримали дивіденди з розрахунку 33 руб. 40 коп. на акцію, тобто 13,4 % річних⁶⁹. Ситуація радикально змінилася в 1917 році, коли інфляція, що посилилась, зробила неможливим прибуткову роботу трамвая. Наприкінці цього року у спробі звести баланс було проведено підвищення трамвайного тарифу, але виправити ситуацію це вже не могло. Товариство закінчило 1917 рік зі збитком, що перевищував сумарний прибуток за два попередніх роки (див. таблицю).

Результати роботи київського трамвайного підприємства

Рік	Вулична довжина ліній, км	Число пасажиро-дільниць, млн	Дохід, тис. руб.	Витрата, тис. руб.	Прибуток, тис. руб.	Прибуток, % від витрати	Прибуток, % від основного капіталу
1891	9,5	1,523	68	44	24	54,5	4,3
1892	18,9	6,137	273	270	3	1,1	0,3
1893	20,5	8,356	373	350	23	6,5	2,3
1894	20,5	10,037	455	358	97	27,1	6,4
1895	27,6	12,826	588	407	181	44,5	12,1
1896	27,6	14,383	659	428	231	54,0	11,6
1897	31,3	16,713	766	478	288	60,3	14,4
1898	31,5	18,475	830	516	314	60,9	15,7
1899	36,0	21,821	990	593	397	67,0	19,9
1900	49,6	25,941	1102	701	401	57,2	20,1
1901	49,6	28,514	1230	776	454	58,5	18,2
1902	49,6	30,673	1307	836	471	56,3	18,8
1903	52,3	33,952	1421	857	564	65,8	22,6
1904	55,8	36,314	1534	860	674	78,4	22,5
1905	62,2	39,552	1641	955	686	71,8	22,9
1906	62,3	46,539	1903	1048	855	81,6	24,4
1907	62,3	51,255	2111	1103	1008	91,4	20,2
1908	62,7	55,874	2287	1174	1113	94,8	22,3
1909	81,1	59,460	2427	1194	1233	103,3	24,7
1910	81,1	67,820	2781	1338	1443	107,8	20,6
1911	82,2	77,598	3166	1536	1630	106,1	23,3
1912	82,2	84,381	3413	1544	1869	121,0	23,4

1913	82,2	94,302	3878	1641	2237	136,3	24,9
1914	82,2	91,438	3784	1559	2225	142,7	24,7
1915	82,2	95,319	4018	2174	1844	84,8	20,5
1916	82,2	108,634	4589	3006	1583	52,7	17,6
1917	82,2	100,867	4933	8862	-3929	-44,3	-43,7

Перетворення підприємства з дуже прибуткового на збиткове сприяло «зговірливості» його власників. Рішення суду в справі про викуп відбулося в травні 1917 року. Згідно з цим рішенням, місто мало виплатити Товариству близько 14 млн рублів. Це рішення не влаштувало обидві сторони; однак коли в листопаді того ж року було досягнуто згоди між сторонами, сума була знижена до приблизно 11 млн рублів. І все ж викупу не судилося відбутися. Революційні події в Києві в поєднанні з позицією бельгійських акціонерів, які визнали угоду між правлінням Товариства й містом неприйнятною для себе, привели до того, що процедура викупу зірвалася. Трамвайне підприємство спочатку деякий час керувалося організацією трамвайних службовців, а з 18 березня 1918 року (за новим стилем) безоплатно перейшло у відання міста⁷⁰. Підвищення тарифів дозволило підприємству стати дещо менш збитковим, ніж роком раніше: за підсумками 1918 року трамвайне підприємство отримало 10,639 млн руб. доходу при 13,753 млн руб. витрати, зазнавши таким чином збитку в 3,114 млн рублів⁷¹.

Таким чином, кінцем діяльності Товариства Київської міської залізниці стала весна 1918 року. Правда, восени 1919 року, коли Київ був під владою Добровольчої армії, була знову створена комісія з викупу трамвая, на засіданні якої на початку листопада обговорювалося питання «о выяснении окончательной суммы, подлежащей уплате бывшему Киевскому трамвайному обществу за выкупленный городом трамвай»⁷². Однак після остаточного встановлення радянської влади про викуп більш не йшлося. Акціонери не отримали ніяких грошей, а акції Товариства набули виключно колекційної цінності – так само як і акції всіх інших приватних підприємств зниклої Російської імперії.

Підводячи підсумки, перерахуємо знакові події, що дозволяють розділити період діяльності Товариства на кілька основних етапів.

- 1891 рік – заснування Товариства, початок його діяльності, відкриття першої лінії конки. Менш ніж через рік відкрито першу лінію електричного трамвая.

- 1896–1897 роки – закінчення електрифікації ліній конки, дострокове виконання договору 1889 року в частині будівництва трамвайних ліній. Товариство остаточно затверджується як вигідне комерційне підприємство, і починає активно обговорюватися питання про будівництво нових ліній.

- 1905 рік – продаж контрольного пакету акцій бельгійським підприємцям, заснування бельгійського акціонерного товариства київського трамвая. Якісних змін у роботі київського трамвая на цьому етапі не відбувається, проте зростання капіталу підприємства істотно прискорюється.

- 1912–1913 роки – завершення будівництва трамвайної мережі Товариства, прийняття міською думою рішення про викуп підприємства. З цього моменту нові лінії не будуються, нові акції не випускаються, а відносини між Товариством та містом значною мірою обумовлені фінансовими інтересами сторін напередодні викупу.

- 1918 рік – припинення діяльності Товариства, безкоштовний перехід трамвайного підприємства до міста.

Отже, проіснувавши як приватне підприємство трохи більше чверті століття, київський трамвай досягнув комерційного успіху і мав хороші перспективи розвитку, які, однак, були перервані війною і революцією. Подальший його розвиток як міського підприємства став можливим лише в 1920-і роки.

- ¹ Паровоз. – 5 января 1869.
- ² Машкевич С. Перші проекти міського транспорту в Києві (друга половина XIX ст.) // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 41. – С. 33–43.
- ³ Известия Киевской Городской Думы. – 1886. – № 10. – С. 392–395.
- ⁴ Известия Киевской Городской Думы. – 1887. – № 2, ч. 1. – С. 549.
- ⁵ Известия Киевской Городской Думы. – 1887. – № 4, ч. 2. – С. 1–23.
- ⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162–162о.
- ⁷ Киевский трамвай за сорок лет. – К., 1933. – С. 18.
- ⁸ Алфавитный указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства, издаваемому при Правительствующем Сенате. – СПб., 1891. – С. 346–364.
- ⁹ Киевское слово. – 19 июня 1891.
- ¹⁰ Киевское слово. – 31 июля 1891.
- ¹¹ Киевлянин. – 8 августа 1891.
- ¹² Киевское слово. – 17 сентября 1891.
- ¹³ Киевское слово. – 10 октября 1891.
- ¹⁴ Киевское слово. – 26 октября 1891.
- ¹⁵ Киевское слово. – 27 ноября 1891.
- ¹⁶ Киевское слово. – 27 мая 1892.
- ¹⁷ Ржонсницкий Б. Н. Трамвай – русское изобретение. – М., 1952. – С. 43–44.
- ¹⁸ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 226. – Спр. 120. – Арк. 13в, 9–10.
- ¹⁹ Киевлянин. – 9 февраля 1892.
- ²⁰ Киевлянин. – 14 февраля 1892.
- ²¹ Киевское слово. – 31 мая 1892.
- ²² Киевское слово. – 23 июня 1893.
- ²³ Киевлянин. – 27 мая 1894.
- ²⁴ Киевлянин. – 23 января 1896.
- ²⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 110. – Арк. 30.
- ²⁶ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 230. – Спр. 300. – Арк. 22–23.
- ²⁷ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162б зв.
- ²⁸ Киевская газета. – 2 мая 1901.
- ²⁹ Известия Киевской Городской Думы. – 1897. – № 7. – С. 9–11.
- ³⁰ Известия Киевской Городской Думы. – 1898. – № 8. – С. 73–81.
- ³¹ Киевлянин. – 1 октября 1898.
- ³² Известия Киевской Городской Думы. – 1898. – № 10. – С. 13–14.
- ³³ Известия Киевской Городской Думы. – 1899. – № 4. – С. 61.
- ³⁴ Киевлянин. – 5 октября 1899.
- ³⁵ Киевлянин. – 16 декабря 1900.
- ³⁶ Киевлянин. – 10 июня 1900.
- ³⁷ Киевлянин. – 14 июня 1900.
- ³⁸ Киевлянин. – 19 декабря 1904.
- ³⁹ Киевский трамвай за сорок лет. – К., 1933. – С. 26.
- ⁴⁰ Киевлянин. – 19 декабря 1904.
- ⁴¹ Moniteur Belge. – 12 janvier 1905. – № 204.
- ⁴² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 157. – Арк. 5.
- ⁴³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 45. – Арк. 13.
- ⁴⁴ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162б–162л.
- ⁴⁵ Киевлянин. – 28 июля 1895.
- ⁴⁶ Киевлянин. – 30 июля 1895.

- ⁴⁷ Машкевич С. Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ – Пуща-Водиця // Етнічна історія народів Європи. – 2012. – Вип. 38. – С. 22–32.
- ⁴⁸ Києвлянин. – 12 сентября 1901.
- ⁴⁹ Києвлянин. – 17 ноября 1907.
- ⁵⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 6. – Спр. 94. – Арк. 55–56.
- ⁵¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 6111. – Арк. 68–71.
- ⁵² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 6. – Спр. 94. – Арк. 62.
- ⁵³ Києвлянин. – 27 февраля 1898.
- ⁵⁴ Києвлянин. – 1 июня 1893.
- ⁵⁵ Києвлянин. – 15 января 1894.
- ⁵⁶ Южная копейка. – 19 мая 1916.
- ⁵⁷ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162б–162в.
- ⁵⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 16. – Арк. 4.
- ⁵⁹ Києвлянин. – 25 июля 1909.
- ⁶⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 161. – Арк. 178.
- ⁶¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 4. – Арк. 3.
- ⁶² Киевская мысль. – 30 октября 1912.
- ⁶³ Києвлянин. – 26 сентября 1914.
- ⁶⁴ Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – № 2 (115). – С. 38–41.
- ⁶⁵ Киевская мысль. – 21 июня 1913.
- ⁶⁶ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 28. – Арк. 21.
- ⁶⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 28. – Арк. 34.
- ⁶⁸ Киев. – 14 августа 1915.
- ⁶⁹ ДАК. – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 3зв.
- ⁷⁰ Машкевич С. Київський трамвай у період першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 149–161.
- ⁷¹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 2028. – Арк. 63–65.
- ⁷² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 465. – Арк. 12.

Статья посвящена истории акционерного Общества Киевской городской железной дороги – частного предприятия, владевшего трамвайной сетью Киева и эксплуатировавшего ее с 1891 по 1918 год. Выделены основные события, позволяющие разбить деятельность Общества на несколько этапов, каждый из которых характеризуется определенными особенностями работы предприятия. Рассказывается о взаимоотношениях Общества с городом и его жителями.

Ключевые слова: Киев, транспорт, трамвай, городская железная дорога, акционерное общество.

This article is dedicated to the history of the Kiev City Railway Society, a private enterprise which owned the Kiev tram network and operated it from 1891 through 1918. We mention the key events which divide the Society's activities into several stages, each of them characterized by certain peculiarities of the functioning of the enterprise. The relationship of the Society with the city and its residents is elucidated.

Keywords: Kiev, public transportation, tram, urban railway, joint-stock company.

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ДІЯЛЬНОСТІ АКЦИЗНИХ УПРАВЛІНЬ У СИСТЕМІ ІМПЕРСЬКИХ ОРГАНІВ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В ЮВІЛЕЙНИХ ВИДАННЯХ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Стаття присвячена дослідженню висвітлення в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії проблем створення та функціонування інституту акцизного контролю в імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні, зокрема наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Зроблено висновок про те, що діяльність згаданих фіскальних інституцій була предметом дослідження багатьох тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й ширитою висвітлювання аспектів, формою і жанром праць. Серед даної групи історіографічних джерел особливе місце посідають тогочасні спеціалізовані ювілейні видання, підготовлені чиновниками Міністерства фінансів, зокрема книги, присвячені 100-річчю Міністерства фінансів Російської імперії та 50-річчю діяльності органів адміністрування неокладних зборів.

Ключові слова: історіографія, акцизні управління, фіскальні органи, оподаткування, податкова політика, Міністерство фінансів, Наддніпрянська Україна.

Акцизні управління, як відомо, були створені в січні 1863 р. На чиновників губернських та окружних акцизних управлінь в Наддніпрянській Україні після введення імперським урядом казенної монополії наприкінці ХІХ ст. покладалися завдання забезпечити стягнення непрямих податей із підакцизних товарів. Аналізуючи діяльність цих фіскальних інституцій, необхідно враховувати і той факт, що в українських губерніях продукція винокурної та цукрової галузей економіки, тобто виробництво підакцизних товарів, значно випереджала загальноімперські показники. Перша світова війна принесла й значні зміни в діяльність органів акцизного нагляду, зокрема через заборону продажу спирту та горілчаних виробів для місцевого вжитку та збільшення акцизних ставок на всі підакцизні товари. А після окупації російськими військами Східної Галичини в 1914 р. до цього регіону направляються акцизні чиновники з українських губерній для стягнення акцизу з нафти, горілки й пива та забезпечення казенної монополії на сіль і тютюн відповідно до австро-угорського законодавства.

Наукові пошуки в царині податкової політики Росії в українських землях, зокрема проблем функціонування акцизних управлінь на території Наддніпрянської України, засвідчують, що ця проблематика знайшла певне висвітлення у науковій літературі, щоправда переважно сучасників тієї епохи, а не істориків. Діяльність згаданих фіскальних інституцій була предметом дослідження багатьох тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й широтою висвітлювання аспектів, формою і жанром праць. Проте праці сучасників тієї епохи не були предметом спеціального історіографічного дослідження, вони лише побіжно згадуються у наукових публікаціях Віктора Жвалюка¹, Володимира Гончарука², Олександра Головка³, Василя Орлика⁴ та ін.

Дослідники другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у працях, присвячених окремим проблемам реформування системи державного регулювання та оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у імперії Романових, заклали основи для вивчення проблеми діяльності акцизних управлінь у системі органів податкового контролю. Адже саме в той період відбувалися кардинальні реформи в сфері обігу алкогольної продукції.

Аналіз історіографічних джерел другої половини XIX – початку XX ст. засвідчує, що їх можна умовно розділити на три основні групи: 1) праці учених, переважно економістів та юристів; 2) публікації практиків – службовців різних підрозділів Міністерства фінансів; 3) тогочасна публіцистика діячів земств і лікарів з проблем політики держави у сфері обігу алкогольних напоїв. Праці першої групи, як правило, акцентують увагу на правових та економічних категоріях акцизних зборів і лише побіжно висвітлюють діяльність органів акцизного контролю, щодо історіографічних джерел третьої групи, то вони присвячені переважно проблемам боротьби із пияцтвом населення. Проте найбільш інформативними, на наше переконання, є праці не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть не відомих науковців тих часів, а практичних працівників, котрі у своїй роботі не просто описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а й висвітлювали проблеми у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення. Зупинимось детальніше саме на даній групі історіографічних джерел.

Мета даної статті – дослідити історіографію другої половини XIX – початку XX ст. проблем становлення та діяльності акцизних управлінь в системі органів податкового контролю в Наддніпрянській Україні. Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв'язання таких завдань: а) визначення ступеня висвітлення діяльності акцизних управлінь в імперії в цілому в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії; б) висвітлення в цих виданнях проблем діяльності акцизних органів в Наддніпрянській Україні.

Серед публікацій, які ми умовно віднесли до другої історіографічної групи джерел, особливе місце посідають тогочасні спеціалізовані ювілейні видання, підготовлені чиновниками Міністерства фінансів, зокрема книги, присвячені 100-річчю Міністерства фінансів Російської імперії⁵ та 50-річчю діяльності органів адміністрування неокладних зборів⁶. Ювілейне видання, підготовлене до 100-річчя Міністерства фінансів російської імперії, структурно складалося із двох томів (частин), кожен з яких хронологічно поділений на періоди правління російських імператорів, а в кожному з таких періодів виділені розділи, присвячені тим чи іншим фінансовим інститутам. Проблеми становлення та функціонування акцизних органів розглядаються в кожному з розділів «Центральні та місцеві установи Міністерства Фінансів» обох томів видання в періоди царювання Олександра II, Олександра III та перших років правління Миколи II. Автором даних розділів, як указується у передмові до кожного тому, був віце-директор Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Микола Покровський. Чиновник наголошує, що «головні основи акцизної системи питного збору затверджені були ще 26 жовтня 1860 р., а потім 4 липня 1861 р. видано Положення про питний збір, яке в деталях визначало структуру місцевого акцизного управління. В кожній губернії чи області (а при невеликій кількості заводів – в деяких сусідніх губерніях) засновано було губернські управління, у повітах (в одному чи декількох) – підпорядковані йому окружні акцизні управління»⁷.

М. Покровський констатував, що ще наприкінці правління російського імператора Миколи I, уряд планував замінити існуючу в так званих великоросійських губерніях акцизно-відкупну комісіонерську систему казенною монополією на гуртовий продаж спирту й вина, а в українських, білоруських та прибалтійських губерніях, які в імперському законодавстві мали назву привілейованих – системою стягнення акцизів під час відпуску спирту з винокурних заводів. Така заміна, як указує автор, фактично майже нічого не змінила б у привілейованих губерніях, за винятком лише скасування чаркових відкупів у тих місцях, де вони ще існували, а от у великоросійських це означало б лише заміну одного виду відкупів іншим, тому на урядовому рівні було вирішено ввести в імперії єдину акцизну систему оподаткування алкоголю. Таким чином, імперський чиновник Микола Покровський навіть у парадно-офіційному виданні Міністерства фінансів змушений був визнати, що імперський уряд, реалізуючи реформу оподаткування виробництва та продажу алкогольних напоїв, фактично поширив на всю імперію ті принципи, які діяли в українських, білоруських та прибалтійських губерніях⁸. Тобто, попри уніфікаторські заходи російського уряду в галузі оподаткування в наддніпрянській Україні, білоруських та Прибалтійських губерніях царат не лише не зміг насадити російську архаїчну відкупну систему оподаткування обігу алкогольних напоїв, а й змушений був поширити на всю імперію Романових принципи оподаткування цієї продукції, характерні для привілейованих губерній.

В аналізованій праці при описі структури акцизних управлінь на губернському та

повітовому рівнях підкреслюється, що «структура цього управління була абсолютно одноосібною – ніякого загального «присутствія» в губернському акцизному управлінні встановлено не було; необхідність суворого нагляду вимагало зосередження в руках керуючого значної влади над підлеглими: він призначав і звільняв всіх посадових осіб, крім лише свого помічника і ревізорів, але цих останніх міг усунути з посади, у разі виявлення будь-яких зловживань»⁹. Щодо підпорядкування губернських акцизних управлінь, то в книзі наголошується, що воно безпосередньо підпорядковане лише Міністерству фінансів, а губернатори мали відносно новоутвореного фіскального органу лише загальні повноваження. Так, зокрема, право нагляду, право вимагати виправлення недоопрацювань та порушень правил положення про питний збір, але без втручання в господарчі розпорядження управління, як залежного виключно від Міністерства фінансів. Лише у особливих випадках, губернатор міг відрядити від себе довіреного чиновника для ревізування заводів та загалом вивчення зловживань в акцизних управліннях, але про всі виявлені недоліки губернатор був зобов'язаний доповідати Міністру фінансів. А згодом до повноважень цивільних губернаторів було додано обов'язок «суворо спостерігати, щоб за вимогами посадових осіб акцизного управління вживалося б швидке і діяльне сприяння з боку міських і земських поліцій, які, в свою чергу, повинні були спостерігати за виконанням правил положення про акцизний збір, але у сфері нагляду, довіреного власне акцизному управлінню, могли діяти лише за вимогами цього управління та в межах інструкції, складеної Міністерством фінансів, по взаємодії з Міністерством внутрішніх справ»¹⁰. Щодо подальшого розширення кола обов'язків посадовців акцизних управлінь, то в аналізованій праці цілком об'єктивно вказується, що в період правління російського імператора Олександра II, вони розширювалися переважно за рахунок поступового покладання на них обов'язків із контролю за стягненням і інших акцизних зборів¹¹. Сам процес об'єднання в одній спеціалізованій фіскальній установі контрольних функцій щодо стягнення різноманітних акцизних зборів відображений у аналізованій праці схематично без надмірної деталізації, що безперечно дещо знижує інформаційний потенціал даного видання для дослідників історії податкової політики та діяльності імперських адміністративних установ. До суттєвих недоліків цієї праці також необхідно віднести й відсутність персоніфікації при описі тих чи інших подій у галузі державних фінансів, переважно лише сухі лапідарні згадки про посадовців, наприклад «Міністр фінансів», «головний інспектор». Єдиним, хто майже завжди персоніфіковувався був російський імператор. Зрозуміло, що «парадно-офіційне» видання, присвячене 100-річчю Міністерства фінансів, складно назвати неупередженим історіографічним джерелом, проте все ж необхідно зазначити, що проблеми діяльності органів акцизного контролю саме завдяки схематичності висвітлення їхньої роботи та їх «безособовість», як це не парадоксально, досить об'єктивно відображають процес становлення та функціонування даних фіскальних установ. Так, наприклад, указується, що у зв'язку із законодавчими змінами порядку розгляду порушень акцизних статутів, зокрема у випадку незгоди порушників із рішенням акцизного управління, розгляд справи переносився до суду. Окрім цього, як справедливо зазначено в ювілейному виданні, «порядок провадження справ щодо порушень акцизних статутів, у зв'язку з виданням нових правил про стягнення, а також застосування на винокурних заводах контрольних виномірювальних приборів, зміна системи справляння акцизу з цукру і введення нового тютюнового статуту – значно ускладнили діяльність акцизного нагляду. На думку керуючих акцизними зборами, вважалося нагально необхідним запровадити при губернських акцизних управліннях особливих техніків, які володіють спеціальними знаннями з усіх виробництв, обкладених акцизом, далі чиновників з судової частини, і нарешті, постійних контролерів на винокурних заводах»¹². М. Покровський наголошує, що імперський законодавець не лише вивчив усі клопотання представників органів акцизного нагляду, щодо покращення їхньої діяльності у відповідності до вимог часу, а й урахував їх у законі від 7 травня 1885 року, яким за їхнім свідченням «і обмежуються найголовніші зміни в системі власне акцизного нагляду»¹³.

Дійсно 7 травня 1885 р. на законодавчому рівні закріплюються зміни в штатах акцизних управлінь. Зокрема, в губернських акцизних управліннях вводилися посади старших і молодших техніків та чиновників із судової частини. Імперський законодавець, в п. 2 ст. II, даного правового акту, визначив обов'язки таких чиновників, указуючи, що на техніків акцизних управлінь покладалося здійснення під керівництвом управляючого акцизними зборами «спос-

тереження за контрольними приборами і за технічною частиною виробництв, обкладених акцизом, а також вирішення виникаючих на місцях технічних питань з акцизної частини, що не потребували дозволу центрального управління. Чиновникам судової частини довіряється спостереження за ходом і напрямом справ про порушення норм Статутів про акцизні збори за останніми вказівкам Керуючих цими зборами, а також захист зазначених справ у суді, та ведення інших судових справ, які можуть бути покладені на них за розпорядженням Міністра фінансів»¹⁴. Окрім посад старших і молодших техніків та чиновників із судової частини, п. 3. ст. II також передбачалися посади старших і молодших контролерів для безпосереднього нагляду за винокурними заводами та за необхідності й торгівлею алкоголем¹⁵.

Не залишилася поза увагою автора ще одна важлива складова діяльності органів акцизного контролю – організація місцевих установ із нагляду за роздрібною торгівлею алкоголем. М. Покровський зазначає, що «вже в 1882 р. були засновані губернські комісії, за участю представників адміністрації, земства та міст, з правом запрошення землевласників, волосних старшин, виноторговців і інших обізнаних осіб, для збирання відомостей про питну торгівлю та надання пропозицій про більш правильну її організацію»¹⁶. Напрацювання таких комісій, як підкреслює М. Покровський, були покладені в основу закону від 14 травня 1885 р.¹⁷, яким вносилися зміни до правил роздрібної торгівлі алкогольними напоями¹⁸. Ми погоджуємося із тезою автора про те, що сутність цього законодавчого акту полягала в зміні повноважень щодо надання дозволів на право роздрібної торгівлі алкоголем, зокрема цих повноважень позбавлялися сільські товариства. Право надавати подібні дозволи, імперський законодавець надавав виключно урядовим органам – губернським та повітовим із питних справ присутствам. М. Покровський указує, що дані інституції не були підрозділами Міністерства фінансів, а були «позавідомчим органом з представників адміністрації, земства та міського самоврядування, губернські – під головуванням губернатора, а повітові – під головуванням повітового предводителя дворянства, при чому чини акцизного нагляду входили до складу присутствій на правах обов'язкових членів»¹⁹. Правила від 14 травня 1885 р., дійсно мали завадити системним зловживанням у сфері обігу алкогольних напоїв, а позбавлення дозвільних повноважень у цій галузі органів селянського самоврядування не можна розглядати як наступ реакційних кіл чи контр реформу дворянства. Відомий російський публіцист Олександр Аксаков у своїй брошурі «Утримання питних закладів сільськими товариствами як найпростіша міра проти пияцтва та порушення правил статуту про питний збір»²⁰, та статтях «Про народне пияцтво»²¹ та «Питна справа і кабацьке питання в Росії»²², остання опублікована під криптонімом А. Е., не оминув увагою ефективності системи тогочасної акцизного нагляду. Так, зокрема, він указував, що викриття підпільних («корчемних») заводів «акцизними чиновниками має величезні труднощі – в таємному винокурінні зазвичай брало участь усе село, з волосною і сільською владою на чолі; – з боку ж чинів поліції і адміністрації таємне виробництво вина зустрічає, очевидно, набагато менше протидії, ніж відкриття явних питних закладів, з встановленими законом патентами»²³. До речі, проблема передачі дозвільних повноважень від сільських товариств до спеціальних присутствій, щодо роздрібної торгівлі алкогольними напоями поза територією міських поселень, чомусь не знайшла належної оцінки в сучасній історіографії, ні в монографії українського дослідника В. Жвалюка²⁴, ні в колективній праці російських науковців В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацілло²⁵. Передача повноважень від сільських товариств присутствам не могла не викликати хвилю незадоволення не лише діячів селянських адміністрацій, але й частини селянства, які унаслідок порушень законодавства отримували доходи від незаконного виробництва та торгівлі алкогольними напоями. Імперський законодавець, щоб дещо пом'якшити суспільний резонанс від таких змін, надав сільським товариствам, як і власникам земель, право клопотання перед присутствами, щодо заборони на їхній території роздрібної торгівлі алкоголем²⁶. Зрозуміло, що дана норма закону апriorі провокувала певне протистояння сільської громади та представників присутствій, переважно членів акцизних органів. Як справедливо зазначає М. Покровський, таке протистояння набуло форми масового тиражування сільськими товариствами «заборонних вироків, іноді з явною протидією і навіть опорою відкриттю закладів, дозволених присутствами, нарешті, в заступництві безпатентної торгівлі»²⁷. Ці та ряд інших чинників, на думку автора, спровокували появу нового закону від 5 травня 1892 р., сутність якого, за твердженням М. Покровського,

«зводилася, головним чином, до відновлення права сільських товариств на дозвіл питною торгівлею з отриманням, зверх того, за це плати»²⁸. Стосовно діяльності акцизних органів у перші роки правління Миколи II, М. Покровський, зазначає, що вони пов'язані із поетапним введенням казенної винної монополії, яке відобразилося на органах акцизного нагляду створенням особливих акцизних управлінь майже в кожній губернії, на яку розповсюджувався або де мав бути введений казенний продаж алкоголю. Так, зокрема, автор указує, майже відразу після експериментального введення казенної монополії у 4 східних губерніях (Пермській, Уфимській, Оренбурзькій та Самарській) з 1 січня 1895 р., казенна монополія з 1 липня 1896 р. вводилася і в українських губерніях, окрім Харківської, де була введена з 1 січня 1898 р.²⁹. А відносно змін в організації акцизного нагляду після введення в регіонах казенної монополії, автор підкреслює, що в «1898 р., для розгляду питань, стосовно завідування господарськими операціями з казенного питного продажу, запроваджуються при губернських акцизних управліннях господарчі комітети, як дорадчі установи при керуючому акцизними зборами, а за законом 8 червня 1898 р. всі акцизні управління на місцях, на які поширювалося положення про казенний питний продаж, отримують нові штатні розписи»³⁰.

Щодо другого, згаданого вище, ювілейного видання на честь 50-річчя діяльності органів адміністрування неокладних зборів, необхідно зазначити, що, не дивлячись на задекларовану його авторами позицію про те, що дане видання не є науковим дослідженням, але, завдяки використанню фактичних матеріалів, наданих департаментом неокладних зборів, на сьогодні, без перебільшення, є вагомим джерелом до вивчення становлення та діяльності таких спеціальних фіскальних органів, як акцизні управління.

Таким чином, здійснений нами аналіз ювілейних видань Міністерства фінансів Російської імперії дозволяє зробити такі висновки:

Проблема становлення та діяльності органів акцизного контролю знайшла відображення в цих книгах. Вважаємо, що ювілейне видання, присвячене 100-річчю створення Міністерства фінансів Російської імперії, є вагомим історіографічним джерелом, в якому схематично представлені всі основні етапи становлення та діяльності органів акцизного контролю, в тому числі й в Наддніпрянській Україні. В аналізованій праці показано, що навіть у дореформений період існуюча в ній традиційна система оподаткування алкогольної продукції була більш прогресивною, ніж та, що існувала власне в так званих «великоросійських» губерніях, і саме на її основі була розроблена і введена в імперії акцизна система оподаткування алкогольної продукції.

¹ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – 161 с.

² Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків, 2002. – 234 с.

³ Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. – Харків, 2005. – 448 с.; його ж. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика // *Право України*. – 2005. – № 3. – С. 129–131; його ж. Організаційно-правові засади фінансової адміністрації Російської імперії у дореволюційній історіографії // *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. – 2005. – Вип. 30. – С. 286–293; його ж. Теоретичні засади історико-правового дослідження фінансової адміністрації Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. – 2005. – № 3. – С. 27–32.

⁴ Орлик В. М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – 2004. – Вип. 2. (26) – С. 179–185; його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.) // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – 2004. – Вип. 4. (28) – С. 239–247; його ж. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (Збірник статей)*. – Вип. 27. – К., 2004. – С. 224–239; його ж. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // *Український історичний журнал*. – 2005. – № 4 (463). – С. 190–199; Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії

кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf

⁵ Министерство финансов, 1802–1902. Исторический обзор: в 2 т. – СПб., 1902.

⁶ Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. – СПб., 1913. – 295 с.

⁷ Министерство финансов... – С. 418.

⁸ Там само. – С. 512–514.

⁹ Там само. – С. 418.

¹⁰ Там само. – С. 418–419.

¹¹ Там само. – С. 419.

¹² Там само. – С.31.

¹³ Там само.

¹⁴ Об усилении личного состава Акцизных Управлений: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 7 мая 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 5. – № 2918. – С. 186–187.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Министерство финансов... – С.31.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Высочайше утвержденные Правила о раздробительной продаже напитков, 7 мая 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 5. – № 2946. – С. 199–209.

¹⁹ Министерство финансов... – С.31.

²⁰ Аксаков А. Н. Содержание питейных заведений сельскими обществами как простейшая мера против пьянства и нарушения правил Устава о питейном сборе. – СПб., 1874. – 61 с.

²¹ Аксаков А. Н. О народном пьянстве // Русский вестник. – М, 1872. – № 11. (Т. 102). – С. 142–202.

²² А.Е. Питейное дело и кабацкий вопрос в России // Вестник Европы. – Ч. 1. – 1876, июль – С. 65–94; Ч. 2, сентябрь. – С. 210–237.

²³ Там само. – С.77.

²⁴ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – 161 с.

²⁵ Захаров В. Н. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М., 2006. – 296 с.

²⁶ Высочайше утвержденные Правила о раздробительной продаже напитков, 7 мая 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 5. – № 2946. – С. 207.

²⁷ Министерство финансов... – С.33.

²⁸ Там само. – С. 33.

²⁹ Там само. – С. 340.

³⁰ Там само. – С. 342.

Статья посвящена исследованию освещения в юбилейных изданиях Министерства финансов Российской империи проблем создания и функционирования института акцизного контроля в империи в целом и в Приднепровской Украине в частности, в конце XIX – начале XX в. Сделан вывод о том, что деятельность упомянутых фискальных институтов была предметом исследования многих тогдашних ученых и практиков, которые оставили корпус разноплановых по проблематике и широте освещения аспектов, формой и жанром работ. Среди данной группы историографических источников особое место занимают тогдашние специализированные юбилейные издания, подготовленные чиновниками Министерства финансов, в частности книги, посвященные 100-летию Министерства финансов Российской империи и 50-летию деятельности органов администрирования неокладных сборов.

Ключевые слова: историография, акцизные управления, фискальные органы, налогообложения, налоговая политика, Министерство финансов, Приднепровская Украина.

This article is devoted to the problems of presentation in the anniversary publications of the Ministry of Finance of the Russian Empire the history of creation and functioning of the excise control institute in the empire as a whole and in Dnieper Ukraine in particular in the late XIX – early XX century.

It is concluded that the activity of these fiscal institutions has been the subject of the research of many contemporary scholars and practitioners who left the collection of writings diverse in issues and width of coverage of aspects, forms and genres. Among this group of historiographical sources, a special place is occupied by the special anniversary publications prepared by the officials of the Ministry of Finance, including books on the 100th anniversary of the Ministry of Finance of the Russian Empire and the 50th anniversary of non-taxable incomes.

Keywords: historiography, excise administration, fiscal authorities, tax, tax policy, the Ministry of Finance, Dnieper Ukraine.

РЕФЛЕКСІЯ ЧИ ДИСКУРС: АГРАРНІ РЕФОРМИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується історіографія аграрної політики Директорії УНР 1918–1920 рр. на основі порівняльного аналізу відомих праць уєнерівської і державницької історичних шкіл зарубіжної україністики.

Відзначається суперечливий характер оцінок земельних реформ, здійснюваних Радою Народних Міністрів УНР, обумовленість поглядів авторів на шляхи вирішення аграрного питання в Україні їхньою партійною приналежністю.

Аргументовано висновки стосовно характерних рис, напрямків і етапів висвітлення в зарубіжній історіографії земельного законодавства Української Народної Республіки доби Директорії.

Ключові слова: Історіографія, Українська революція, Директорія, Українська Народна Республіка, Рада Народних Міністрів, політична діаспора, земельна власність, аграрне законодавство, українське селянство, повстанський селянський рух.

Аграрне законодавство Директорії та соціально-економічна політика урядів УНР, здійснення землевпорядкування в українському селі в умовах інтервенції Радянської Росії і зовнішнього тиску військової дипломатії країн Антанти отримали неоднозначне трактування, суперечливі, часом протилежні оцінки в українській зарубіжній історіографії 1920-х – 1990-х років.

У зазначеному сенсі слід виокремити загальний огляд проблеми, до якого вдався відомий дослідник Д. І. Дорошенко у публікації «Замітки до історії 1918 року на Україні» та статті Дмитра Гирського, видані накладом видавництва «Батьківщина», під спільною назвою «Дивні способи виправдання антидержавної політики» як відгук на книгу І. Кедрина «Паралелі в історії України»¹. Власне, обидві розвідки є не більше ніж рефлексія на відомі твори В. К. Винниченка «Відродження нації» та П. О. Христюка «Українська революція, розвідки і матеріали», ремінісценсії роздумів окремих українських політиків, що були вибудовані у річищі соціалістичної ідеї й народницьких поглядів на потуги здійснення соціальних, зокрема, аграрних реформ Радою Народних Міністрів Директорії УНР.

В радянській історіографії зазначеного періоду досліджувана проблема практично не висвітлювалася, за винятком ситуативних посилок на деякі праці очільників Української революції періоду 1919–1920 рр., огульної критики аграрної політики Директорії², і лише як виняток – поверхневих, необ'єктивних оцінок позицій «наклепників» – зарубіжних українських авторів, як, наприклад, М. Сціборського, А. Білінського, Я. Стецька, котрі на загал нібито «приписували» «...політиці більшовиків ідеї ворожості до селянства»³.

Критичний науковий аналіз директоріанської доби у сучасній історіографії було започатковано лише із здобуттям незалежності України в дослідженнях фахових істориків В. П. Капелюшного і М. В. Стопчак. Спільною рисою, яка об'єднує їхні праці, є концептуальність, структурний характер висвітлення досягнень і прорахунків зарубіжної, радянської й сучасної вітчизняної історіографії у контексті осмислення соціально-економічної проблематики Української революції. Орієнтуючись на результати історіографічних розвідок, автори альтернативними шляхами прийшли до закономірного висновку – уряди УНР доби Директорії так і не змогли створити чіткої, зрозумілої селянам програми аграрних перетворень, що зумовило її соціальну, а згодом і військову поразку⁴.

Заслуговує на увагу історіографічний огляд внутрішньої політики Української Народної Республіки доби перебування Директорії в Кам'янці-Подільському, опублікований на сторінках

дисертаційного дослідження В. С. Лозового⁵, та аналіз зарубіжної української історіографії 1960-х – 1980-х років Р. Ю. Васковського⁶. Низка важливих аспектів аграрних реформ РНМ висвітлені у статтях та дисертації Н. А. Ковальової⁷, історіографічному дослідженні О. В. Салати⁸. Соціально-економічні проблеми історіографії внутрішньої політики Директорії, зокрема, вузлові питання реформування аграрних відносин урядами Української Народної Республіки плідно розроблялися вінницьким істориком М. В. Стопчаком⁹.

Таким чином, враховуючи вже наявні результати історіографічного аналізу проблеми, автором публікації поставлено за мету дослідити генеалогію складових земельних реформ Директорії у соціально-економічному, правничому і політичному контекстах з урахуванням об'єднуючих і конфронтаційних ознак земельного законодавства, їх потрактування в концептуальних дослідженнях діаспорної історіографії, які ґрунтовно не вивчалися науковцями, або ж не були безпосереднім об'єктом їхньої уваги.

Українську зарубіжну історіографію з досліджуваної проблеми умовно можна поділити на два періоди, межею для яких слугує час Другої світової війни: 1) довоєнний, або міжвоєнний (від 1920 до 1939 рр.); 2) повоєнний (від 1945 р. – до початку 1990-х років).

Міжвоєнна зарубіжна історіографія представлена переважно працями учасників визвольних змагань, лідерів політичних партій, урядовців Ради Народних Міністрів Директорії – УНР, які презентували уєнерівську та державницьку течії зарубіжної україністики двадцятих – тридцятих років минулого століття, що є феноменом української політичної еміграції. Так, «Вісник союзу українських емігрантських організацій в ЧСР» у жовтні 1930 року писав: «Українська еміграція є політичною. Це не означає, що всі українські емігранти займаються високою політикою, але це означає, насамперед, що причиною появи за кордоном країни в роках 1919–1920 великого числа емігрантів були події характеру політичного»¹⁰. Обставини життя в еміграції, намагання усвідомити причини поразки Української революції спонукали її учасників до рефлексії, самопізнання свого місця і міри відповідальності в національно-визвольному русі, що зумовило появу творів мемуарного характеру. Водночас слід відзначити, що історіографічну цінність мають далеко не всі еміграційні видання. Найбільший інтерес викликають праці лідерів Директорії, урядовців РНМ-УНР та їх опонентів, оскільки саме вони були причетні до вироблення і реалізації документів державного значення, що стосувалися реформування аграрних відносин 1918–1920 рр. в українському селі.

В історіографії Української революції помітне місце займає праця В. К. Винниченка «Відродження нації» (1920 р.). У роки описуваних подій автор перебував у вищих ешалонах політичної влади, був головою Директорії з 14 грудня 1918 до 13 лютого 1919 року. Попри ці обставини В. К. Винниченко оцінює її внутрішню політику надзвичайно критично та вказує на причини, що зумовили поразку УНР: отаманщину, петлюрівщину та п'ятаковщину (більшовизм). Описуючи наслідки діяльності Директорії, В. К. Винниченко з жалем констатував, що коли б задекларовані нею цінності проводилися у життя точно і послідовно, то того невдоволення (принаймні у таких розмірах) не було б допущено. Саме життя виправило б помилки, викреслило та стерло б неясності і наблизило проголошені наміри до реальності, уможливило б їх здійснення. «Вся причина іменно в тому, що ця декларація не переводилась у життя, вона лишалась собі на папері, а діяльність влади Директорії відбувалась зовсім по нічий, неписаній і неоголошеній програмі», – підкреслював він¹¹.

В. К. Винниченко відверто визнає, що коли б проти Директорії не розпочалося повстання українського селянства і робітництва у 1919 році, радянський уряд В. Леніна не пертворився б на деструктивну силу в УНР: «І не російський совітський уряд виганяв нас з України, наголошував автор, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»¹².

В. К. Винниченко гостро відгукується й про іншу сторону діяльності української влади – зовнішньополітичну. Ноту Директорії до Антанти, опубліковану у лютому 1919 р., у котрій велася мова про забезпечення владою соціально-економічних змін, і в першу чергу, негайне проведення аграрної реформи він нещадно розкритикував: «Яка ж ще аграрна реформа, коли вже був земельний закон?! Отто-ж значить, покінчено було й з аграрним законом. А які саме мали бути ті «реформи» в якому дусі, то про це треба було б докладніше спитати Гришиних-Алмазових»¹³. Так само негативно В. К. Винниченко характеризує продовольчу та

земельну політику Радянської влади, внаслідок якої почало «...все більше і більше розвиватися невдоволення як селянства, так навіть і робітництва»¹⁴. Проте найбільшим злом В. К. Винниченко уважав отаманію, маючи на увазі систему, природу режиму безконтрольну, безвідповідальну, дрібно-міщанську й егоїстичну, яка унеможливила не лише будь-які соціальні реформи в УНР, а стала однією з причин її краху¹⁵.

Типологія отаманщини та її вплив на визвольну боротьбу, які знайшли висвітлення у праці В. К. Винниченка, підтверджуються сучасними дослідженнями. Наслідком діяльності отаманів була руйнація місцевої влади, утрата довіри населення до Директорії та Армії УНР, поширення настроїв більшовизму серед селянства, загострення міжнаціональних відносин, наголошують сучасні українські історики¹⁶.

Однопартієць В. К. Винниченка Ісак Прохорович Мазепа, який був керівником уряду УНР від серпня 1919 до травня 1920 року, а потому у новому кабінеті зайняв пост міністра земельних справ з умовою недоторканності закону УНР про націоналізацію землі, концентрує увагу на військових подіях та внутрішньому становищі Директорії. Він зазначав, що Директорія, як і свого часу Центральна Рада, не виявила потрібного революційного темпу у своїй політичній роботі: її програмова декларація з'явилася тільки через півтора місяця після початку повстання, а земельний закон Директорії від 8 січня 1919 року про «націоналізацію» землі відповідав поглядам «...про «початкову фазу» соціалістичної революції на Україні, які були поширені серед українських провідників»¹⁷. Вирішення соціальних програм Директорії, у т.ч. земельного питання, гальмувалося гострими внутрішніми суперечностями в середині соціалістичних партій та визначалося впливом зовнішніх чинників, зокрема позицією Франції у переговорних процесах, представники котрої уважали, що землю селяни мають не отримувати, а купувати. І. П. Мазепа наголошував, що каталізатором і рушієм аграрних перетворень в УНР було безземельне і малоземельне українське селянство, про що свідчить наступний перебіг подій: рахуючись з фактом величезної непопулярності переговорів Директорії з французьким командуванням в Одесі, на світ появилася декларація РНМ підписана 12 квітня 1919 року членами уряду С. Петлюрою та А. Макаренком, яка проголошувала наміри справедливо, без викупу, задовольнити попит на землю трудового селянства і все зробити для того, щоб убезпечити робітників від безробіття і голоду¹⁸.

Аграрний характер Української революції інший очільник визвольної боротьби П. О. Христюк виводив із соціальної структури населення України, зазначаючи, що 80% її складало селянство і лише 10% пролетаріат. Декларацію Директорії від 26 грудня 1918 року він подає у праці повністю, але коментує лише її окремі положення, поміж іншим зазначаючи, що питання перебудови соціально-економічних відносин формулюється у цьому документі невиразно. Законодавство Директорії П. О. Христюк визначив як дріб'язкове, таке що не мало соціалістично-революційних ознак, торкалося здебільшого скасування гетьманських інститутцій, впорядкування національно-культурних, релігійних справ. Виключенням, на думку автора, є тільки Закон про землю 8 січня 1919 р. Проте, юридичну вартість цього документу він оцінює поверхово, зазначаючи, що він слово в слово повторює статті Земельного закону Центральної Ради прийнятого 1918 року, але з дрібними, погіршуючими його зміст двома-трьома додатками та змінами у тексті. На жаль, автор не поточив, що мав на увазі конкретно, а отже залишив дослідникам простір для інтерпретації й порівняльного аналізу аграрних законів УЦР й Директорії Української Народної Республіки¹⁹.

Попри критику аграрного курсу Директорії П. Христюк визнає, що нова влада користувалася довірою селянства і наводить на підтвердження цієї думки низку резолюцій губернських та повітових селянських з'їздів, які масово відбувалися у грудні 1918 – січні 1919 року. З постанов цих зібрань автор робить доволі абстрактні висновки, зупиняючи увагу на таких моментах: 1. селянство визнавало Директорію за свою тимчасово-революційну владу; 2. обстоювало селянсько-робітничу владу на місцях і в центрі; 3. вимагало рішучої боротьби з контрреволюцією; 4. підтримувало ідею негайного проведення соціально-економічних реформ з перенесенням точки опори у вирішенні цієї справи на місця; 5. виступало проти присутності в Україні антантівсько-добровольчих військ (війська Антанти та Добровольча армія А. Денікіна)².

В автентичних документах селянських зібрань, на котрі посилається П. Христюк, помітно переважають вимоги касування приватної власності на землю, відновлення чинності аграрного

закону Центральної Ради від 18 січня 1918 року²¹, але, автора соціально-економічний зріз аграрного питання цікавив щонайменше, оскільки основна увага у його праці приділяється зовнішній, політичній історії УНР, навіть якщо це шкодить історичній правді. Власне сама діяльність Директорії розглядається ним лише як об'єкт критики нової влади, що складалася з представників УСДРП, УПСР, УПСФ, відповідно з позицій соціальних настроїв тієї частини суспільства, яка була у найбільшій мірі схильна до визнання Рад. Сценарій розпаду Директорії, побудований автором на платформі домінування соціально-політичної кризи, розходження інтересів Директорії і вимог селянсько-робітничих мас свідчить, що П.О. Христюк був типовим виразником позицій лівої течії в УПСР періоду її політичного розшарування, що зумовлювалося обставинами загострення революційної боротьби в Україні 1919–1920 років. Посилення «реакційного курсу» у внутрішній політиці Директорії він пов'язує із загострення відносин із Радянською Росією, «залицанням» Директорії до «антантівського імперіалізму», що й стало причиною її розриву не тільки з «неукраїнським» і «недержавним» пролетаріатом, але й з революційною лівицею і навіть з центром українського робітництва та безземельного селянства²².

Висновки автора приголомшливі: «Директорія в великій мірі випадково (так у тексті), опинилась на чолі робітничо-селянської революції і в своїй діяльності та політиці спіралася на дрібнобуржуазні міщанські верстви, побіжно використовуючи в інтересах цих верств революційний ентузіазм трудового селянства і робітництва»²³.

Аналогічної схеми висвітлення аграрно-селянської політики Директорії дотримувався інший представник УПСР М. Ю. Шаповал. У відомій праці «Велика революція і українська визвольна програма» (1928 р.) він зазначає, що перші відозви Директорії спричинили вибух ентузіазму у населення. Проголошення Закону про ліси 7 січня та Закону про землю 8 січня 1919 року він ставить в один ряд із прийняттям Акту злуки УНР та ЗУНР. Ці закони касували право приватної власності на всі землі і ліси без викупу. При цьому непорушними у правовому полі законодавства Директорії залишалися тільки наділи трудових господарств, але у розмірах не більше 15 десятин землі. Закон визнавав приватно-індивідуальне землекористування, але на думку автора, зберігав великий простір для добровільної колективізації у сільському господарстві²⁴.

М. Ю. Шаповал оприлюднює програми внутрішніх реформ урядів Директорії, які по чергово змінювали один одного на владному олімпі: В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепа, В. Прокоповича та зазначає, що спільною рисою усіх урядових документів є задекларована охорона інтересів селянства, але обмовлюється, що в залежності від керівного складу уряду (політичної ради), підходи до вирішення земельного питання змінювалися – від обстоювання трудової норми землекористування та визнання принципів соціалізації землі – до їх негласного заперечення²⁵.

Слід відзначити, що складовою частиною довоєнної історіографії є також праці вчених-практиків, агрономів з великим досвідом роботи, осіб, які були залучені до управлінської діяльності в урядах УНР доби Директорії: А. Г. Терниченко, О. М. Щадиліва, О. К. Мицюка та ін. Характерною рисою цих досліджень є ретельний аналіз мобілізації земельної власності від початку здійснення реформи П. Столипіна в Україні, опис регіонального реєстру якості ґрунтів (земельний кадастр), аналіз врожайності сільськогосподарських культур, визначення раціональних шляхів проведення землевпорядкування у відповідності із законодавством УНР часів Центральної Ради й Директорії. Цей напрямок історіографічних досліджень все ще перебуває у тіні і, на нашу думку, потребує комплексного вивчення в окремій публікації²⁶.

Водночас, у зарубіжній історіографії довоєнного часу, на фоні відчутного зменшення зразків мемуаристики, появились окремі критичні дослідження, які стояли над традиційною заочною дискусією між уенерівською і державницькою історіографією. Так, у праці одного з фундаторів Організації Українських Націоналістів (далі ОУН), М. Сціборського «Земельне питання» (1929 р.), знаходимо таку оцінку аграрної програми національних урядів УНР: «Аграрне законодавство уряду новоствореної української держави рівно ж немало рішачого впливу на селянські маси. До цього спричинився ряд обставин. Головним з них був загальний брак авторитету національного проводу роздертого партійними чварами й ослабленого програмовими розбіжностями»²⁷. Спираючись на критику земельної ренти К. Маркса, Микола

Сціборський обґрунтовує національні засади аграрної політики, яка визнає першовартість і економічну цінність трудового селянського господарства, котре при відповідній політиці держави в стані інтенсифікуватися й сприяти загальному виробничому прогресові значно більшою мірою, ніж капіталістично-поміщицьке землеволодіння. Орієнтація аграрної політики на трудове селянство, на його думку, диктується не лише національно-політичними, а й суспільно-етичними мотивами побудови української держави на принципах інтегрального націоналізму²⁸.

У повоєнний час аграрна політика Директорії висвітлювалася переважно у працях загального характеру. Серед останніх семитомне видання історика М. Стахів «Україна в добу Директорії УНР» (1962–1966 рр.) є знаковим у тому сенсі, що дослідник задекларував «науково-об'єктивний огляд історії державно-правового і політичного розвитку УНР доби Директорії», на основі критичного аналізу доступних джерел, залучення спогадів учасників революційних подій²⁹.

Аграрна політика П. Скоропадського була оцінена М. Стахівим негативно, як реакційна, оскільки Українська Держава на його думку «... скасувала дуже помірковану з погляду тодішнього революційного часу аграрну реформу ухвалену законом Української Центральної Ради» та залишила селянство у стані земельного голоду і під пануванням чужонаціонального поміщицтва, що й спричинило селянські повстання і люті репресії гетьманату в українських селах³⁰.

У початковий період боротьби з Гетьманатом керівництво Директорії, як упереджено й помилково вважає М. Стахів, не мало жодного уявлення про соціальні реформи Центральної Ради, які автор називає суспільним законодавством. Він наголошує, що декларативно нова влада УНР схилилася до «трудового принципу» вирішення аграрної проблеми, але в законодавчій формі ця тенденція на період антигетьманського повстання не проявила себе у повній мірі³¹. Для прикладу, М. Стахів посилається на Декларацію Директорії від 26 грудня 1918 року, котра не мала правового статусу. Дійсно, цей документ істотно відрізнявся від попередніх звернень Директорії положенням про першочергове наділення землею тих, «хто пішов у війська Республіки для боротьби з Гетьманатом», оскільки мав завдання привернути на бік УНР селянські маси, збільшити чисельність Республіканської армії в умовах військового протистояння, вважають сучасні історики права³².

Національний і соціальний аспекти аграрної політики Директорії М. Стахів подає як конфронтаційні процеси, котрі презентують авторське розуміння суті аграрної політики Директорії, що залишилася до кінця нереалізованою у вимірах контрпродуктивних дій Радянської Росії, країн Антанти за обставин загальної анархії революційного часу³³.

Назагал, критикуючи аграрну політику УПСР центральної течії за помилки у царині вирішення вузлових проблем підготовки й реалізації земельного законодавства урядами Директорії, автор інтерпретує їх необ'єктивно, з позицій націонал-радикальної ідеології, а це свідчить, що подолати одну з типових і, мабуть, найбільш суттєвих вад діаспорної історіографії, а саме заполітизованість тексту, йому не вдалося.

Найбільш цитованою у повоєнній історіографії є праця відомого історика Ілі Витановича «Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920)», яка вперше була опублікована 1967 р. в одному з номерів «Українського історика», а згодом, через рік, вийшла окремим нарисом.

Автор, один з найпомітніших в діаспорній історіографії вчених-аграрників, дослідник українського кооперативного руху, розглядає широкий діапазон проблем соціально-економічного становища України у складі Російської та Австро-Угорської імперій, аналізує причини формування відмінних рис земельних відносин передреволюційної доби в Україні та подає інтерпретації проектів аграрних реформ урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, ЗО УНР³⁴.

З точки зору вимог сучасної історіографії нарис І. Витановича лише умовно можна назвати соціально-економічним дослідженням заявленої проблеми. Надто відчутним є брак архівного матеріалу, як наслідок специфіки його формування й збереження та пресових видань досліджуваного періоду. У праці краще розкрито становище економіки України, її аграрного сектору у передреволюційний час. І. Витанович спирався на методику аналізу джерел та

статистичні дані відомих істориків-аграрників П. Ляценка, К. Кононенка, К. Воблого, О. Мицюка, котрі глибоко досліджували процес аграрної еволюції Росії, мобілізацію великої земельної власності 1890–1917 років, висвітлювали соціальні передумови розвитку трудового (родинного) селянського господарства, його значення як традиційного способу організації виробництва сільськогосподарської продукції в Україні на початку XX століття.

Повертаючись до вже висловленої думки, нагадаємо, що аграрну політику українських урядів часів революції І. Витанович висвітлює, спираючись на обмежене коло джерел. В основному це праці В. Винниченка, М. Шаповала, у значній мірі П. Христюка. Вплив останніх відчувається в оцінці аграрного закону, розробленого М. Шаповалом та ухваленого 8 січня 1919 року Директорією, а згодом затвердженого Трудовим Конгресом УНР, яка не розходиться в інтепретації І. Витановича із загальноприйнятою думкою його попередників. Автор визнає, що цей юридичний документ майже повністю повторював основні положення земельного законодавства Центральної Ради, але додає, що закони Директорії виразніше підкреслювали принцип націоналізації землі. Верховенство держави, на його думку, проявлялося в порядкуванні земельним фондом, який утворювався з вивласнених земель нетрудового характеру.

Принципова відмінність земельного законодавства Директорії вбачається І. Витановичем у положеннях, викладених в параграфі двадцять першому Земельного закону, котрий приписував, що всі «... дотогочасні трудові господарства, не більше 15 десятин, залишаються непорушними в користуванні дотеперешніх господарів»³⁵. Сюди ж слід віднести деякі доповнення, що мали місце в частині надання наділів у довічне користування (5–6 десятин) малоземельним і безземельним селянам кращої землі для середнього трудового господарства, але у розмірах не більше трудової норми (15 десятин)³⁶. До цієї категорії І. Витанович долучає окремий закон, прийнятий 18 січня 1919 року, у котрому передбачалося, що кожен військовослужбовець армії УНР мав право отримати поверх встановленої норми ще 2 десятини наділу та 2000 гривень безпроцентної позики на облаштування господарства, яку він мав повернути державі протягом п'яти років після закінчення військових дій. Вояк, котрий самовільно покинув ряди армії, втрачав право на додатковий земельний наділ та грошову допомогу від держави³⁷.

У даному випадку автору, на наш погляд, вдалося, на відміну від попередників достатньо аргументовано показати специфіку та розкрити взаємозв'язок юридичних актів, що складали звід аграрних реформ Директорії, вірно охарактеризувати їхній зміст та визначити вплив на суспільство. Водночас, слід взяти до уваги, що діяльність Ради Народних Міністрів, губернських та повітових земельних управ, покликаних зреалізувати земельне законодавство на практиці, у роботі І. Витановича не висвітлювалася. Повторимося: брак архівних джерел, матеріалів періодичної преси, унеможливили якісне дослідження цього аспекту заявленої проблеми як складової частини аграрної політики Директорії УНР.

У 1970–1990-х роках досліджувана проблема висвітлювалася в узагальнюючих працях з історії та політичної історії України, допіру й біографістики, що свідчить про її інтегрованість у загальний наратив спільного, але не цілісного потоку новітньої україністики, що був витворений інтелектуальними зусиллями наукових кіл української еміграції за кордоном³⁸.

Слід визнати, що відомі з перебудовної доби та перших років незалежності України праці Д. Дорошенка, Т. Гунчака, О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, І. Нагаєвського виконали надзвичайно важливу функцію інтеграції європейської інтелектуальної традиції історіописання в пострадянську українську історіографію. На жаль, остаточно подолати негативні моменти потрактування аграрної політики Директорії цим дослідникам також повністю не вдалося. Зокрема, Т. Гунчак, О. Субтельний, І. Нагаєвський, праці котрих були найбільш знаними в Україні, висвітлювали земельні реформи як явище соціально-економічного характеру, але виключно крізь призму внутрішнього розколу правячої коаліції соціалістичних партій, котрі входили до складу Ради Народних Міністрів Директорії³⁹.

Як бачимо, у працях провідників Української революції висвітлювалися події, пов'язані переважно з потрактуванням політичних обставин розробки земельного законодавства Директорії, зокрема Земельного закону від 8 січня 1919 року, а також його реалізації на загальнодержавному рівні урядами УНР в умовах військово-політичного тиску Антанти і агресії Радянської Росії. Ці та деякі інші важливі аспекти проблеми розглядалися авторами, що

належали до протилежних політичних сил, зазвичай, у різних площинах, а провина за поразку УНР на «аграрному фронті» покладалася ними на рахунки опонентів, або ж обумовлювалася об'єктивними факторами – відсутністю свідомості селянства, анархією повстанського руху, отаманщиною.

Дослідження проблеми реформування аграрних відносин, земельної політики урядів Директорії в українській зарубіжній історіографії, за окремими винятками, залишалося на рівні префігурації – її первинного доконцептуального осмислення дослідниками, як об'єкту цілісного сприйняття. Дана ситуація була обумовлена насамперед, обмеженими можливостями використання джерел, домінуванням політичних оцінок характеру аграрних перетворень 1918–1920 рр. в Українській Народній Республіці.

¹ Див. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Відень., 1920–1921. – Число II, III, IV. – С. 75–104; Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики. – Торонто, 1973. – 184 с. та ін.

² Див. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.-Донецьк, 1975. – 118 с.; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977. – 200 с.; Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.). – Харьков, 1980. – 143 с.

³ Див. Матеріали круглого столу: Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її фальсифікації // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 78.

⁴ Див. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографічний нарис: Монографія. – К., 2003. – С. 266, 270; Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис: Монографія. – Вінниця, 2010. – С. 298–312.

⁵ Лозовий В. С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень – листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 1–6.

⁶ Васковський Р. Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 8–9.

⁷ Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 18–24.

⁸ Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): Історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 114–120.

⁹ Див. Стопчак М. В. Аграрна політика Директорії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – Випуск 9. – Вінниця, 2005. – С. 335–343; його ж. Соціально-економічна політика Директорії УНР: до історіографії проблеми // Історичний журнал. – К., 2007. – № 2. – С. 13–20.

¹⁰ Цит. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття). – К., 2006. – С. 19.

¹¹ Винниченко В. Відродження нації. – Книга III. – Київ-Відень, 1920. – С. 180.

¹² Там само. – С. 204.

¹³ Там само. – С. 274.

¹⁴ Там само. – С. 345.

¹⁵ Там само. – С. 365.

¹⁶ Див. Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 14.

¹⁷ Мазепа І. П. В огні і бурі революції. 1917–1921. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 110.

¹⁸ Там само. – С. 223–224.

¹⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Том. IV. – Б. М. (Відень), 1922. – С. 23.

²⁰ Там само. – С. 47.

²¹ Там само. – С. 45–48.

²² Там само. – С. 44.

²³ Там само. – С. 23.

- ²⁴ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 30.
- ²⁵ Там само – С. 140, 145, 149, 164, 179.
- ²⁶ Див. Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): Історіографія.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 116–117.
- ²⁷ Сціборський М. Земельне питання. – Париж, 1939. – С. 16–17.
- ²⁸ Там само. – С. 26, 30–31.
- ²⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. Власними силами. – Скрантон, 1962. – С. 11.
- ³⁰ Там само. – С. 48.
- ³¹ Там само. – С. 100.
- ³² Заріцька І. М. Земельне законодавство доби Української революції 1917–1921 рр. – К., 2010 – С. 96.
- ³³ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. Власними силами. – Скрантон, 1962. – С. 151–152; Т. 3. Україна між двома силами. – Скрантон, 1963 – С. 119–122; Т. 7. Вихід із кризи. – Скрантон, 1966. – С. 311–318.
- ³⁴ Див. Витанович І. Аграрна політика Українських урядів, 1917–1920 // Український історик. – 1967. – 3–4 (15–16). – С. 50–52.
- ³⁵ Там само. – С. 50.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. – С. 50–51.
- ³⁸ Сосновський М. Конференція про сучасну Україну. Перспективи українознавчих студій // Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есеї. – Нью-Йорк – Торонто, 1979. – С. 713–714.
- ³⁹ Див. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). В 4-х частинах. – Мюнхен, 1969. – С. 405–455; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 178; Субтельний О. Україна: Історія – К., 1993. – С. 445, 447; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Репринтне видання. – К., 1993. – С. 261–262.

В статье исследуются проблемы историографии аграрной политики Директории УНР в 1918–1920 гг. на основании сравнительного анализа известных работ зарубежной украинистики.

Отмечается противоречивый характер оценок земельных реформ, осуществляемых Советом Народных Министров УНР, обусловленность взглядов на пути решения аграрного вопроса в Украине партийной принадлежностью их авторов.

Аргументированы выводы касательно особенностей, направлений и этапов освещения в зарубежной историографии аграрного законодательства Украинской Народной Республики времен Директории.

Ключевые слова: Историография, Украинская революция, Директория, Украинская Народная Республика, Совет Народных Министров, политическая диаспора, земельная собственность, аграрное законодательство, украинское крестьянство.

The article, based on a comparative analysis of the works of UNR's and statehood historical schools of foreign Ukrainian Studies, examines the historiography of agrarian policy of the Directorate of UNR in 1918–1920.

The author notes the contradictory nature of evaluations of land reforms which were carried out by the Council of People's Ministers of UNR, dependence of author's views on ways of solving the agrarian question in Ukraine by party affiliation.

The conclusions are made concerning the characteristics, trends and stages of coverage in foreign historiography of land laws of Ukrainian National Republic during Directorate period.

Keywords: Historiography, Ukrainian revolution, Directorate, Ukrainian National Republic, the Council of People's Ministers, political diaspora, land ownership, agrarian legislation, Ukrainian peasantry, rebel peasants movement.

РОЗВИТОК ГІГІЄНИ У ВИЩИХ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКОВА (1920–1930-ті рр.)

У статті аналізується внесок кафедр гігієнічного напрямку вищих медичних закладів Харкова у розвиток гігієни в Україні в 1920–1930-х роках. Особливого значення надається розгляду наукових досягнень харківських учених-гігієністів досліджуваного періоду.

Ключові слова: гігієна, соціальна гігієна, гігієна праці, епідеміологія, гігієна дітей і підлітків, гігієна харчування, комунальна гігієна, вищі медичні заклади, кафедра, Харків.

Гігієна як наука в Україні має багаторічну історію, її вивчення має науково-теоретичне, пізнавальне і практичне значення. Проте історія диференціації гігієни в 1920–1930-х роках в Україні є малодослідженою. Тому метою статті є аналіз внеску кафедр гігієнічного спрямування вищих медичних закладів м. Харкова у розвиток гігієнічної науки в Україні в 1920–1930-х роках і доведення на цих засадах доцільності подальших розвідок.

Ознайомившись із попередніми дослідженнями даної проблеми ми з'ясували, що вагомий доробок у дослідження становлення і розвитку гігієни в Україні другої половини XIX ст. – 1920-х рр. зробила професор Н. І. Коцур. Наукові розвідки щодо внеску учених Харківського університету в становлення науково-організаційних засад гігієни в другій половині XIX ст. знайшли відображення в її наукових статтях, монографії та докторській дисертації¹.

Про історію кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Харківського державного медичного університету та про перших завідувачів кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту йдеться у статтях А. Я. Циганенка, З. П. Петрової та Н. О. Галічевої².

Науковцями Харківського національного медичного університету В. О. Коробчанським, М. П. Воронцовим і В. В. Мінухіним висвітлена діяльність кафедри гігієни та екології № 1 Харківського національного медичного університету в історичній послідовності від 1873 р. до 2013 р.³.

Історія кафедри соціальної медицини, управління та бізнесу в охороні здоров'я Харківської медичної академії післядипломної освіти від початку її заснування та до сьогодення подано у статті О. І. Сердюка, В. О. Мінак, А. Ф. Короп, Н. В. Просоленко та Г. В. Яковлева⁴.

У біобібліографічному довіднику «Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи» містяться відомості про випускників, які стали видатними діячами у галузі медицини в Україні та за її межами⁵.

Таким чином, нині існують публікації в який йдеться про історію розвитку окремих кафедр різних вищих медичних закладів Харкова і дотепер не створено жодної узагальнюючої праці, де було б узагальнено розвиток гігієни у вищих медичних закладах Харкова в 1920–1930-х рр. Вивчення історіографічного доробку попередніх дослідників і зумовив вибір теми даної статті.

1920–1930-ті рр. в Україні були періодом становлення та бурхливого розвитку гігієнічної науки. Для вирішення питань щодо розробки гігієнічних нормативів, санітарних правил і заходів, необхідних для оздоровлення умов праці, населених місць, житла, шкіл, в УРСР було створено мережу гігієнічних інститутів і кафедр. Відбувалася диференціація гігієни. Особливий розвиток отримали такі галузі гігієни, як комунальна гігієна, гігієна праці, гігієна харчування, гігієна дітей і підлітків. Ці напрями втілювалися окремими кафедрами у медичних інститутах, університетах і академіях, що сприяло підготовці санітарних лікарів на санітарно-гігієнічних факультетах⁶.

На початку 1920-х рр. університети в СРСР були ліквідовані, а їх факультети реформовані у вищі навчальні заклади. Так, медичний факультет Імператорського Харківського університету

був реорганізований у самостійний навчальний заклад – Харківську державну медичну академію, до якої за розпорядженням Наркомату освіти УРСР (№ 2179 від 1920 р.) приєднали Жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства. У листопаді 1921 р. рішенням Малої колегії Головного професу (Українське головне управління професійної освіти) Академію перейменували на Харківський державний медичний інститут. У ньому функціонувало два факультети: медико-профілактичний і онтологічний⁷. Викладачами працювали видатні науковці, академіки та професори.

Кафедру гігієни з 1918 р. по 1922 р. очолював професор Яків Михайлович Зільбер (1878–1941), який поєднував науково-педагогічну діяльність із практичною – багато років був керівником лабораторії міської санітарної станції⁸.

У 1922–1925 рр. завідувачем кафедри був професор Аполлон Андрійович Цветаєв (1872–1937). Головний напрям його наукової діяльності – це соціальна гігієна та організація охорони здоров'я. Він є автором понад 60 наукових праць із проблем гігієни, зокрема проблем водопостачання, очищення населених місць і санітарної статистики⁹.

Значний внесок у розвиток навчально-методичної та науково-дослідної роботи кафедри гігієни пов'язаний із діяльністю професора Володимира Олександровича Углова (1874–1942), який очолював кафедру з 1927 р. по 1930 р. Він багато надавав уваги поліпшенню науково-педагогічної діяльності кафедри. Об'єм і зміст лекційного курсу на кафедрі набув необхідної широти. У лекціях висвітлювалося багато нових актуальних проблем гігієнічної науки та практики, які безпосередньо мали відношення до лікарської діяльності та потреб практичної медицини. З принципово нових позицій викладалися питання планування населених місць, житлового будівництва, гігієни харчування та ін. Наукова діяльність В. О. Углова охоплювала широке коло гігієнічної науки та практики. Ним опубліковано більше 100 наукових праць. В. О. Углов постійно поєднував власну науково-педагогічну роботу з широкою практичною діяльністю. Так, він брав активну участь в усіх великих санітарних заходах в Україні, що були на той час. Водночас В. О. Углов виконував також значний обсяг громадської діяльності – був членом ученої ради народного комісаріату охорони здоров'я Української республіки, членом редакційної колегії журналу «Профілактична медицина», членом Президії Всеукраїнського товариства з раціоналізації харчування, консультантом «Бюро з організації очищення стічних вод хімічних заводів Донбасу» при Вищій Раді Народного господарства України, членом Харківської міської ради депутатів трудящих та ін.¹⁰.

Із 1930 р. по 1941 р. завідувачем кафедри гігієни був В. О. Яковенко (1890–1974), учень і багаторічний співробітник Г. В. Хлопіна. В. О. Яковенко продовжував цілеспрямовану роботу з удосконалення викладання гігієни на кафедрі та розвитку наукових досліджень. Одночасно з роботою на кафедрі він активно працював також і в Українському інституті комунальної гігієни, Українському інституті експериментальної медицини та Українському науково-дослідному хімічному інституті. Його наукова діяльність торкалася питань гігієни атмосферного повітря і води. Розвиток санітарної організації в державі у ті роки об'єктивно сприяв поглибленню та поширенню кола питань, які все більше систематично висвітлювалися в курсі гігієни в процесі підготовки лікарів, зокрема, на санітарно-гігієнічному факультеті¹¹.

Гігієна як наука та галузь практичної лікарської діяльності почала диференціюватися, що закономірно торкнулося подальшої організації навчального процесу та науково-дослідної роботи. Великий досвід науково-дослідницької і педагогічної роботи, висококваліфікований кадровий склад першої кафедри гігієни у Харківському медичному інституті став важливою базою для подальшого розвитку гігієнічної науки і викладання дисципліни на основі диференціації науки, що відбувалася, і необхідності вузької спеціалізації підготовки лікарів для санітарно-епідеміологічної служби. З урахуванням цих обставин впродовж 1923–1933 рр. у Харківському медичному інституті на базі кафедри гігієни були створені самостійні профільні кафедри – гігієни праці (1923 р., зав. кафедрою Е. М. Каган), соціальної гігієни та охорони здоров'я (1923 р., зав. кафедрою М. Г. Гуревич), епідеміології (1930 р., зав. кафедрою М. Н. Соловйов), гігієни дітей і підлітків (1930 р., зав. кафедрою С. Е. Екель), гігієни харчування (1933 р., зав. кафедрою З. М. Лук'яновія), комунальної гігієни (1933 р., зав. кафедрою О. М. Мазєєв).

Зокрема, у 1923 р. для боротьби з високим рівнем професійної захворюваності та травматизму була створена перша в СРСР кафедра гігієни праці під керівництвом Е. М. Кагана.

Одним із перших викладачів кафедри гігієни праці був гігієніст В. К. Навроцький (1897–1975), який працював тут до 1927 р. А потім, упродовж 25-ти років, в Українському інституті праці та професійних захворювань у Харкові, де був директором у 1941–1943 рр. Основні напрями наукових досліджень В. К. Навроцького охоплювали низку актуальних проблем медицини праці, зокрема, питання комплексної дії виробничих факторів на здоров'я працюючих, а саме: визначення впливу аноксемічних отрут на організм; дослідження дії хімічних факторів малої інтенсивності на працюючих, зокрема, імунобіологічну реактивність; дослідження з фізіології праці робітників металургійних підприємств і підземних робочих; вивчення та обґрунтування гігієнічних принципів вентиляції на виробництві та ін. Загалом науковий доробок В. К. Навроцького становить 149 наукових праць, серед яких 4 монографії. 5 посібників і підручників з гігієни праці для студентів медичних інститутів. Під його керівництвом підготовлено та успішно захищено 7 докторських і 23 кандидатських дисертацій. Також В. К. Навроцький працював у редакційних радах журналів «Гигиена труда и профзаболевания» та «Гигиена и санитария»¹².

Кафедра соціальної гігієни та охорони здоров'я розпочала свою діяльність із 27 жовтня 1923 р. під керівництвом М. Г. Гуревича (1891–1937). Цей відомий гігієніст заклав основи для подальшого розвитку соціальної гігієни як науки та напряму викладання в Україні. Він у період із 1920 по 1925 рр., працюючи на посаді народного комісара охорони здоров'я України, заступника Наркома охорони здоров'я РРФСР, приклав усіх зусиль, заснував і очолив у Харківському медичному інституті першу в Україні кафедру соціальної гігієни.

Наукові праці М. Г. Гуревича з питань соціальної гігієни, теорії та практики радянської охорони здоров'я, впровадження профілактичного напряму, боротьби з соціальними хворобами, медико-профілактичної допомоги та реформи медичної освіти публікувалися в журналі «Профилактическая медицина».

За видатні заслуги М. Г. Гуревича при Харківському медичному інституті в 1933 р. запроваджено дві особисті стипендії його імені. Проте, у 1937 р. ученого було репресовано. У 1956 р. справу переглянуто, а М. Г. Гуревича реабілітовано посмертно¹³.

У 1925–1932 рр. кафедру соціальної гігієни та охорони здоров'я очолював професор С. А. Томілін. Він розвинув ідею щодо народногосподарчої цінності людини як необхідного учасника виробництва матеріальних цінностей, показав, які втрати несе економіка від високої дитячої смертності та низької тривалості життя. С. А. Томілін є автором понад 100 наукових праць. У тому числі 17 монографій. Серед яких монографія «Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни» (1924) отримала високу оцінку санітарного відділу Ліги націй і була надрукована в Женеві французькою мовою. У монографії «Спроба санітарного опису України» (1928) автор дав соціально-гігієнічний аналіз демографічним даним і захворюваності. У книзі «Социально-гигиеническая оценка детской смертности» (1930) С. А. Томілін здійснив аналіз динаміки смертності, біологічні та соціальні чинники, що впливають на рівень дитячої смертності. Проблема венеричної захворюваності, статевого життя та абортів в Україні присвячені такі монографії С. А. Томіліна, як «Проблема пола» (1926), «Венеричні хвороби по округових містах України в 1927 р.» (1928). «Аборти в Україні» (1930 р.). Завдання профілактики в різних галузях соціальної патології професор виклав на сторінках монографії «Социально-медицинская профилактика» (1931).

До наукової школи С. А. Томіліна належать такі нині відомі учені, професори: Й. О. Арнольд, З. А. Гуревич, А. М. Мерков, С. М. Екель, Ф. Й. Гроссер, Л. А. Абрамович, П. Т. Петров, І. І. Овсієнко, К. Ф. Дупленко, С. З. Ткаченко та ін.)¹⁴.

Із 1933 р. кафедру соціальної гігієни лікувального факультету Харківського медичного інституту, яка невдовзі об'єднала однойменні кафедри інших факультетів, очолив Зіновій Анатолійович Гуревич (1898–1985), який керував нею до 1974 р. Це відомий соціал-гігієніст, автор понад 100 друкованих праць, серед яких 14 монографій і брошур. З. А. Гуревич вивчав соціально-гігієнічні проблеми професійної праці, статевого життя, алкоголізму. У 1930-х роках він переробив «Програму преподавания социальной гигиены в медресах Украины». Під керівництвом З. А. Гуревича захищено 5 докторських і 28 кандидатських дисертацій.

Кафедра соціальної гігієни разом із кафедрою гігієни праці проводила вивчення стану здоров'я гірників Донбасу (Й. О. Арнольд), порушення у здоров'ї робітничих родин Харкова (З. А. Гуревич, П. Т. Петров).

У 1930-х роках учені кафедри підготували перші українські підручники з соціальної гігієни та санітарної статистики: «Нариси з теорії соціальної гігієни» С. С. Кагана (1932), «Соціальна гігієна» (лекції 1–8) С. А. Томіліна та А. М. Меркова (1933), «Загальна теорія санітарної статистики» А. М. Меркова (1935)¹⁵.

Кафедра епідеміології Харківського медичного інституту є однією зі старіших не тільки в Україні, а й у світі. Вона заснована у 1930 р. Михайлом Миколайовичем Соловйовим, учнем засновника вітчизняної наукової епідеміології академіка Д. К. Заболотного. Вчений зі світовим ім'ям, член АМН СРСР, заслужений діяч науки УРСР професор М. Н. Соловйов очолював кафедру з 1930 по 1969 р. У 1933 р. М. Н. Соловйов видав українською мовою підручник із курсу епідеміології, а в 1936 р. – посібник для лікарів і студентів із загальної епідеміології. Ці підручники стали першими в Україні друкованими виданнями такого напрямку.

У цей період наукова робота кафедри і підготовка фахівців здійснювалася за двома напрямками: крайова епідеміологія та розробка питань епідеміології дизентерії, дифтерії, скарлатини, інфекційного гепатиту, токсикоінфекцій, гельмінтозів, туляремії та ін. Результати цих робіт знайшли відображення у дисертаціях, а також окремих оригінальних роботах Б. В. Бойкова, А. К. Грицай, О. Г. Шварца, І. І. Савойського, Г. Г. Рубінштейна, Г. М. Фішера, а пізніше – В. М. Гуртовенко, Л. В. Колотилової, Т. О. Тищенко, В. А. Шмунеса. З тематики «Епідеміологія гельмінтозів» були захищені дисертації З. І. Мазуркевичем, В. М. Жидовцевим, Н. І. Алексєєвою, а також вивчалися питання епідеміології туляремії та заходи щодо ліквідації її вогнищ (М. Ф. Шмутер), епідеміології харчових токсикоінфекцій (І. І. Чернов), епідеміології і профілактики інфекційного гепатиту (В. М. Жданов, Г. М. Старобинець), вірусних захворювань енцефалітом у зимовий період (І. І. Савойський) та ін. Паралельно з вищезгаданими темами розроблялися питання щодо теорії епідеміології (М. М. Соловйов).

У 1933 р. розпочала свою роботу кафедра комунальної гігієни під керівництвом О. М. Марзеєва. Він першим у СРСР почав вивчення забруднення атмосфери повітря. Проведене ним вивчення водоймищ Донбасу було покладене в основу генеральної схеми його водопостачання та каналізування. На основі розроблених ним рекомендацій здійснювалася реконструкція і будівництво сіл, гідротехнічних споруд на Дніпрі та інше¹⁶.

У 1926–1933 рр. в Україні відбувалася індустріалізація та колективізація сільського господарства. Ці процеси вимагали впровадження в охорону здоров'я нових принципів, методів і функцій керування системою охорони здоров'я, зокрема профілактичної роботи, диспансеризації, оздоровчих заходів серед робітників і колгоспників радянської України. У зв'язку з цим у 1926 р. у Харківському клінічному інституті удосконалення лікарів розпочала свою діяльність кафедра соціальної гігієни. Основною метою її створення була гостра необхідність підвищення кваліфікації організаторів охорони здоров'я, а саме інспекторів районних відділів охорони здоров'я, головних лікарів диспансерів, начальників медико-санітарних частин.

У 1927 р. на базі єдиного диспансеру № 3 м. Харкова була створена при Харківському клінічному інституті удосконалення лікарів кафедра організації охорони здоров'я, а в 1930 р. кафедри були об'єднані в кафедру соціальної гігієни та організації охорони здоров'я під керівництвом професора Я. І. Ліфшица. Впродовж 1926–1933 рр. на цій кафедрі під керівництвом завідувача здійснювалася наукова робота у таких напрямках: обґрунтування методики соціально-гігієнічних досліджень; розробка методичних вказівок для підготовки та удосконалення кваліфікації організаторів охорони здоров'я, інспекторів районних відділів охорони здоров'я. Також виконано ряд досліджень щодо організації роботи єдиних диспансерів і медико-санітарних частин; диспансеризації робітників і колгоспників; планування діяльності лікувально-профілактичних установ; профілактики захворювань; систематизації законодавства охорони здоров'я; створення нових підходів до історії медицини. Водночас кафедра брала активну участь у розробці нових принципів і положень щодо створення мережі медичних організацій, зокрема санітарно-епідеміологічних станцій, поліклінік, стаціонарів, медико-санітарних частин, лікарських здоровпунктів на підприємствах ФАПів у сільському господарстві.

Із 1934 р. і в повоєнний час кафедру очолював відомий фахівець у галузі санітарної статистики професор А. М. Мерков. Під керівництвом цього вченого були розроблені деякі нормативні методичні рекомендації з організації спеціалізованих установ, міських і сільських лікарень.

Опубліковані праці науковців кафедри щодо розвитку методології та методики санітарної статистики, обґрунтування програм вивчення стану здоров'я населення, проведенню епідеміологічних досліджень для неінфекційних захворювань є актуальними і нині¹⁷.

У серпні 1931 р. стоматологічний факультет Харківського медичного інституту був реорганізований у самостійний Харківський стоматологічний інститут із 4-річним терміном навчання. Разом із спеціальними кафедрами (хірургічної стоматології, терапевтичної стоматології, ортопедичної стоматології) в інституті працювали три кафедри гігієнічного профілю: загальної гігієни (зав. кафедрою В. О. Яковенко), гігієни праці (зав. кафедрою С. О. Міллер) та соціальної гігієни (зав. кафедрою С. З. Ткаченко). У 1937 р. ці три кафедри були об'єднані в одну кафедру гігієни, яку до 1941 р. очолював професор С. О. Міллер.

Лікар-гігієніст Ткаченко Степан Зіновійович (1891–1987) з 1932 по 1935 рр. завідував кафедрою соціальної гігієни в Харківському стоматологічному інституті та за сумісництвом виконував обов'язки заступника директора з наукової та навчальної частин, а з 1934 р. по 1935 р. був директором цього інституту. Із грудня 1935 р. по грудень 1940 р. С. З. Ткаченко працював директором створеного у Харкові 2-го Медичного інституту, одночасно завідував кафедрою соціальної гігієни. Він є автором 30 наукових праць, які присвячені важливим і актуальним питанням охорони здоров'я, серед яких вивчення загальної захворюваності та діяльності лікувальних установ на сільських ділянках; аналіз захворюваності та смертності шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну; гігієнічне виховання школярів¹⁸.

Отже, кафедри вищих медичних закладів Харкова зробили вагомий внесок у розвиток гігієни в Україні в 1920–1930-х роках. Зокрема, такі вчені-гігієністи, як А. А. Цветаєв, В. О. Углов, В. О. Яковенко, Е. М. Каган, М. Г. Гуревич, М. Н. Соловйов, С. Е. Екель, М. З. Лук'яновія, О. М. Марзєєв, Я. І. Ліфшиц, А. М. Мерков, С. О. Міллер, С. З. Ткаченко розширили сутність і об'єм гігієнічних знань і відповідно до тогочасних вимог сприяли розвитку різних галузей гігієни – соціальної гігієни та охорони здоров'я, гігієни праці, епідеміології, гігієни дітей і підлітків, гігієни харчування, комунальної гігієни, що стало підґрунтям до подальших досліджень і створення науково-дослідних інститутів за цим напрямом. Перспективи подальших розвідок полягають у детальному висвітленні розвитку та наукових досягнень різних галузей гігієни в академічних і науково-дослідних установах в Україні в 1920–1930-х роках.

¹ Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 725 с. її ж. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття).: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2012. – 40 с.

² Циганенко А. Я. Гуревич Мусій (Мойсей) Григорович // Вчені Харківського державного медичного університету. – Харків, 2003. – С. 135; його ж. Історія кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Харківського державного медичного університету // Медицина сьогодні і завтра. – 2003. – № 3. – С. 6–12; Петрова З. П. Первые заведующие кафедрой социальной гигиены Харьковского медицинского института // Медицина сегодня и завтра. – 2003. – № 3. – С. 13–23.

³ Коробчанський В. О. Кафедра гігієни та екології № 1 Харківського Національного медичного університету, її роль у розвитку наукової і педагогічної школи України (до 140-річчя з дня заснування) // Медицина сьогодні і завтра. – 2013. – № 3. – С. 79–86.

⁴ Сердюк О. І. Історія кафедри соціальної медицини, управління медичної академії післядипломної освіти // Медицина сьогодні і завтра. – 2003. – № 3. – С. 27–29.

⁵ Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: біобібліогр. довід. / За заг. ред. В. М. Лісового. – Харків, 2010. – 208 с.

⁶ До 110-річчя від дня народження члена-кореспондента Академії наук СРСР, заслуженого діяча науки Української РСР, доктора медичних наук, професора Дениса Миколайовича Калюжного (1900–1976) // Довкілля та здоров'я. – 2010. – № 3. – С. 3–4.

⁷ Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: біобібліогр. довід. / За заг. ред. В. М. Лісового. – Харків, 2010. – С. 6.

⁸ Коробчанський В. О. Кафедра гігієни та екології № 1 Харківського Національного медичного університету, її роль у розвитку наукової і педагогічної школи України (до 140-річчя з дня заснування) // Медицина сьогодні і завтра. – 2013. – № 3. – С. 79–86.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Петрова З. П. Навроцький Василь Корнійович // Вчені Харківського державного медичного університету. – Харків, 2003. – С. 443.

¹³ Там само.

¹⁴ Циганенко А. Я. Історія кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Харківського державного медичного університету // Медицина сьогодні и завтра. – 2003. – № 3. – С. 6.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Історія Харківського державного медичного університету: 200 років / за ред. акад. А. Я. Циганенка. – Харків, 2005. – 742 с.

¹⁷ Сердюк О. І. Історія кафедри соціальної медицини, управління медичної академії післядипломної освіти // Медицина сьогодні и завтра. – 2003. – № 3. – С. 27–29.

¹⁸ Перцева Ж. М. Ткаченко Степан Зіновійович // Історія Харківського державного медичного університету. 200 років. – Харків, 2005. – С. 718–719.

В статье анализируется вклад кафедр гигиенического направления высших медицинских заведений Харькова в развитие гигиены в Украине в 1920–1930-х годах. Особенное значение предоставляется рассмотрению научных достижений харьковских ученых-гигиенистов исследуемого периода.

Ключевые слова: гигиена, социальная гигиена, гигиена труда, эпидемиология, гигиена детей и подростков, гигиена питания, коммунальная гигиена, высшие медицинские заведения, Харьков.

The paper analyzes the contribution of hygiene departments of higher medical institutions of Kharkiv in the development of hygiene in Ukraine in 1920–1930-ies. Special significance is given to the examination of scientific achievements of Kharkiv scientists in the field of hygiene in this period.

Keywords: hygiene, social hygiene, occupational health, epidemiology, hygiene of children and teenagers, hygiene of feed, communal hygiene, higher medical establishments, Kharkiv.

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1920–1930-х рр.

У статті зроблено спробу окреслити проблему формування морально-етичних цінностей радянського суспільства в умовах ідеологічних та соціокультурних трансформацій. Цінності – це певні життєві сенси, що в конкретних історичних рамках набувають різних значень, а в радянських умовах почали визначатися політичною доцільністю та ідеологічною відповідністю. Базові філософські цінності, такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість, в процесі політичних та соціокультурних трансформацій перших радянських десятиліть набували політико-ідеологічного звучання і трактувалися виключно з позицій марксистського вчення. Загальнолюдські цінності поступилися перед цінностями держави та правлячої комуністичної партії.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, філософія, світогляд, марксистські підходи, ідеологічна пропаганда, радянська влада, суспільство.

Радянська влада, котра з величезними труднощами встановлювалася на теренах України, щоб закріпити своє панівне становище всерйоз і надовго не могла покладатися лише на військову силу, а мала сформувати нову систему координат, способу мислення, типів поведінки громадян. А з цією метою слід було виробити і запропонувати радянську систему цінностей, яка б визначила перспективи формування нової спільноти – радянський народ.

Спробуємо окреслити проблему формування ціннісних орієнтирів радянського суспільства в умовах ідеологічних та соціокультурних трансформацій в Україні 1920–1930-х рр. з позицій філософського трактування базових ціннісних орієнтацій. Проблема політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя України в умовах радянської влади даного періоду присвячено достатньо багато робіт (С. Кульчицький, В. Даниленко, Г. Касьянов, Ю. Шаповал, О. Пиріг та ін.), однак в означеному контексті тема ще не знайшла свого висвітлення.

За визначенням сучасної філософської навчальної літератури, цінність – це життєвий сенс, що є основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на запитання: «В ім'я чого здійснюється дана діяльність?» У ході історичного процесу цінності акумулюють у собі загальну спрямованість потреб, інтересів, емоційних переживань суб'єктів та виконують аксіологічну роль у виборі потреб, інтересів, цілей, планів, способів реалізації тощо. Цінності бувають особистісні, родинні, партійні, культурні, загальнолюдські¹. Іншими словами, цінність – це філософське поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів.

Типологія ціннісних орієнтацій включає три напрямки.

1) Орієнтація на потойбічний світ – виникає у випадку, коли люди почуваються слабкими і беззахисними перед таємничими силами світобудови, незадоволені своєю реальністю, а з іншого боку – виражають шанобливе ставлення до вічності.

2) Орієнтація людини на саму себе – виражає захоплення особистим життям і розчарування в усьому, що виходить за його межі – супроводжує епохи занепаду, коли якийсь черговий захід світового масштабу не виправдав надій.

3) Орієнтація на суспільство – виникає, коли віра в авторитет світового духу слабшає, а нестримний гедонізм – сенс життя перетворюється в насолоду – демонструє всі принаданості розкладу. Людина мужньо сприймає свою долю, утверджується вимога ставити обов'язок

вище особистих бажань, добро бачиться в дотриманні обов'язку, людина стає функцією суспільства, формується надія на сильний розум, дух, здатний навести порядок².

Базові (ключові) цінності включають такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість³.

Отже, виходячи з даних напрямків ціннісних орієнтацій, що задають життєвий сенс, радянська влада формувала соціум третього типу, де особистість мала бути зорієнтована на суспільство, перетворюючись на його функцію. Така зорієнтованість згодом дала змогу формувати соціум, кожен член якого ставав «гвинтиком» єдиної системи, жорстко підпорядкованої керівному партійному ядру. Стосовно першого напрямку ціннісної орієнтації на потойбічний світ, очевидно, слушно припустити, що переживши період революційних і воєнних потрясінь, в умовах нових, соціалістичних експериментів значна частина суспільства мала відчувати себе беззахисною перед невідомістю і бути невдоволеною своєю реальністю. Враховуючи високий рівень релігійного світогляду, сформований попередніми століттями, в умовах суспільних катаклізмів 1920–1930-х рр. значна частина населення мала нахил до ціннісної орієнтації релігійного та об'єктивно-ідеалістичного типу. Радянська ідеологічна пропаганда, що утверджувала матеріалістичний світогляд, орієнтацію на потойбічний світ активно прагнула замінити на віру «в світле майбутнє», під яким пропагувався новий суспільний лад – комунізм, що мав стати втіленням раю на землі – суспільства рівності, справедливості.

Однією із базових цінностей сучасна філософія визначає ідеал – своєрідне передбачення майбутнього, його бажана модель, що виконує роль стратегічного орієнтира на шляху досягнення мети. Отже, ідеалом ціннісних орієнтирів радянського суспільства мав стати комунізм. У класичному розумінні – це суспільний лад, що передбачає усупільнення засобів виробництва і споживання та рівний розподіл матеріальних благ. Перехідним етапом до справедливого безкласового суспільства мав стати соціалізм, а засобом формування – диктатура пролетаріату⁴. У практичній площині тезою «диктатури пролетаріату» суспільству нав'язувалася авторитарна модель управління з диктаторськими повноваженнями правлячої партії. У загальноприйнятті поняття цінностей – християнських чи загальнолюдських – вкладався партійно-класовий чи ідеологічний зміст, а засобом досягнення визначених ідеалів використовувалася класова боротьба, розпалювання антагонізму між різними верствами та групами суспільства. Так, за визначенням радянського філософського словника, за зіткненням на ідеологічній арені різноманітних і протилежних духовних цінностей слід бачити боротьбу соціально-політичних позицій, інтересів класів, що виражаються в цілісних системах поглядів на суспільство і його розвиток, а в кінцевому результаті – об'єктивну логіку історичного процесу. Свідоме розуміння об'єктивних історичних законів робить марксистський світогляд науковим, тоді як суто ціннісний погляд на події і явища суспільного життя часто не виходить за рамки буденної чи моральної свідомості⁵.

Отже, згідно радянських трактувань, суто моральні підходи до дійсності не мають ваги, коли вони не несуть марксистського підходу до суспільних процесів. Тому ще одна базова філософська цінність – благо – в радянській світоглядній системі теж набувала ідеологічного забарвлення. Благо – загальне поняття для визначення позитивної цінності, предмет або явище, що задовольняє певну людську потребу, відповідає інтересам, меті і спрямованості людей (розрізняють природні, суспільні, матеріальні та духовні блага).

По мірі скочування радянської держави до тоталітарних практик існування, все більше під сумнів ставилася така ключова цінність будь-якого суспільства і особистості, як свобода, що відображає рівень реалізації можливостей людини, свідомої вольової активності в особистому суспільному житті. Якщо 1920-ті рр. історики об'єктивно кваліфікують як період дозованого плюралізму, що проявлявся в політиці непу та українізації, то 1930-ті рр. означені повномасштабним диктатом правлячої партії в усіх сферах життя соціуму.

У філософській системі ціннісних координат вагоме місце посідає така цінність як істина, що загалом виражає знання, яке вірно відображає дійсність. Істина буває абсолютною і відносною, залежно від контексту історичних подій, об'єктивних обставин тощо. Близьким ціннісним орієнтиром є правда. У радянському суспільстві правом істини в останній інстанції володіла партія і керівні вожді держави. Викривлення ціннісних понять істини і правди через призму партійних інтересів та політико-ідеологічних завдань держави зумовило формування,

так би мовити, нової реальності, правди – через ідеологічні окуляри. Згубні наслідки цього процесу досить яскраво можна проілюструвати становищем науки в радянській державі. Принцип партійності науки, що почав формуватися в 1920-х рр., завдав великої шкоди історичним дослідженням. Його розуміння полягало в тому, щоб дослідник, в ущерб об'єктивізму та історичності, «підганяв» наукові висновки до духу і букви партійних документів, оцінюючи історичні події та явища через призму інтересів революційного пролетаріату і соціалістичної доктрини. Як наслідок, з поля наукового аналізу випадали конкретно-історичні протиріччя радянського суспільства, інші «несуттєві» з точки зору партійної ідеології факти історичного процесу, відбувалася ідеалізація радянської історії, натомість нищівній критиці піддавалися «буржуазні» погляди, праці зарубіжних вчених. Здійснювалася відверта фальсифікація історії⁶. Масові репресії представників науки «закріпили» беззастережну «віру» представників інтелектуальної сфери в непогрішимості партійної істини і правдивості радянських позицій у різних галузях наукових знань, особливо в гуманітаристиці. Як справедливо констатують сучасні дослідники історіографії історії України: «За десятиліття тотального впливу партії на історичну науку, її «партійного керівництва» був сформований певний тип історика, який сприймав це керівництво як щось природне і саме по собі зрозуміле. Більше того, склався тип активного історика-партійця, який бажав такого керівництва і відчував себе зовсім некомфортно без нього»⁷.

Своєрідно в радянській державі трактувалися і такі ключові цінності як мудрість, святість, справедливість. Офіційна риторика радянської ідеологічної машини наскрізь просякнута тезою про «мудрість» керівників першої в історії людства держави соціалізму, «мудру» політику партії, щомало виключити будь-які сумніви громадян у правильності обраного курсу, економічної, соціальної чи культурної державної політики. Проголосивши розбудову атеїстичного суспільства, насправді відбувалася сакралізація офіційних персонажів держави, керівної партії, у справедливості і святості яких не мав сумніватися ніхто. Загалом, більшовизм у радянській країні набув характеру релігії, із цілісною системою цінностей, символів, ритуальних дій, ієрархією «священних» осіб, радянських «ікон» та «мощів». Християнські цінності і мораль мала замінити канонізована ідеологія марксизму. Засобом формування комуністичної релігійності стало мистецтво, що з кінця 1920-х рр. набуло глобального ідеологічного і політичного значення. Таким чином була вибудована сталінська ідеократія, увінчана особою геніального філософа і вождя, наступника Маркса, Енгельса, Леніна. Ідеологічним катехізисом, «підручником» більшовицької міфології став короткий курс «Історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)», що тиражувався мільйонними примірниками і був обов'язковим для вивчення. Дослідниця В. Дем'яненко слушно зазначає, що «Історії ВКП(б)» «... виконувала роль Біблії й водночас молитовника світської релігії: формулювання, що містилися в ній, часом цілі абзаци, повинні були вивчатися напам'ять і цитуватися з кожної нагоди як членами партії, так і безпартійними громадянами»⁸.

Тема «мудрих вождів» і «мудрого партійного керівництва» в усіх сферах суспільного розвитку в умовах формування радянської ідеологічної системи 1920–1930-х рр. була настільки сакралізована, що залишалася стратегічною в наукових працях, політичній риторичі, публіцистиці наступних післясталінських поколінь – аж до розпаду Радянського Союзу. Своєрідною даниною моді було підкреслення в назвах наукових праць провідної ролі комуністичної партії «в боротьбі» за прогресивні суспільні перетворення чи організації суспільних процесів⁹.

Розуміння справедливості також набуло партійно-класового та ідеологічного відтінку. Викриваючи хижацьку сутність капіталізму, з його експлуаторськими основами, підневільним становищем трудящих мас, радянські ідеологи з перших кроків готували підґрунтя для впровадження власної доктрини справедливості, законності і порядку. Ідея справедливості в радянському суспільстві базувалася на марксистському вченні, основоположними засадами якого було положення про усунення від державного управління класу капіталістів-визискувачів і встановлення «диктатури пролетаріату», як перехідного явища від капіталізму до соціалізму. Передбачалося, що після ліквідації класу експлуаторів закріпиться соціалістичний лад, не буде визискуваних і визискувачів, гноблених і гнобителів, створиться безкласове суспільство, всі засоби виробництва стануть загальнонародною власністю і не буде експлуатації людини людиною. Кожен працюватиме в силу своїх можливостей і одержуватиме засоби існування

згідно із своїми потребами. Зрештою – зникне держава, як непотрібна суспільна надбудова¹⁰. Отже, логіка більшовицької справедливості диктувала право відібрати владу і привілеї в багатих представників суспільства і наділити ними несправедливо «обділені» трудящі маси. У перші місяці після більшовицького перевороту в праці «Удержат ли большевики государственную власть?» В. Ленін писав, що найголовніше тепер розпрощатись з хибним уявленням, наче керувати державою можуть лише особливі чиновники, що за своїм соціальним статусом повністю залежні від капіталу, і почати негайне втягнення в цей процес трудящих і бідноту. «Головне – вселити пригнобленим і трудящим довіру в свої сили, показати їм на практиці, що вони можуть і повинні взятися самі за правильний, строго впорядкований, організований розподіл хліба, різної їжі, молока, одягу, квартир і т. д. в інтересах бідноти»¹¹. Отже, в масовій свідомості почало активно культивуватися положення про соціальну справедливість в розподілі владних повноважень та соціальних благ на користь трудових мас, повноважень, котрі згодом від імені народу узурпувала правляча комуністична партія. Вже перша Конституція УСРР 1919 р. Українську Соціалістичну Радянську Республіку визначала як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбільшого селянства над їхніми споконвічними експлуататорами – капіталістами і поміщиками. Основний закон проголошував скасування приватної власності, владу робітничого класу, свободу слова, зібрань і союзів тільки для трудящого народу. Конституція УСРР 1929 р. метою держави декларувала «остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади»¹². Експропріація експропріаторів, що масово розпочалася з початком суцільної колективізації сільського господарства, стала логічним втіленням уявлення керманичів держави про соціальну справедливість. Основний закон радянської України 1937 р. на конституційному рівні фіксував перемогу диктатури пролетаріату, торжество гасла «Вся влада радам!», панування принципів «Хто не працює, той не їсть!» та «Від кожного – за здібностями, кожному – за працею!»¹³. У практичній площині почалися масові конфіскації майна громадян, котрі, за більшовицькими критеріями, володіли ним «не справедливо», наживши його засобами експлуатації. Знищення класу куркуля-власника було санкціоноване офіційними партійними документами, принісши терор і голод для мільйонів українських селян.

У контексті формування радянської світоглядної системи цікаво поглянути на таку філософську цінність як співпричетність. У класичному розумінні вона означає усвідомлення людиною, з одного боку, своєї індивідуальності і прагнення до свободи, з другого, – причетності до суспільства, світу, невід'ємною частиною яких вона є. У повсякденних практиках радянського буття пересічна, маленька людина мала усвідомлювати себе частиною радянського суспільства, держави, а також відчувати свою співпричетність до грандіозних процесів творення нової дійсності. У практичній площині це реалізовувалося і через залучення тисяч робітничих рук до індустріальних новобудов, і через втягнення у масову істерію пошуку ворогів народу, коли розгорталися кампанії проти «шумськизму», «волобуєвщини», «єфремівщини» тощо.

Яскравим прикладом залучення мільйонних мас до будівництва першої у світі країни соціалізму є стахановський рух, що зародився в 1930-х рр. під час здійснення політики індустріалізації. В умовах наростаючих темпів виробництва, завищених норм відробітку сталінське керівництво шукало засобів стимулювання підвищення продуктивності праці, максимального заохочення до праці при мінімальній оплаті та матеріальному зацікавленні. Фактично, стахановський рух став однією із форм експлуатації масового ентузіазму. З цією метою використовувалися так зване «соціалістичне змагання», зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами, присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці тощо. Поштовхом до впровадження масового змагання стала публікація в газеті «Правда» 20 січня 1929 р. статті Леніна «Як організувати змагання?», що пролежала в архіві майже 12 років. У 1935 р. був широко розрекламований рекорд вибійника шахти «Центральна – Ірміно» в Донбасі Олексія Стаханова, який за допомогою двох помічників за зміну (5 год. 45 хв.) вирубав 102 т вугілля, перевиконавши норму в 14,5 разів. Незабаром О. Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів – 227 т вугілля. Досягнення О. Стаханова дістало широку популяризацію в радянській пресі і негайно було використане для організації змагання за перевиконання норм виробітку – стаханівського руху. Сотні тисяч робітників справді щиро повірили

в недалекий прихід «світлого майбутнього» і готові були на будь-які жертви заради нього. Стимульоване більшовицьким керівництвом, на шахтах розпочалося змагання за встановлення абсолютного рекорду. Даний почин почали впроваджувати в різних галузях народного господарства, безперестанку вимагаючи підвищення продуктивності праці, почалося штучне роздмухування рекордоманії¹⁴. Незважаючи на те, що невдовзі економічна ефективність цих засобів почала падати, рекламований засобами масової інформації стаханівський рух створював ілюзію грандіозних процесів будівництва радянської держави, на яких виховувалося нове покоління будівників комунізму.

Вражають і масштаби організації «співпричетності» громадян до масових репресій. Наприклад, «ідеологічні ухили» відомого науковця і громадського діяча Сергія Єфремова «засуджували» на зборах трудових колективів практично всіх наукових установ. Однак, процес підготовки масової свідомості до початку репресій вимагав значно більшого розмаху, тому за визначеним сценарієм «організовувалися» аналогічні кампанії осуду на всіх низових рівнях. Так, у березні 1929 р VI з'їзд Рад Переяславщини окремим пунктом прийняв декларацію освітян, що виступали із засудженням діяльності академіка С. Єфремова, який проходив у сфабрикованій справі СБУ, котра засвідчила наступ на академічну, професорсько-викладацьку інтелігенцію старої формації. А вже 30 листопада 1929 р. шкільна Рада Переяславської Райтрудшколи в присутності батьків (300 чоловік) заслухала інформацію «про контрреволюційну організацію «СБУ», ухвалила: Винести рішучий протест і засудити діяльність гнилих недобитків жовтоблакитної контрреволюції й вимагати від пролетарського суду найсуворішої кари. В свою чергу збори вітають ДПУ, як вірного захисника диктатури пролетаріату»¹⁵.

Отже, базові філософські цінності, такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість, в процесі політичних та соціокультурних трансформацій перших радянських десятиліть набули політико-ідеологічного звучання і трактувалися виключно з позицій марксистського вчення. Загальнолюдські цінності поступилися перед цінностями держави та правлячої комуністичної партії.

¹ Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. За ред. Г. А. Заїченка та ін. – К., 1995. – С. 426.

² Філософія. Підручник / За заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків, 2000. – С. 558–562.

³ Там само. – С. 554–558.

⁴ Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За заг. ред. Орлової Т. В. – Вишгород, 2014. – С. 319.

⁵ Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М., 1981. – С. 407.

⁶ Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – С. 327.

⁷ Там само. – С. 319.

⁸ Дем'яненко В. Засоби формування комуністичної релігійності радянського суспільства // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип. 26. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 201.

⁹ Див. наприкл.: Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.). – Харків, 1985. – 176 с.; Бабко Ю. В. Коммунистическая партия в борьбе за создание новой технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 24 с.

¹⁰ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 318–319.

¹¹ Советская номенклатура // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – Т. 3: К-М. – С. 307–308.

¹³ Там само. – С. 305.

¹⁴ Кто такие стахановцы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otvet.mail.ru/question/27351870>.

¹⁵ Протест // Освітянин. – 1929. – 20 груд. – № 5. – С. 1.

В статті предпринята попытка обозначить проблему формирования морально-этических ценностей советского общества в условиях идеологических и социокультурных

трансформаций. Ценности – это некие жизненные смыслы, что в конкретных исторических рамках приобретают различные значения, а в советских условиях начали формироваться политической необходимостью и идеологическим соответствием. Ключевые философские ценности, такие как идеал, благо, свобода, истина, сопричастность, мудрость, святость, правда, справедливость, в процессе политических и социокультурных трансформаций первых советских десятилетий приобретали политико-идеологическое звучание и трактовались исключительно с позиций марксистского учения. Общечеловеческие ценности уступили ценностям государства и руководящей коммунистической партии.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, философия, мировоззрение, марксистские подходы, идеологическая пропаганда, советская власть, общество.

The attempt to outline the problem of formation of moral and ethical values of Soviet society under conditions of ideological and cultural transformations is made in the article. The values are the certain vital meanings that acquire different meanings in specific historical framework, as in Soviet conditions they began to be determined by political expediency and ideological conformity. The basic philosophical values such as ideal, good, freedom, truth, complicity, wisdom, holiness, truth, justice acquired political and ideological nature and interpreted solely from the standpoint of Marxist doctrine in the political, social and cultural transformations of the first Soviet decades. Universal human values gave way to the values of the state and the ruling Communist Party.

Keywords: values, philosophy, ideology, Marxist approaches, ideological propaganda, the Soviet power, society.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА «ПОЖВАВЛЕННЯ РАД» В 1920-х роках

У статті розглядається державна політика 1920-х рр. в УСРР у галузі будівництва органів місцевої влади, яка отримала в історіографії назву курсу на «пожвавлення рад». Визначаються її основні напрями та практичне значення для зміцнення більшовицького режиму.

Ключові слова: ради, Українська СРР, більшовики, державне будівництво.

У 1920-х роках у СРСР, а відповідно й в УСРР, проводилися багатопланові й масштабні більшовицько-державні заходи по утворенню радянської влади на місцях. Вони підкріплювалися активною агітаційно-пропагандистською роботою, спрямованою на самі широкі верстви населення. Одна з головних тез комуністичної пропаганди полягала в обґрунтуванні всенародного характеру радянської влади. Ідеї і твердження, які продукувалися в надрах більшовицьких партійних органів, аргументувалися прикладами про те, що в УСРР ефективно діють виборні радянські органи влади, створені за участі більшої частини трудящих. В умовах фактичного існування однопартійної системи нав'язуванням таких думок ретушувалася роль рад, як ключового провідника політики комуністичної партії на місцях.

За відносної демократизації в роки непу більшовицьке керівництво активізувало роботу по посиленню впливу на діяльність місцевих органів влади. В узагальненому вигляді це одержало назву – реалізація курсу на «пожвавлення рад». Під ним розумівся комплекс заходів більшовицького уряду ідеологічного та організаційного характеру, направлених на наближення рад до населення, підвищення ефективності їхньої діяльності та перетворення на дієві органи місцевої влади.

У радянській історіографії дослідження концепції «пожвавлення рад» та її реалізації в 1920-х роках посідало центральне місце. До вивчення питання радянські автори підходили з позицій показу усталеного і ефективного зближення місцевих органів влади з населенням та зміцненням союзу робітників і селян. Такий підхід до вивчення проблеми зародився в історіографії ще в другій половині 1920-х рр.¹ і активно впроваджувався в наукову практику в післявоєнний період, аж до розпаду СРСР².

Наголосимо, що серед радянських істориків не було однастайності щодо часу початку проведення політики «пожвавлення рад». Спочатку її запровадження пов'язували із жовтневим Пленумом ЦК РКП(б) 1924 р., на якому було офіційно проголошено цей курс. Такої думки, зокрема, дотримувалися Б. Бабій, П. Бакуменко, П. Стоян та інші. У дослідженнях 1980-х її початок перенесли на 1921 р., прив'язавши до листа В. Леніна Г. Мясникову, в якому він писав: «... пожвавлювати Ради, залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних – ось це абсолютно вірно»³. Саме це твердження лідера більшовицької партії, на думку А. В. Гончара, поклало початок означеному процесу.

Після проголошення незалежності України питання діяльності місцевих рад в 1920-х рр. опинилися на узбіччі наукових досліджень. У зв'язку з переосмисленням ролі рад у політичній системі Радянського Союзу, доведенням відсутності реального впливу рад на суспільне життя, зокрема й в регіонах, проблематика, пов'язана з курсом «пожвавлення рад», практично втратила інтерес для дослідників.

Між тим, на наш погляд, вивчення заявленої теми дозволить прослідкувати більшовицьку політику у сфері утворення та реформування органів місцевої влади в 1920-х рр., що мало практичне значення для зміцнення більшовицького режиму в Україні.

Більшовицька партія одразу після Лютневої революції заявила, що Росія повинна перетворитися на Республіку рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, а

ради повинні стати головними органами державної влади на всіх рівнях. Відповідне положення було задеклароване і в Конституції УСРР, прийнятій на III Всеукраїнському з'їзді рад 10 березня 1919 р. У статті 5 головного документа країни наголошувалося, що влада трудящих здійснюється через ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів⁴.

Однак, теорія державного будівництва, проголошувана комуністичною партією, значно відрізнялася від його практики. В умовах боротьби за владу перевага надавалася створенню замість рад надзвичайних органів влади – революційних комітетів (ревкомів) та комітетів бідноти, склад яких був підконтрольним більшовицькій партії. Наприкінці 1920 р. в Україні кількість губернських та повітових ревкомів і виконкомів була приблизно однаковою (7 губревкомів та 5 губвиконкомів, 46 повітових ревкомів та 51 повітовий виконком), а на волосному рівні ревкомів існувало в два рази більше (11 131 ревком проти 651 виконкому)⁵.

Такий стан речей підривав і так не великий в Україні рівень підтримки більшовиків. Необхідність змін добре розуміли лідери комуністичної партії. Так, нарком внутрішніх справ В. П. Антонов на початку 1921 р. відзначав, що відрив органів влади від населення набув критичної межі і продовження політики «жорсткого централізму» призведе лише до посилення негативного ставлення до комуністичної партії і може штовхнути «слабо виховані маси в болото меншовизму і есерівщини, а можливо і петрлюровщини»⁶. В умовах масштабного селянського повстанського руху в межах всієї України такі прогнози були доволі реалістичними.

Перед більшовицьким режимом постала нагальна необхідність вжити заходів, направлених на послаблення соціальної напруги в країні. У сфері економічного життя це завдання була покликана виконати нова економічна політика, а в суспільному житті – політика «пожвавлення рад». Більшовики передбачали створити широку мережу рад, залучивши до їх виборів та роботи в низових ланках якомога більшу кількість населення. Таким чином, як вони вважали, можна було б створити ілюзію існування в Україні влади простого трудового населення – робітників та селян.

Фактично початок цієї політиці в УСРР було покладено рішеннями V Всеукраїнського з'їзду рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.). 5 березня 1921 р. з'їзд ухвалив постанову «Про радянське будівництво», де наголошувалося на необхідності повсюдної заміни ревкомів радами⁷. Для посилення дієвості рад було прийнято рішення про ліквідацію центральними відомствами на місцях усіх своїх відділень та управлінь, непідвладних місцевим радам. Місцеві ж органи наркоматів мали увійти до складу відповідних відділів губернських і повітових виконкомів або безпосередньо підпорядковуватися їм.

У постанові наголошувалося, що з метою наближення рад до населення необхідно залучати на їх засідання якомога більшої кількості робітників і селян. Місцевим радам настійно рекомендувалося проводити, по можливості, засідання виконкомів у робітничих кварталах та на фабриках. Виконкомам доручалося вжити заходів для найширшого інформування населення про заходи радянської влади. Вони мали регулярно звітувати перед виборцями про проведену роботу.

Можна констатувати, що V Всеукраїнський з'їзд рад визначив три основні напрями більшовицької політики «пожвавлення рад»: створення широкої мережі рад різних низових рівнів; розширення компетенції рад у вирішенні питань місцевого значення; якнайширше інформування і залучення простого населення до діяльності рад низового рівня.

У результаті виборчої кампанії 1921–1922 рр. в усіх губерніях УСРР замість ревкомів були створені ради. На низовому рівні їх мережу представляли сільські та міські ради, а на волосному, повітовому та губернському – відповідні з'їзди рад. Наголосимо, що в 1922 р. у деяких районах найбільшої активізації селянського повстанського руху ще продовжували утворюватися ревкоми. Проте, ці факти не носили масового характеру і було тимчасовими.

Після виборчої кампанії більшовицький режим здійснив ряд заходів, що повинні були встановити тісний зв'язок між радами та простим населенням і в такий спосіб підтвердити думку про народний характер радянської влади. Так, зокрема, «Інструкція про права і обов'язки членів міськради»⁸, затверджена ВУЦВК 30 березня 1921 р., зобов'язувала членів міських рад напередодні пленуму обговорювати зі своїми виборцями питання, включені до порядку денного засідання. Не пізніше трьох днів після депутатського зібрання виборцям мали надаватися звіти про його рішення. Депутатів зобов'язували у повсякденній роботі особистим прикладом підтримувати авторитет члена міськради.

На пленарні засідання місцевих рад низового рівня та на з'їзди рад до порядку денного, як правило, включалися доповіді про діяльність виконкомів різних рівнів, про внутрішнє та зовнішнє становище радянських республік. Були випадки, що питання обговорювалися й на вимогу виборців. Таким чином налагоджувався більш тісний зв'язок між органами влади та простим населенням, демонструвався його вплив на прийняття рішень.

У першій половині 1920-х рр. активно розроблялося й законодавство про діяльність рад та їхніх з'їздів. Так, у 1923 р. ВУЦВК затвердив положення «Про губернські з'їзди рад та губвиконкоми», «Про окружні з'їзди рад і окрвиконкоми», «Про районні з'їзди рад і райвиконкоми», а також положення «Про сільські ради». У цих законодавчих актах була закріплена організаційна структура різних ланок місцевих органів, утворених в результаті проведення адміністративно-територіальної реформи, а також форми і методи їхньої діяльності. Положення про сільські ради регламентувало питання про проведення виборів до сільрад, діяльність виконавчих органів та їх відання в галузях: виконання загальнодержавних завдань, управління, сільського господарства, господарської, військової, культурної роботи і благоустрою та в ревізійно-інспекторській сфері⁹.

Отже, в першій половині 1920-х рр. було сформовано широку мережу рад, розроблено нормативну базу, що визначала їхню діяльність, а також намічені напрями пожевлення їхньої діяльності.

Проте, не зважаючи на певні успіхи, на середину 1920-х рр. стали очевидними і суттєві недоліки в роботі рад. Так, не було повністю виконано настанову V Всеукраїнського з'їзду рад про повсюдне утворення рад. На середину 1920-х рр. вони ще не були сформовані в багатьох містах, зокрема, навіть в губернському центрі Чернігові¹⁰. На Першій всеукраїнській нараді міських рад (5–7 жовтня 1925 р.) було представлено лише 29 міськрад з 68 населених пунктів, які на той момент мали офіційний статус міста¹¹.

Не завжди була задовільною й робота новоутворених радянських органів влади. На рівні губерній та округів діяльність виконкомів рад не викликала багато нарікань. У той же час органи влади нижчої ланки страждали чисельними недоліками. Так, у структурних підрозділах виконкомів багатьох районів робота велася не належним чином. Не поодинокими були випадки запізнення із виконанням розпоряджень центру, а рішення, що приймалися, часто не відповідали чинному законодавству. Проте, найбільше проблем було пов'язано з діяльністю низових органів – міських та сільських рад.

Головним недоліком роботи міських рад була відсутність у них власних виконавчих органів. Їхню роль виконували, в залежності від статусу міста, районні, окружні чи повітові виконкоми. Голови ж відповідних виконкомів, зазвичай, одночасно були і головами міськради. Діяльність секцій, що утворювалися при міськрадах, була також малоефективною. Формально вони мали попередньо розглядати усі ухвали виконкомів, що стосувалися життя міста. На практиці ж у більшості випадків це положення ігнорувалося. Налагодженню ефективної роботи міських рад не сприяла і відсутність окремого положення, що регламентувало б їхню діяльність (міські ради в УСРР керувалися нормативними актами ВУЦВК та Положенням про міські ради РСФРР від 1922 р.)¹².

Найгірша ситуація проглядалася в роботі сільських рад. Їхній авторитет в очах селянства був низьким. У першу чергу це було пов'язано з діяльністю комітетів незаможних селян (КНС), які в 1920 р. замінили комітети бідноти і фактично зосередили в своїх руках реальну владу на селі. КНС виконували адміністративні функції, відігравали головну роль у розв'язанні питань землеустрою. Вирішенням питань економічного життя займалися сільські сходи. Таким чином, функції сільрад підмінялися іншими органами, що справляло негативний вплив на їхній авторитет.

У багатьох випадках негативним було ставлення жителів сіл і до керівництва сільрад. Депутати до сільської ради обиралися, відповідно до тогочасного виборчого законодавства, за списками. За таких обставин до сільрад часто проходили особи, які проживали за межами села і тому не мали авторитету серед селян та не були від них залежними, зокрема й в умовах повсякденного життя. Серед голів сільрад були поширеними випадки пияцтва, презирливого ставлення до селян, самовільного накладання штрафів та адміністративних арештів на сільських мешканців¹³. З найбільш кричущими випадками губернське та окружне керів-

ництво намагалося боротися шляхом направлення на місця спеціальних комісій по обстеженню радянського апарату¹⁴. Однак, ефект від таких інспекцій, зазвичай, був короткостроковим, оскільки причини подібних явищ вони ліквідувати не могли.

Результатом вище перерахованих недоліків стала головна проблема більшовицького режиму – абсентеїзм виборців, який ставив під сумнів пропагандистську тезу про народний характер влади рад. Насправді, більша частина населення не брала участі у формуванні місцевих органів влади.

Так, у виборах 1924–1925 рр. взяло участь лише близько 35% виборців. Цей показник по містах складав 54,3%, а по селах він був нижчим за середній результат по республіці. Зокрема, явка на виборах по 363 сільрадах Київської губернії становила 21%, по 466 Харківської – 23,9%, по 100 Чернігівської – 23%¹⁵.

Перед комуністично-радянськими органами постало нагальне завдання виправлення такого становища шляхом активізації діяльності рад. Початок другому періоду політики «пожвавлення рад» було покладено на XIII з'їзді РКП(б) в травні 1924 р. У документах з'їзду відзначалося, що перед партією стоїть «серйозне завдання залучення широких мас в активну роботу в радах, союзах і кооперації»¹⁶. На жовтневому пленумі ЦК партії (1924 р.) відзначалося, що ріст політичної активності селянства необхідно «направити в першу чергу на пожвавлення рад. Це завдання пожвавлення рад на селі, пов'язане з загальними питанням пожвавлення роботи рад, є однією з найбільш основних і гострих завдань моменту»¹⁷. Рішення Пленуму було схвалено XIV Всесоюзна партійною конференцією (квітень 1925 р.) і закріплено в грудні 1927 р. у рішеннях XV з'їзду ВКП(б): «Пожвавлення Рад, ріст їх зв'язку з широкими масами працюючого населення є необхідною передумовою усієї подальшої роботи партії і Радянської влади»¹⁸. Таким чином, завдання «пожвавлення рад» було поставлено в загально-союзному масштабі.

На виконання цього курсу президія ЦВК СРСР прийняла ухвалу провести Всесоюзну нараду з питань радянського будівництва. Її метою було визначення найбільш ефективних методів пожвавлення рад, залучення до їхньої роботи широких верств робітників і селян. Нарада проходила у дві сесії: 5–7 січня і 1–3 квітня 1925 р. При відкритті першого засідання наради голова ЦВК СРСР М. Калінін говорив, що необхідно «знайти такі форми Радянської влади, які б залучили основну масу селянства, основну масу робітників, щоб маси почули, що вони беруть участь у вирішенні практичних завдань»¹⁹.

Друга сесія обговорювала питання компетенції і діяльності міських рад. Нарада прийняла постанову «Про укріплення роботи міськрад», що включала два документи: загальні настанови для роботи пленумів і секцій та проект «Положення про основні засади діяльності і організації міських Рад»²⁰. Ними передбачалося створення президій, розширення кола повноважень місцевих рад у господарській та культурно-просвітницькій сфері.

В Україні питання пожвавлення рад розглянув січневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У. По доповіді «Політика на селі» було прийнято розгорнуте рішення, де відзначалося, що в практиці роботи місцевих парторганізацій і Рад збереглися ще пережитки воєнного комунізму. Наголос робився на неправильному зарахуванні партійцями деякої частини середняків до куркулів, причетності партійних організацій до адміністративного звуження господарської діяльності середняків і усунення їх від активної участі у виборах до Рад, правлінь кооперативів, нав'язування селянським масам при виборах до Рад і громадських організацій кандидатур невідомих їм осіб. Перед партійно-радянськими органами пленум поставив завдання провести перевибори рад у районах, де явка виборців була нижчою за 30%²¹. Відповідне рішення ще 29 грудня 1924 р. було прийнято Президією ЦВК СРСР. У результаті по УСРР були скасовані результати виборів у 1200 сільрадах. Після проведення перевиборів, які супроводжувалися активною агітаційно-пропагандистською роботою, середня явка по республіці зросла до 42,2%²².

При ВУЦВК, наслідуючи союзний досвід, була створена нарада у справі радянського будівництва. 10–13 лютого 1925 р. відбулася сесія цієї наради за участі представників губерній та республіканських органів. У прийнятій на нараді резолюції окреслювалися першочергові заходи у справі радянського будівництва: «а) пожвавлення радянської роботи на селі і залучення до радянського будівництва широких верств селянства, а також посилення зв'язку між вище- і нижчестоящими органами влади; б) розширення складу рад і виконкомів, а також

збільшення обсягу прав і функцій низових органів влади, головним чином адміністративних і бюджетних». Резолюції наради були затверджені 6 березня 1925 р. Президією ВУЦВК²³.

Питання активізації діяльності рад у містах розглядалися 5–7 жовтня 1925 р. на Першій Всеукраїнській нараді міських рад. З метою пожвавлення їхньої роботи нарада визначила такі першочергові заходи: організувати ради в містах та селищах міського типу, де вони ще не були утворенні; під час виборів обирати до складу рад якнайбільше робітників з виробництва; забезпечити міськради необхідним технічним апаратом; упорядкувати кількість секцій та комісій міських рад. Також було рекомендовано встановити систематичну звітність міських рад перед населенням та окружними виконкомом, уточнити їх права та функції. Таким чином ради мали перетворитися на повновладні органи державної влади у містах²⁴.

У жовтні 1925 р. ВУЦВК затвердив нові положення «Про окружні з'їзди рад і окружні виконавчі комітети», «Про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети», «Про міські та селищні ради» та «Про сільські ради»²⁵. У зв'язку з ліквідацією губерній в результаті адміністративно-територіальної реформи (1925 р.) вони закріплювали перерозподіл повноважень між різними ланками рад. Акцент робився на розширенні сфер діяльності місцевих рад відповідно слідуванню курсу на пожвавлення їх роботи.

Велике значення для утвердження більшовицького впливу на селі мало також і затверджене постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР нове «Положення про виборчі права громадян та про порядок проведення виборів» (18 листопада 1925 р.), яке дозволяло голосування не лише за кандидатів, внесених в списки, а й за окремих висуванців²⁶. Положення сприяло підвищенню виборчої активності на селян, які давно виступали проти системи виборів за списками. Нововведення не несло загрози більшовицькому режиму. Можливі незначні персональні зміни в низовій структурі рад не могли похитнути монополії партії на владу.

Позитивний вплив на становище сільрад мало також і позбавлення КНС владних функцій. У липні 1925 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про реорганізацію КНС з місцевого органу державного значення в громадську структуру та звільнити їх від всіх адміністративно-господарських функцій, фактично наданих їм раніше юридично. Відтепер проголошувалося, що сільради і кооперація повинні стати основними центрами по здійсненню змишки бідноти і середняцтва навколо робітничого класу²⁷. Прийнятий 16 листопада 1925 р. ВУЦВК і Раднаркомом УСРР декрет «Про комітети незаможних селян» остаточно позбавив КНС адміністративних функцій на селі, що сприяло підвищенню ролі сільрад у сільському житті²⁸.

Остаточно статус рад, як повновладних органів влади на селі, було встановлено в 1927 р. У серпні ЦВК та Раднарком СРСР прийняли постанову «Про самообкладання населення», за якою найважливіші джерела надходження коштів на господарські потреби села переходили від громад до сільських рад. Хоч ці кошти і не включалися в кошторис сільрад і повинні були витрачатися згідно з постановами сходів, фінансова роль сільських рад суттєво зросла, оскільки тепер вони відповідали за використання цих коштів²⁹.

12 жовтня 1927 року ВУЦВК прийняв нове «Положення про сільські Ради», згідно з яким вони проголошувалися в межах їхньої компетенції вищим органом влади, а також отримували право скасовувати постанови загальних сходів громад, якщо останні, на їхню думку, «порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування»³⁰. Таким чином, повноваження сільських рад були поширені із адміністративної сфери також і на фінансовий складник. Вони остаточно зайняли головне місце серед організацій, діючих у сільській місцевості.

Одночасно проходив процес активізації діяльності міських рад. Протягом виборчої кампанії 1925–1926 рр. були вперше створені селищні ради. Поступово збільшується і кількість міських рад. На 1926 р. вони вже існували в 74 містах, а в 1930 – в 94³¹.

Продовжувалося розширення повноважень міських рад. 13 квітня 1927 р. X Всеукраїнський з'їзд рад поставив перед ВУЦВК завдання переглянути Положення про міськради УСРР у напрямку розширення їх прав в адміністративно-господарській та культурно-просвітницькій сфері. Міськради повинні були отримати права юридичної особи. Пропонувалося створення самостійних президій у міських радах. У великих містах передбачалася організація відділів комунального господарства та обрання районних рад. Обов'язковим мало стати попереднє обговорення на секціях міськрад планів міських господарських робіт³².

Нове положення «Про міські ради УСРР» було затверджено 12 жовтня 1927 р.³³. Його прийняття позитивно вплинуло на господарську та культурно-просвітницьку роботу міськрад. У липні 1928 р. відбулася чергова Всеукраїнська нарада міських рад, яка визнала за необхідне ввести заборону на сумісництво посад голів окружних виконкомів та міськрад. Було вирішено під час виборів 1929 р. повсюдно їх розподілити³⁴.

У звіті уряду на XI Всеукраїнському з'їзді рад (7–15 травня 1929 р.) відзначалося, що «розширення прав міськрад, особливо великих міст, які мають міцне комунальне господарство, великі джерела прибутку і спираються на індустріальний пролетаріат, значно пожвавило їх практичну роботу. Ці ради тепер фактично виконують усю місцеву адміністративно-господарську роботу і практично є найвищою владою на місцях»³⁵.

Заходи, направлені на пожвавлення рад в другій половині 1920-х рр., дали позитивні результати. У 1927 р. активність виборців становила 50,7%, а в 1929 р. вже 63,2%. Головну проблему минулих років – абсентеїзм виборців було успішно подолано.

Отже, результатом політики «пожвавлення рад» стало завершення формування в Україні наприкінці 1920-х рр. широкої мережі уніфікованих рад. Одночасно ради перетворювалися в ефективні органи вирішення питань місцевого значення. Участь у їх роботі, особливо низових ланок, великої кількості звичайного населення надавало їм характер народних органів влади. Багаторівневий спосіб утворення різних ланок рад, коли кожна вища ланка обиралася з числа представників нижчої, надавав в результаті населенню відчуття участі у виробленні державної політики, що, в свою чергу, посилювало його лояльність існуючому режиму.

¹ Власенко С. Н. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи). – Харьков, 1927. – 47 с.

² Бабій Б. М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – К., 1961. – 384 с.; Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. – К., 1960. – 107 с.; Стоян П. К. Радянське будівництво в Українській РСР 1921–1925.: Дис. ... доктора іст. наук. – К., 1963. – 523 с.; Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30-е годы). – Киев, Одесса, 1990. – 204 с.

³ Ленин В. И. Письмо Г. Мясникову. 5 августа 1921 // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М., 1970. – Т. 44. – С. 81–82.

⁴ Історія державного управління України: термінологічний словник, збірник документів і матеріалів (XII–XX ст.), схеми та інтернет-довідник / За заг. ред. Н. Р. Нижник. – К., 2004. – С. 302.

⁵ Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад. – 1921. – № 5. – С. 124.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 74. – Арк. 4.

⁷ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 3. – С. 92–93.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 344. – Арк. 4.

⁹ Бабій Б. М. Вказ. праця. – С. 217–219.

¹⁰ Гонтар А. В. Вказ. праця. – С. 17.

¹¹ Первое Всеукраинское совещание городских Советов, 5–7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы. – Харьков, 1925. – С. 3, 6.

¹² Гонтар А. В. Вказ. праця. – С. 16.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 800. – Арк. 58.

¹⁴ Там само. – Спр. 806. – Арк. 32; Спр. 816. – Арк. 22.

¹⁵ Бакуменко П. І. Вказ. праця. – С. 88, 90.

¹⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1987): – 9-е изд. испр. и доп. – М., 1983–1987. – Т. 3. – С. 207.

¹⁷ Там само. – С. 301.

¹⁸ Там само. – С. 432.

¹⁹ Совещание по вопросам советского строительства, январь 1925. – М., 1925. – С. 4.

²⁰ Там само. – С. 180–193.

²¹ Стоян П. К. Вказ. праця. – С. 201–202.

²² Бабій Б. М. Вказана праця. – С. 235.

- ²³ Резолюції та матеріали наради в справі радянського будівництва, 10–13 лютого 1925 р. – Харьков, 1925. – С. 3–4.
- ²⁴ Первое Всеукраинское совещание городских Советов, 5–7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы. – Харьков, 1925. – С. 86–87.
- ²⁵ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 83. – С. 1054–1073; там само. – № 84. – С. 1076–1093; там само. – № 85. – С. 1096–1113; там само. – № 86. – С. 115–1129.
- ²⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 97. – С. 1346–1359.
- ²⁷ Бабій Б. М. Вказ. праця. – С. 247.
- ²⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 96. – С. 1329–1343.
- ²⁹ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – С. 107.
- ³⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 47–48. – С. 938, 947.
- ³¹ Гонтар А. В. Вказ. праця. – С. 17.
- ³² X Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: 6–13 квітня 1927 р. – Харків, 1927. – С. 41–43.
- ³³ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 51–52. – С. 909–1019.
- ³⁴ Гонтар А. В. Вказ. праця. – С. 30.
- ³⁵ Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз // Мандрівець. – 2011. – № 3. – С. 47.

В статье рассматривается государственная политика 1920-х гг. в Украинской ССР в сфере строительства органов местной власти, которая получила в историографии название «оживление советов». Определяются её основные направления и практическое значение для укрепления большевистского режима.

Ключевые слова: советы, Украинская ССР, большевики, государственное строительство.

The article deals with the public policy of the 1920ies in Ukrainian SSR in local government construction, which was called in historiography as «the revival of the Soviets». Their basic directions and practical significance for the regime of Bolsheviks are defined.

Keywords: Soviets, Ukranian SSR, Bolsheviks, public policy.

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР ЗІНОВ'ЄВ ПРО ХАРАКТЕР І СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ «ЗАХІДНОЇДІВ»

На основі наукових праць і літературних творів О. Зінов'єва виокремлено характерні риси «західноїдів», з'ясовано фундаментальний принцип їх буття, виділено два періоди в історії становлення та генезису «західноїдів», досліджено сутність соціального життя всередині «західністської» клітинки, аспект реальних можливостей людей західного суспільства, вплив сфери освіти, навчання й виховання на ментальність «західноїдів», роль ідеологічної та культурологічної сфери у системі виховання людей західного суспільства, сутність та перспективи «надлюдських» відносин «західноїдів».

Ключові слова: «західнізм», «західноїд», західна цивілізація, ідеологія, людина, надлюдина.

У сучасному міжцивілізаційному діалозі глобальних політичних і соціально-економічних процесів тривалий час домінує західна (західно-християнська, євроатлантична) цивілізація. Історично вона є європейською цивілізацією, саме в ній визріла й була упроваджена ліберально-демократична доктрина, саме Заходу належить переважна більшість сучасних ініціатив у сфері модернізації існуючої світосистеми. Саме в надрах західної цивілізації, стверджував видатний учений-логік, соціальний філософ і психолог, політолог, письменник-сатирик, поет, художник-графік Олександр Зінов'єв, розвинувся й до др. пол. XX ст. утвердився соціальний лад, названий ним «західнізмом», який містить елементи капіталізму й демократії, «але не зводиться до них» (оскільки включає й недемократичні елементи). Після перемоги Заходу в «холодній війні» й перетворення США в єдину наддержаву планети західнізм став головним фактором, що визначає характер соціальної еволюції людства, й вирішальним пунктом еволюційного перелому.

Різноманітні аспекти західної цивілізації (у т. ч. і ціннісні) стали предметом дослідження В. Дергачова (характерні риси цивілізації), В. Іноземцева та К. Кузнецової (особливості західної цивілізації), Т. Орлової (особливості формування, сутність, сучасний стан), Ю. Павленка (Україна в системі глобальної цивілізації), С. Переслегіна (парадигмальні цінності західної цивілізації), В. Сіденка (місце України в загальній картині цивілізаційного поділу світової спільноти), А. Уткіна (кодифікація своєрідних нових десяти заповідей західної цивілізації), С. Удовика (вплив протестантизму на формування ментальності жителів Заходу), Дж. Франкла (витоки західної цивілізації), С. Хантінгтона (унікальні принципи західної цивілізації, роль протестантизму у формуванні ментальності людей західного суспільства) й ін. У статті ставиться завдання виокремити, проаналізувати й узагальнити погляди професора О. Зінов'єва на характер і суспільні цінності представників західного суспільства – «західноїдів» (термін О. Зінов'єва).

Пізнання «з середини» феномену західної цивілізації упродовж двадцяти одного року проживання у ФРН (емігрував із СРСР у 1978 р.) дозволило О. Зінов'єву глибоко й неупереджено дослідити еволюцію соціальної системи сучасного Заходу, характер і суспільні цінності «західноїдів». Результати дослідження він опублікував у роботах «Запад. Феномен западнізма» (1995)¹, «Глобальный человек» (1997)², «Фактор понимания» (2006)³.

О. Зінов'єв обґрунтував тезу про те, що Захід створювався, розвивався, підтримувався, охоронявся й завойовував місце на планеті людьми певного типу («західноїдами»). Характерними рисами «західноїдності» він назвав практицизм, діловитість, обачність, здібність до конкурентної боротьби, винахідливість, здатність ризикувати, холодність, емоційну черствість, схильність до індивідуалізму, підвищене почуття власної гідності, прагнення до

незалежності та успіху в справах, схильність до сумлінності в справі, публічності й театральності, відчуття переваги над іншими народами, схильність до управління людьми (сильніша, ніж в інших народів), здатність до самодисципліни і самоорганізації, майже всі вони в тій чи іншій мірі побували в ролі загарбників і колонізаторів⁴.

«Західноїди» з'явилися й досягли сучасного стану в рамках західноєвропейської цивілізації, в якій «Я» відіграло домінуючу роль у парі «Я-Ми» і розвинулося сильніше, ніж в інших народів і цивілізацій, а «Ми» було об'єднанням потужно виражених «Я» в рамках Я-цивілізації⁵. Завдяки «західнізму», ця якість «західноїдів» розвинулася до високого рівня й охопила всі сфери їх буття. У цьому сенсі О. Зінов'єв вважав «західноїдів» індивідуалістами, а їх суспільство – індивідуалістичним. Увесь спосіб життя західних країн він вважав результатом і проявом індивідуалізму «західноїдів». Виражаючи його психологічну сутність, О. Зінов'єв відзначив, що фундаментальним принципом буття «західноїдів» є «працювати на себе, розглядаючи всіх інших як середовище і засіб буття» (М. Чернишевський цю якість західних людей назвав «розумним егоїзмом»)». «Західноїди» характеризуються домінуванням (гіпертрофією) «Я» над «Ми», яке проявляється в схильності до психологічного індивідуалізму, особистої незалежності від інших людей, розвитку засобів індивідуального самозахисту й самоізоляції. У них висока здатність до самоорганізації й порівняно низький ступінь покірності примусовій організуючій силі. Людина історично сформувалася як член колективу (колективна істота). Індивідуальність людини як самостійного «Я» є винаходом саме західної цивілізації, яка зруйнувала колективістські основи людського буття, винайшла й розвинула на їх місці доцільні й раціональні організації.

В історії «західноїдів» О. Зінов'єв виділив два періоди: у перший відбувався індивідуальний відбір людей з якостями «західноїдів» (кмітливість, підступність, холоднокрівність, пихатість тощо). Ці якості культивувалися, заохочувалися, відбувався своєрідний відбір⁷. У другий період (проявився після Другої світової війни) на зміну штучному відбору прийшли нові методи: людей стали штампувати в масових масштабах за допомогою штучних засобів (виховання, навчання, ідеології, пропаганди, культури, медицини, психології)⁸.

О. Зінов'єв обґрунтував тезу про те, що соціальний організм західного суспільства складається з клітинок. Клітинка, чудово виконуючи ділові функції, є порожньою й морально спустошеною з точки зору соціального життя всередині неї⁹. У ній людські почуття зовнішньо удавані, формальні, штучно перебільшені, завчені, неглибокі й нетривалі. Співпереживання не перетворюється на щось принципово важливе й не породжує глибокі драми. У клітинці людина вільна від влади колективу (як у комуністичному суспільстві), але позбавлена турботи й захисту з його боку. Для західного ділового життя людина важлива лише як істота, що виконує певну ділову функцію, вона оболванюється ідеологічно та обмежена політично. О. Зінов'єв стверджував, що якщо комуністичне суспільство є колективом внутрішньо складних, але погано працюючих нероб, паразитів та імітаторів діяльності, то західне є бездушним, добре працюючим механізмом, що складається з внутрішньо спрощених, але добре працюючих напівробітнів¹⁰.

Головним регулятором життєдіяльності, основним спонукальним мотивом, метою, пристрастю, турботою, контролером, наглядачем (ідолом і богом) «західноїдів» О. Зінов'єв назвав гроші¹¹. Саме в грошах концентрується і символізується сутність життя «західноїдів». З перемогою «західнізму» створилися умови для «грошового тоталітаризму» (термін О. Зінов'єва)¹²: з форми соціальних відносин людей гроші перетворилися в самодостатню сутність, перетворивши людей у засіб власного буття¹³. Середньостатистичний «західноїд» є не просто гомо економікус¹⁴ (так його інколи називають на Заході), а швидше гомо банкус: справа не стільки в тому, що він використовує банк як зручний засіб, скільки в тому, що банк використовує його як засіб наживи.

У західній ідеології і пропаганді наполегливо створюють видимість, ніби західне суспільство є суспільством рівних можливостей і будь-хто може піднятися з нижчих прошарків у вищі (вертикальна динаміка населення). Проте, О. Зінов'єв стверджував (як і чимало західних авторів), що вертикальна динаміка в західних країнах незначна. На його думку, для переважної більшості «західноїдів» головною умовою набуття соціального статусу батьків чи піднятися вище є їх народження в певному прошарку, а не якісь інші фактори¹⁵. У західному суспільстві

гіпертрофічно розвинений правовий аспект свободи, проте аспект реальних можливостей ігнорується чи залишається на другому плані. В аспекті реальних можливостей О. Зінов'єв особливо виділив соціальну свободу (несвободу), маючи на увазі характер і міру залежності (незалежності) людини від інших індивідів з точки зору здобуття засобів існування. З цієї точки зору більшість «західноїдів» не є вільними, вони перебувають у стані вимушеності вчинків (свобода вибору полягає у можливості вибору варіанту вимушеності).

Необхідною умовою функціонування суспільства західного типу є виробництво адекватного людського матеріалу («західноїдів»), з іншого боку, західне суспільство, процвітаючи й підкорюючи планету, породжує «західноїдів». Цей процес взаємного обумовлення спрямовується й підкріплюється сферою освіти, навчання й виховання людей, маніпулювання ними шляхом впливу на їх свідомість і почуття. Система освіти і навчання розділена на два сектори: в одному готується зміна для керівної еліти суспільства, в іншому – для керованих нею мас. Перший сектор є переважно приватним, де молодим людям прищеплюють свідомість і амбіції майбутніх правителів, господарів, вождів і наставників суспільства. Другий – державним, у ньому готують робочу силу для підприємств і установ (фактично виробляється величезна маса тих, хто вміє добре працювати, але неосвічених, ідеологічно одурманених і зманіпульованих мас). Унаслідок розмаїття засобів освіти, їх потенційної доступності, відбулося знецінення освіченості як елементу системи цінностей, відносно скорочення класу високоосвічених людей, здатних бути безкорисливими поціновувачами досягнень культури, зникла культурна аристократія як особливий соціальний прошарок (на тенденцію до цього звернув увагу ще А. де Токвіль). Те, що було функцією культурної аристократії, розчинилося в масі людей, професійно зайнятих у сфері освіти й культури, і в загальній масі населення. Освіченість представників цього класу є однобокою, гіпертрофовано розвинутою лише в одному напрямку, тому він не може виконати функцію не лише культурної аристократії, але й просвітників суспільства. О. Зінов'єв стверджував, що населення західних країн залишається на рівні неучтва й мракобісся, бо достаток засобів освіченості не обов'язково робить суспільство високоосвіченим¹⁶. Виділивши в процесі освіти і навчання два аспекти: розвиток у людині її внутрішнього інтелектуального світу та особистих здібностей і розвиток здатності використовувати накопичені багатства сфери освіченості і людських навичок (вторинний рівень освіти і навчання), О. Зінов'єв зробив висновок, що в останні десятиліття ХХ ст. вторинний рівень помітно посилюється за рахунок першого, а розвиток інтелектуально-інформаційної технології зробив його домінуючим¹⁷.

Ядром, стрижнем і основою західної системи свідомого виховання людей і маніпулювання ними є ідеологічна (ідеологія «західнізму» бере витоки з ідей Д. де Трасі) й культурологічна сфери. О. Зінов'єв стверджував, що в сфері ідеології єдність «західністська» почала складатися раніше, ніж в економічній і політичній сферах¹⁸. Ідеологічна обробка населення західних країн вибудована не як примусовий обов'язок і додаткове навантаження, а як розвага й корисна для споживачів ідеології діяльність¹⁹. Ідеологія «західнізму» є позагруповою, позакласовою, загальною, вона виникає, зберігається й поширюється як особливий і самостійний елемент суспільного устрою та є справою всього суспільства²⁰. Для ідеології «західнізму» характерно непомірне роздмухування суб'єктивного чинника, підкреслювання ролі окремих осіб (особливо політичних діячів), і применшення, ігнорування й фальсифікація сутності й ролі об'єктивного чинника (того, що не залежить від розуму, волі, бажань, намірів, планів і рішень людей, у т. ч. і видатних).

Одне із завдань ідеології полягає в тому, щоб пояснювати людям сутність цінностей, якими вони наділені чи можуть бути наділені в суспільстві, і завдяки чому. Індивідуальні цінності західного суспільства загальновідомі: багатство, влада, слава, майстерність, власність, комфорт, благополуччя, сила, здоров'я, задоволення, підприємництво, права і свободи²¹. О. Зінов'єв зазначав, що ідеалом в ідеології «західнізму» є збереження, зміцнення і наві'язування всьому людству його цінностей²². Він вважав, що система цінностей «західнізму» в сучасних умовах трансформувалася в систему спокус²³. Західне суспільство є обачливо-прагматичним: моральна поведінка в ньому поверхнева й показна; якщо справа торкається життєво важливих вчинків і рішень, а дотримання принципів моралі перешкоджає досягненню важливих цілей і успіху, тим більше якщо це загрожує серйозними неприємностями і втратами, то «західноїди»

без коливань забувають про моральний аспект поведінки і діють згідно з правилами практичного та егоїстичного розрахунку²⁴. «Західноїди» моральні в дрібницях, без ризику, з комфортом і з розрахунку на те, що дія вчинена напоказ. О. Зінов'єв не вважав цю їх якість аморальністю, воно сповна вкладається в рамки моралі в тому вигляді, як її уявляють «західноїди»²⁵. Ідеологія «західнізму» взагалі не має ніякого морального кодексу і не займається моральним вихованням людей. Роль релігії і церкви в країнах Заходу нікчемно мала, а поведінка людей ще менше визначається принципами віри. Бог «західноїдів», на переконання О. Зінов'єва, звичайні земні блага, які їм може дати західна цивілізація, і які вони можуть забезпечити, завдяки їй.

Головним всеосяжним мотивом західного суспільства філософ вважав примусовий високий життєвий стандарт більшості населення, який залежить від їх особистих зусиль. Щоб утриматися на цьому рівні, «західноїди» змушені проявляти безпрецедентну в історії людства особисту активність, винахідливість і діловитість, використовувати всі закладені в них потенції. Другим важливим мотивом він назвав прагнення до фактичної (а не лише юридичної) особистої свободи, незалежності від оточуючих громадян і захищеності від життєвих негараздів (здійснений лише за умови досягнення високого, стабільного й гарантованого матеріального рівня). Це прагнення реалізується через накопичення засобів існування: середньонормальний «західноїд» повинен з дитинства прагнути до забезпеченої старості, якщо це йому не гарантовано від народження. Третім важливим мотивом сучасного західного суспільства він назвав прагнення «західноїдів» до підкорення планети²⁶.

Нова культура «західнізму» в др. пол. XX ст. стала невід'ємною частиною життя представників західного суспільства²⁷. Основну масу її творців склали люди середніх інтелектуальних і творчих здібностей. О. Зінов'єв вважав, що її новаторство ілюзорне, поверхневе, дріб'язкове, це культура посередностей і для посередностей, мистецтво з високоінтелектуального опустилося на примітивно-емоційний рівень. Воно характеризується відходом від реальності, свідомим антиреалізмом (література, кіно й телебачення створюють помилкове враження, ніби «маленькі» люди живуть цікаво й соціально насичено)²⁸. Характерними якостями західного кіно О. Зінов'єв назвав беззмістовність, аморалізм, проповідь розпусти, збочень і насильства, ідейну убогість, емоційний примітивізм, відхід від реальності чи спотворення її та інші явища, що засуджуються з точки зору критеріїв західноєвропейської (не плутати з «західністською») культури²⁹. Він також констатував факт втрати літературою сучасного західного світу провідної ролі в культурі, її надзвичайно низький інтелектуальний і естетичний рівень, перетворення з моральної точки зору на засіб розбещення й дезорганізації мас, оцінювання книг не критеріями літературної творчості, а з точки зору фінансового успіху, газетних сенсацій, соціального статусу авторів і т. п.³⁰. Характерною рисою західних засобів розваг, є їх масовість як з точки зору скупчення людей в одному місці, так і за охопленням населення. О. Зінов'єв вказав на їх неінтелектуальність, бездуховність і поверховість. Самі ж люди західного суспільства виховані й натреновані жити так, що в них не може бути іншого ставлення до розваг. Сфера розваг «західноїдів» духовно спустошена й отруєна зовнішніми ефектами³¹.

Характерною рисою західного способу життя після Другої світової війни О. Зінов'єв назвав надзвичайний динамізм. Ідеологія й психологія змін із нечуваною силою опанувала західним суспільством (зміни попри все, в чому завгодно, не зважаючи на наслідки). Життя «західноїдів» перетворилося на миготіння речей, людей, ідей, мод, книг, фільмів, сенсацій. Однак, динамізм тут уживається з соціальним консерватизмом: будь-яка більш-менш сенсаційна новина й зміна проголошуються революцією й новою епохою, водночас основа суспільства облаштована так, щоб виключити радикальні соціальні перетворення (динамізм фактично виявляється поверховим, значною мірою ілюзорним і суєтним). Уже в кінці XX ст. О. Зінов'єв помітив ознаки втоми у західному суспільстві й прагнення до уповільненого темпу життя, вказав на зміни в людському матеріалі Заходу, у складі населення. «Західноїди» залишаються індивідуалістами («розумними егоїстами»), але вони в переважній більшості ніколи не були індивідуалізованими особистостями і тим більше не були і не є такими від народження. Відбувається знелюднення західної людини за рахунок її перетворення в надлюдину, деградація людини стала платою за її прогрес³². «Західнізм» раціоналізував людину, виключив з її

«внутрішнього світу» все зайве, усякий «психологічний мотлох», ідейну заплутаність, схильність до надмірної рефлексії, надмірну опосередкованість між ідеєю й справою. Проте він зробив людину надійнішою для побудови людських об'єднань величезного масштабу і з високим рівнем соціальної організації. «Західноїд» став вищим рівнем еволюції людини (штучно виведеною надлюдиною): внутрішньо спрощеною, раціоналізованою істотою, з середніми розумовими здібностями і контрольованою емоційністю, яка веде упорядкований спосіб життя, піклується про своє здоров'я і комфорт, сумлінно й добре працює, практична, ощадлива, змолоду думає про забезпечену старість, ідеологічно стандартизована, але вважає себе істотою вищого порядку щодо іншого (незахідного) людства³³.

Породивши особливий тип людини «західноїда», «західнізм» сформував і особливий тип відносин (О. Зінов'єв зазвав їх надлюдськими) між людьми. Вони характеризуються протилежними якостями порівняно з людськими і виникли як результат пристосування «західноїдів» до умов власного суспільства. Сенс життя «західноїдів» зводиться до досягнення максимально високого життєвого рівня чи утримання хоча б на досягнутому, досягнення максимальної особистої свободи, незалежності від оточуючих і особистої захищеності. Перше прагнення робить людину прагматичною, друге штовхає її до самоізоляції. «Західноїд» має настільки потужний правовий захист, що практично лише незначною мірою потребує (або не потребує зовсім) підтримки колективу по роботі й громадських організацій. Природно, послаблюється або зникає зовсім увага останніх до нього як до особистості: якщо громадські організації і виявляють турботу про нього, то «західноїд» при цьому фігурує як представник класу, а не як індивідуальна особистість. Увага інших організацій до нього присутня остільки, оскільки вона оплачується. З точки зору надлюдських відносин людина не має цінності сама по собі, вона цінна як предмет задоволення потреб³⁴.

Надлюдські відносини неглибокі, легше встановлюються й безболісно обриваються, розважливі, припускають вигоду й користь. Вони не обтяжливі, зберігають дистанцію, яка рятує від безцеремонних вторгнень сторонніх у «душу» та особисте життя. Вони дозволяють не витрачати даремно час, сили, почуття, думки і кошти, вони штучні («зроблені»). Надлюдські відносини дозволяють приховувати справжні думки і почуття, бути «соціабельними» (терпимішими в суспільному житті). О. Зінов'єв вважав винахід штучних («лицемірних») особистісних відносин одним із найважливіших досягнень «західнізму». Наслідком надлюдських відносин є холодність і стриманість, байдужість до долі ближнього, дефіцит «душевності», самотність, відчуття непотрібності та інші явища західного способу життя. Душевна депресія (багато «західноїдів» відвідують психіатрів і психоаналітиків тільки для того, щоб відверто поговорити і «очистити душу») внаслідок дефіциту людських відносин стала звичайним станом мільйонів західних людей. Багато з них компенсують відсутність людяності участю в злочинних бандах, масових рухах, примітивних комунах, алкоголізмі та наркотиках. Чимало негативних явищ західного способу життя філософ не вважав випадковими і скороминущими, вони є неминучими наслідками «західнізму» і його постійними супутниками³⁵. У XVII ст. філософ Т. Гоббс визначив людські відносини формулою «Людина людині – вовк» (формула досі багатьма мислителями вважається адекватним відображенням сутності людської натури і відносин). Для «західноїдів» О. Зінов'єв вважав адекватнішою формулу «Надлюдина надлюдині – робот»³⁶.

Емоційна злиденність «західноїдів» компенсується й прикривається двома факторами: інформованістю про ті явища, в яких повинна проявлятися емоційність (вони знають про почуття набагато більше, ніж володіють ними і відчувають); високорозвиненою культурою імітації емоцій. «Західноїди» не стільки виявляють природну емоційність (її майже немає), скільки граються в неї, звідси надмірно перебільшені прояви чи демонстрація радості, бадьорості, веселості, інтересу до дрібниць³⁷. Сучасний «західноїд» психологічно спрощений порівняно з іншими типами людей і навіть із попередниками. Для багатого внутрішнього життя потрібні певні умови: матеріальна забезпеченість, неспішність життя, допитливість, освіченість, інформаційний і культурний голод, інтерес до людини. Тепер на Заході для більшості людей цього немає, вони зайняті проблемами, заклопотані, їм не до зайвих роздумів, вони не мають життєвих гарантій, усі сили вкладають у справу чи роботу. Виняткові особистості губляться в океані посередностей. Західний світ раціоналізував людину, виключивши з її «внутрішнього

світу» все, що не є необхідним для виконання нею ділових функцій. Усе, що залишилося в «Я» (у психіці, в «душах») «західноїдів», західний світ виявив з вичерпною повнотою, розклав на найпростіші елементи і зробив їх об'єктом діяльності певних людей, установ і підприємств. Він позбавив їх утаємниченості й статусу святості, відкинув усі табу в поведженні з ними. Замість живої людської психіки був винайдений її механічний ерзац³⁸. «Західноїди» перетворилися в штучні істоти і в побуті. Увесь побутовий аспект їх життя (вид одягу, характер харчування, повсякденна мова, житло, режим дня, види розваг, манера поведження з близькими, секс і інше) став формуватися фахівцями і спеціальними установами, і через телебачення, кіно, літературу, газети, рекламу тотально нав'язуватися всьому населенню так, що уникнути цього впливу стало неможливо. У поєднанні зі спрощеною й шаблонною освітою це призвело до бажаного ефекту стандартизації зовнішнього вигляду й побутової поведінки «західноїдів», їх стало так само важко індивідуалізувати як, наприклад, мурашок³⁹.

О. Зінов'єв стверджував, що з точки зору інтелекту «західноїди» піднялися на рівень надінтелекту завдяки трьом удосконаленням: 1) «західністське» суспільство звільнило людину від необхідності запам'ятовувати накопичувані знання і здійснювати операції з ними в голові, передавши це технічним пристроям. Людям воно залишило вміння оперувати цими пристроями з метою експлуатації інтелекту та знань інших індивідів; 2) суспільство здійснило раціоналізацію накопичених знань і процесу пізнання, очистило їх від зайвого «мотлоху» і примітивізувало їх так, що стерлася різниця між генієм і посередністю; 3) мислення «західноїдів» здійснюється не в поняттях і судженнях (як у минулі століття), а у відпрацьованих раз і назавжди шаблонних інформаційних комплексах (фігурах), які суспільство за певними правилами комбінує в блоки на будь-які теми, будь-якого ступеня складності, блискавично швидко щодо конкретних ситуацій⁴⁰.

Західне суспільство є правовим, у ньому юридичні норми (а не моральні чи якісь інші) обмежують соціально значущі вчинки людей. О. Зінов'єв стверджував, що в основі специфічно «західністської» злочинності лежать два принципи: 1) якщо «західноїд» може вчинити злочин у власних інтересах, будучи впевненим у тому, що він зможе уникнути покарання, він вчинить його. Лише страх викриття й покарання, практична неможливість чи надмірна складність вчинення злочину утримують «західноїда» від нього; 2) якщо «західноїд», що вчинив злочин, не викритий і офіційно не засуджений як злочинець, він злочинцем себе не відчуває⁴¹. Ніякі моральні принципи і «загальнолюдські почуття» не можуть зупинити «західноїда» від учинення важливого для нього за результатами і невикритого злочину, ніякі докори сумління не мучать «західноїда», який вчинив невикритий злочин. О. Зінов'єв вважав «західноїда» потенційним, а у величезній кількості випадків – і фактичним злочинцем⁴². Філософ стверджував, що західне суспільство пронизане злочинністю в усіх сферах, аспектах, прошарках і т. д., а нормальне життя відбувається на межі злочинності⁴³. «Західноїди» лише прикидаються моральними з тих чи інших практичних міркувань, вони різняться не рівнем моральності, а лише вмінням прикидатися такими. Ще А. Сміт сформулював принцип поведінки «західноїдів»: «діяти у власних інтересах, не діяти на шкоду собі»⁴⁴.

У результаті глибокого дослідження еволюції характеру та суспільних цінностей «західноїдів», О. Зінов'єв прийшов до висновку, що вони виявилися нездатними не лише на якісь серйозні перетворення свого соціального ладу, але й на те, щоб придумати інший соціальний лад, відмінний від того, який вони мають. Вони досягли піку власної еволюції й тепер приречені довіку відтворювати свою соціальну організацію в незмінному вигляді, бо вона з точки зору їх природних можливостей є вершиною досконалості. Таким чином, вважав О. Зінов'єв, еволюція «західноїдів» завершилася: вони перетворилися в надлюдей, тобто в соціальних роботів, а останні самі по собі не підлягають ніякій еволюції.

¹ Зіновьев А. Запад. Феномен западнизма. – М., 1995. – 460 с.

² Зіновьев А. Глобальный человек. – М., 1997. – 458 с.

³ Зіновьев А. Фактор понимания. – М., 2006. – 526 с.

⁴ Там само. – С. 329–330.

⁵ Зіновьев А. Глобальный человек. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zinoviev.ru/>

- ⁶ Зиновьев Александр. Запад. Феномен западнизма. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.litru.ru/>. – С. 50–51.
- ⁷ Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zinoviev.ru/rus/textsverch.pdf?>. – С. 167.
- ⁸ Зиновьев А. Глобальный человек...
- ⁹ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 181.
- ¹⁰ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 71–72.
- ¹¹ Зиновьев Александр. Фактор понимания... – С. 355.
- ¹² Зиновьев Александр. Я мечтаю о новом человеке [сост. О. М. Зиновьева]. – М., 2007. – С. 147.
- ¹³ Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу... – С. 195.
- ¹⁴ Kirchgässner Gebhard. Homo Oeconomicus. The Economic Model of Behaviour and Its Applications in Economics and Other Social Sciences. – Tübingen, 1991. – 366 s.
- ¹⁵ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 167.
- ¹⁶ Там само. – С. 263–264.
- ¹⁷ Там само. – С. 264.
- ¹⁸ Там само. – С. 274.
- ¹⁹ Зиновьев А. На пути к сверхобществу.... – С. 202.
- ²⁰ Зиновьев А. Фактор понимания... – С. 377.
- ²¹ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 204.
- ²² Зиновьев А. Кризис коммунизма. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.royallib.ru/>.
- ²³ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 205.
- ²⁴ Там само. – С. 338.
- ²⁵ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 305–306.
- ²⁶ Там само. – С. 309.
- ²⁷ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 327.
- ²⁸ Там само. – С. 330.
- ²⁹ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 319.
- ³⁰ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 329–330.
- ³¹ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 344.
- ³² Зиновьев А. Глобальный человек...
- ³³ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 349–350.
- ³⁴ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 341–342.
- ³⁵ Зиновьев А. Глобальный человек...
- ³⁶ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 342.
- ³⁷ Зиновьев А. Глобальный человек...
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Зиновьев А. На пути к сверхобществу... – С. 340.
- ⁴⁰ Зиновьев А. Глобальный человек...
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма... – С. 359.
- ⁴³ Там само. – С. 361–362.
- ⁴⁴ Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу... – С. 69.

На основе научных трудов и литературных произведений А. Зиновьева выделены характерные черты «западноидов», выяснен фундаментальный принцип их бытия, выделены два периода в истории становления и генезиса «западноидов», исследована сущность социальной жизни внутри «западнистской» ячейки, аспект реальных возможностей людей западного общества, влияние сферы образования, обучения и

воспитания на ментальность западноидов, роль идеологической и культурологической сферы в системе воспитания людей западного общества, сущность и перспективы «сверхчеловеческих» отношений «западноидов».

Ключевые слова: «западнизм», «западноид», западная цивилизация, идеология, человек, сверхчеловек.

On the basis of scientific papers and literary works of A. Zinoviev characteristic features of «westernoids» were highlighted; the fundamental principle of their being was clarified; two periods in the history of the formation and genesis of «westernoids» were distinguished. The essence of social life within the «westernoids» cell, aspects of real opportunities for people in Western society, the influence of education, training and education on «westernoids» mentality, the role of ideological and cultural spheres in the education of the people of Western society, the nature and prospects of "superhuman" relations of «westernoids» were studied.

Keywords: westernism, «westernoid», Western civilization, ideology, man, superman.

РОЗВИТОК КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ ТА РОЗПОДІЛЕНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ СЕРЕДОВИЩ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджуються історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про історію розвитку комп'ютерних мереж та розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ у ВНЗ України протягом другої половини ХХ на початку ХХІ століття. Визначені два історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні наукові дослідження про еволюцію використання інформаційних технологій у вишах нашої держави: історичні дослідження радянської доби (перша половина ХХ століття до кінця 1980-х років) та історичні дослідження доби незалежності української держави (з початку 1990-х років до наших днів). Зроблено висновок про те, що аналіз розвитку досліджень з розвитку комп'ютерних мереж та розподілених комп'ютерних середовищ дасть можливість з'ясувати важливі та актуальні проблеми становлення і розвитку інформатики та інформаційно-комунікаційних технологій у вишах України.

Ключові слова: історіографія, інформатика, комп'ютерні мережі, розподілені комп'ютерні середовища, вища школа України, періодизація.

Розкриваючи історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про розвиток та впровадження інформатики у вишах України протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століття, слід враховувати, що історіографія таких пошуків складається з різних розділів та пройшла в своєму розвитку ряд етапів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки проблем та їх теоретичного вирішення. Тільки всебічно враховуючи об'єктивні і суб'єктивні фактори, які визначають особливості напрямів наукових досліджень, розмах і рівень науково-дослідної роботи, можна вірно визначити основні розділи та етапи розвитку науки про становлення та розвиток інформатики у вищих навчальних закладах України в цілому та окремих її проблем на вказаному часовому проміжку.

Для всебічного відображення історії інформатики та інформатизації вищої школи України на вказаному історичному проміжку увесь історіографічний комплекс доцільно розділити на декілька груп. Аналіз опрацьованої нами історіографії дає підстави виділити основні чотири групи праць:

1. історія створення обчислювальної техніки та історія комплектування засобами обчислювальної техніки вишів України;
2. історія кібернетики та інформатики;
3. історія інформатизації навчального процесу у вищій школі;
4. історія використання інформаційних технологій в організації діяльності вищої школи України.

Історіографічні праці четвертої групи розкривають еволюцію використання інформаційних технологій в організації діяльності ВНЗ України. Їх можна умовно розділити на чотири підгрупи наукових досліджень, у яких розкривається: історія розвитку комп'ютерних мереж закладів освіти і науки, історія розвитку розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ, історія розвитку інформатизації наукових вишівських бібліотек, історія розвитку автоматизованих систем управління ВНЗ.

Мета цієї статті – дослідити історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про історію використання інформаційних технологій (контекст історії розвитку комп'ютерних мереж та розвитку розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ) в організації діяльності вищої школи України протягом другої половини XX на початку XXI століття. Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв'язання таких завдань: а) визначення переліку та змісту основних історичних напрацювань щодо предмету дослідження; в) з'ясування основних етапів розвитку наукової думки про історію використання інформаційних технологій у ВНЗ України протягом вказаного історичного періоду.

Зазначимо, що наявні історичні дослідження за обраною тематикою нашої статті характеризуються глибоким аналізом технічних та технологічних особливостей та умов еволюції структур, розвиток яких описується. Це значною мірою пояснюється тим, що авторами таких досліджень були організатори, наукові керівники та безпосередні виконавці процесів розвитку освітньо-наукових і академічних комп'ютерних мереж та розподілених апаратних середовищ.

Одна з перших робіт з історії розвитку комп'ютерних мереж в Україні належить В. М. Глушкову. У «Короткому історичному нарисі розвитку кібернетики в АН УРСР»¹ вчений розкрив особливості розробки для управління економікою на всіх рівнях концепції мережі обчислювальних центрів (ОЦ), до якої передбачалося включити крім кількох десятків великих загальнодержавних територіальних ВЦ колективного користування багато тисяч відомчих ОЦ, а також охарактеризував перший варіант системи економіко-математичних моделей загальнодержавної автоматизованої системи управління (ЗДАС), яку передбачалося реалізувати на цій мережі. Автор об'єктивно проаналізував причини, через які цей проект в цілому так і не був втілений у життя.

Історіографічний інтерес становлять праці В. Г. Галагана, М. Р. Домбругова² та колективу авторів В. Г. Галагана, М. Р. Домбругова, П. О. Журавкова, В. І. Тимофєєва, Ю. І. Якименко³, у яких автори висвітлюють розвиток науково-освітньої комп'ютерної мережі УРАН вищих навчальних закладів України з моменту її проектування до 2009 року включно. В першій праці автори описали процес розробки проекту інформаційної комп'ютерної мережі закладів освіти й науки України 1996 року, детально висвітлили особливості ієрархічної структури мережі та її еволюції, послідовність створення регіональних центрів мережі, передумови (існування трьох сегментів мережі у Києві – «Міжнародний центр комунікацій KS-Net», Харкові – ТОВ «Харків ОнЛайн» та ХПІ, у Львові – ДП УАРНет на базі Інституту фізики конденсованих середовищ НАН України) та хід створення Асоціації користувачів мережі УРАН, розвиток основних функцій Центру Європейської інтеграції (створеного в формі ТОВ і заснованого НАН України, НТУУ «Київський політехнічний інститут» і Міжнародним університетом фінансів), еволюцію забезпечення Центру Європейської інтеграції Інтернет-трафіком (центральный маршрутизатор УРАН був розташований в будинку Міністерства освіти і науки України, з'єднання з двома провайдерами – УкрСат та SkyVision-Україна – точкою обміну трафіком UA-IX виконане через Ethernets), еволюцію фінансування за весь період її побудови та функціонування (до 2002 року – моменту написання матеріалу), розвиток політики роботи з клієнтами мережі. У другій праці продовжений опис еволюції інформаційної комп'ютерної мережі закладів освіти й науки України. Автори висвітлюють особливості та основні результати переходу в мережі УРАН протягом 2004-2009 років на CEF-технології у волоконно-оптичних мережах у містах України, підключення протягом 2007–2009 років мережі УРАН до пан-Європейської науково-освітньої мережі GEANT з точкою взаємоз'єднання у м. Познань (Польща) на технічному майданчику Польської науково-технічної мережі PIONIER, розвиток маршрутизації трафіку GEANT в мережі УРАН, еволюцію послуг в мережі (надання доступу до ліцензійних матеріалів видавництва наукової літератури, колекцій журналів в електронній формі).

Цікавою у контексті історіографії розвитку науково-освітніх мереж в Україні є праця М. В. Стрихи та О. В. Гладкова⁴, у якій автори розкривають особливості прийняття рішення, фінансування та особливості надання тестового доступу усім установам, приєднаним до мережі УРАН, до електронних ресурсів восьми провідних наукових видавництв світу, у тому числі Cambridge University Press, Royal Society of Chemistry, Blackwell Publishing/Wiley, Springer Science+Business Media B.V., American Physical Society, журналів Science та Nature за 1997–

2008 роки. У роботі наведений детальний аналіз обсягу трафіку, який був використаний кожним навчальним закладом, статистичні дані щодо найбільш популярних ресурсів видавництв, зміну вартості оплати ресурсів в залежності від їх джерела.

Важливою у контексті поповнення історіографії розвитку науково-освітніх комп'ютерних мереж є праця колективу науковців (М. З. Згуровський, Ю. І. Якименко та В. І. Тимофєєв)⁵, у якій автори висвітлили зміст шести основних етапів створення першої інформаційної мережі вишів України (1 етап – розробка 1996 року НАН України та МОН України Програми створення Національної телекомунікаційної мережі установ науки і освіти; 2 етап – заснування спільною постановою президії НАН України і колегії МОН України у 1997 р. Асоціації користувачів URAN та створення «Центру європейської інтеграції», який почав виконувати функції оператора мережі; 3 етап – внесення у 1997 р. завдання щодо створення інформаційної мережі закладів науки і освіти України з опорними вузлами у містах Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Одесі, Львові до Національної програми інформатизації; 4 етап – схвалення у жовтні 1998 р. проекту створення Національної інформаційної мережі установ науки і освіти України URAN Міжнародним конгресом ЮНЕСКО «Освіта й інформатика»; 5 етап – створення у 1998-2000 роках першої черги опорної мережі (бекбону) з базовими вузлами у містах Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Донецьку; 6 етап – початок побудови у 2001 р. другої черги URAN – створення регіональних вузлів у містах Сімферополі, Чернігові, Луганську, Сумах, Запоріжжі, Івано-Франківську), еволюцію архітектури мережі УРАН (перші два рівні – центральний вузол у м. Києві і опорні вузли мережі, третій рівень – власна інформаційну інфраструктуру і кампусові мережі університетів, академічних установ, наукових бібліотек, які є колективними користувачами усіх ресурсів мережі URAN), розвиток інтелектуального та інформаційного наповнення мережі.

Вагомим доробком в історіографії розвитку наукових та освітніх інформаційних комп'ютерних мереж стала праця І. В. Сергієнка⁶. Автор досить детально та кваліфіковано розкрив основні проблеми та закономірності розвитку освітніх та академічних мереж, охопивши період від зародження їх розробок у кінці 1950-х років до 2008 року – моменту написання статті. Автор розкрив особливості реалізації у Обчислювальному центрі АН УРСР ідеї дистанційного оброблення інформації на ЕОМ «Київ», передану радіоканалом із дослідницького судна, що перебувало в Атлантиці; описав закономірності проведення у 1960 р. уперше в світі за допомогою ЕОМ «Київ» експериментів з дистанційного управління технологічними процесами в конверторному цеху Дніпродзержинського металургійного комбінату, відстань від якого до місця розташування машини перевищувала 500 км; охарактеризував розробки Інституту кібернетики в 70-х роках у межах проектів «Дискет» і «Дисперс», які зумовили створення перших вітчизняних радіомереж із пакетною комутацією; нарешті, розкрив особливості створення В. М. Глушковым проекту Єдиної державної мережі обчислювальних центрів для оброблення економічної інформації, який, на жаль, так і не став реальністю. Автор підбив підсумки розвитку наукової мережі АМОД закладів НАН України (яка становить основу для оперативної взаємодії установ і науковців та об'єднує 145 наукових установ усіх наукових центрів НАН та МОН України в Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Сімферополі, Одесі, Львові) та науково-освітньої комп'ютерної мережі УРАН вищих навчальних закладів України.

Аналогічно до попередньої підгрупи історіографії одна з перших робіт з історії розвитку ідей вітчизняного прообразу сучасних розподілених електронних обчислювальних мереж в Україні належить В. М. Глушкову. У «Короткому історичному нарисі розвитку кібернетики в АН УРСР»⁷ вчений розкрив особливості створення під його керівництвом ескізного проекту Державної мережі обчислювальних центрів (ДМОЦ). Передбачалося побудувати близько 100 головних і понад 10 тисяч районних центрів для безперервної обробки, аналізу економічної інформації і прийняття обґрунтованих рішень. Однак проект так не був підтриманий вищим керівництвом країни. Крім цього проекту був ще один з ним пов'язаний – створення науково-технічної бази керування економікою країни й організацію інформаційної індустрії, відомої як Загальнодержавної автоматизованої системи. Але і цього разу проект підтриманий не був. Автор зазначає, що лише в середині 1970-х років Інститут кібернетики АН УРСР здійснив реальне наукове керівництво розробкою Республіканської автоматизованої системи (РАС

УРСР), а також розробкою загальносистемних питань і математичного забезпечення ДМОЦ (В. М. Глушков, А. А. Стогній та ін.). Спільно з рядом московських організацій Інститут кібернетики проводив роботу з об'єднання в експериментальну мережу трьох обчислювальних центрів в Києві та Москві. В цей період було створено ряд технічних засобів, необхідних для організації зв'язку в мережі. Значне місце в розробці ДМОЦ, за свідченнями самого В. М. Глушкова, займали Обчислювальні центри колективного користування, що використовували в якості центральної машини відповідно переобладнану ЕОМ БЕСМ-6, а в якості терміналів – або прості засоби (телетайпи або алфавітно-цифрові дисплеї), або «інтелектуальні» термінали на базі міні ЕОМ МИР-2.

Представляють інтерес з точки зору історіографії розвитку розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ праці українських науковців, що мали безпосереднє особисте відношення до створення та еволюції вітчизняних ґрид-структур.

Одна з перших наукових публікацій, у якій висвітлюються передумови виникнення ідеї розподілення комп'ютерних обчислювальних середовищ належить науковцям з Інституту теоретичної фізики ім. М.М.Боголюбова НАН України А. Г. Загородньому, М. Г. Зінов'єву, Є. С. Мартинову, С. Я. Свистуну, В. М. Шадурі, які в колективній праці⁸ описали, як дослідження елементарних частинок спричинили реалізацію ідеї появи Інтернету та розширення комп'ютерних можливостей людства. Автори розкрили особливості створення Європейської організації з ядерних досліджень (більше відомої як ЦЕРН) з метою проведення досліджень у галузі фізики елементарних частинок та ядерної фізики, організації запуску та функціонування великого адронного колайдера іштовхувала елементарних частинок (LHC); вказали основні етапи роботи з отриманими під час досліджень експериментальними даними. Автори детально аргументували необхідність комп'ютерної обробки даних чотирьох основних експериментів, що проводитимуться на надпровідній установці. У праці висвітлений процес створення сучасної обчислювальної системи LHC, яка побудована за ієрархічним принципом, реалізує ідею розвитку розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ (LHC Computing Grid – LCG) та була створена протягом двох етапів (з 2003 року – створення повномасштабного прототипу та робочої системи LCG, з 2005 року – доведення робочої інформаційної системи LHC до стану готовності до обробки й аналізу експериментальних даних).

Еволюція української ґрид-структури проходила паралельно двома лініями – майже одночасно еволюціонували ґрид-структури НАН України (Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова) та МОН України (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»). Тому досить цікавими є публікації про історію розвитку розподілених комп'ютерних середовищ згаданих установ А. І. Петренка⁹ та Є. С. Мартинова і С. Я. Свистунова¹⁰, у яких автори з корпоративних позицій детально та аргументовано проаналізували основні закономірності розвитку ґрид-структур відповідно у НТУУ «КПІ» та ІТФ. А. І. Петренко коротко охарактеризував найбільш відомі світові ґрид-проекти (проект США – TeraGrid, європейський проект DataGrid, міжнародний проект створення наукової ґрид-мережі EGEE (Enabling Grids for E-sciencE), ґрид-проект Китаю (China Educational Grid Project, CEGP), ґрид-проект Європейського Союзу та Китаю (EUCINAGRID) та інші); розкрив зміст проголошеного МОН України початку робіт зі створення національної ґрид-інфраструктури для забезпечення наукових досліджень в рамках державної цільової програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці на 2006–2010 роки»; висвітлив основні положення проекту UGRID, підготовленого вченими НТУУ «КПІ» на виконання згаданої цільової програми; охарактеризував розвиток технічного забезпечення проекту – суперкомп'ютера кластерної архітектури, введеного в експлуатацію в НТУУ «КПІ» в кінці 2006 року. Є. С. Мартинов і С. Я. Свистун висвітлили історію створення ґрид-структур в системі НАН України: створення у 2002 році першого ґрид-кластера групою фізиків з ННЦ ХФТІ, побудова 2004 року фахівцями ІТФ спільно з працівниками Обчислювального центру Київського національного університету імені Тараса Шевченка експериментальної ґрид-платформи з двох серверів, побудова 2005 року в ІТФ ґрид-кластера із десяти двох-процесорних серверів, затвердження 2005 року проекту впровадження ґрид-технологій в НАН України, включення 2006 року ґрид-кластерів ІТФ та КНУ в офіційні обчислювальні ресурси AliEn-Grid і WLCG (ЦЕРН), побудова 2006 року ґрид-кластерів в інших НДІ НАН України та створення ґрид-сегменту НАНУ.

Представляє історіографічний інтерес праця Ю. В. Бойко, М. Г. Зінов'єв, С. Я. Свістунов, О. О. Судаков¹¹, у якій автори, коротко визначивши історичні передумови створення українського академічного ґріда (поява першого ґрид-вузла у ХФТІ в рамках спільних проектів з Об'єднаним інститутом ядерних досліджень (Росія) та ЦЕРН, створення двох ґрид-вузлів на базі ІТФ та КНУ в рамках системи AliEn-GRID для обробки результатів експерименту ALICE у ЦЕРНі, затвердження концепції та Програми впровадження 2006 року ґрид-технологій і створення кластерів у Національній академії наук України, створення цього ж року ґрид-кластерів у низці академічних установ системи НАН України, приєднання 2007 року до ґрид-мережі НАН України потужного обчислювального кластера СКІТ-3 Інституту кібернетики НАН України і кластера Інституту космічних досліджень НАН–НКА України), детально описали еволюцію національної ґрид-системи. При цьому автори приділили увагу історії розвитку технічних вимог до побудови розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ: вибір концептуальної основи побудови обчислювальних кластерів у НАН України (концепція Beowulf); еволюцію високошвидкісних каналів доступу до мережі Інтернет для забезпечення взаємодії структурних елементів ґрид-системи; розвиток проміжного програмного забезпечення, що об'єднує обчислювальні ресурси в єдиний обчислювальний комплекс (ARC (Advanced Resource Connector), що також відоме під назвою проекту NorduGrid). Крім цього, у статті проаналізований розвиток основних напрямків наукових досліджень, які велися в інститутах НАН України та КНУ.

Важливим і цінним доробком історіографії розвитку розподілених обчислювальних середовищ є праці М. З. Згуровського та А. І. Петренка¹². У першій з них автори описали еволюцію виконання проекту створення національної ґрид-інфраструктури для розвитку інформаційного суспільства в Україні, зазначаючи при цьому, що розвиток проекту проходив за двома головними напрямками: широким використанням інформаційних і комунікаційних технологій на всіх стадіях наукових досліджень і освіти та інформаційним управлінням відповідними галузями. Основні задачі, які були розв'язані під час реалізації першого напрямку, полягали в створенні ґрид-інфраструктури для підтримки освіти і наукових досліджень; інфраструктурній розробці української дослідницької і академічної мережі УРАН та інтеграції її до європейської мережі GEANT-2; надбанні досвіду роботи з ґрид-інфраструктурою. Задачі, які планувалися бути розв'язані під час реалізації другого напрямку, були такими: впровадження ефективного інформаційного управління освітою і наукою; розробка засобів для зберігання, обробки і відкритого доступу до наукових та освітніх інформаційних ресурсів; підключення української ґрид-інфраструктури до європейської EGEE (Enabling Grids for E-sciencE) і мережі світових центрів даних. Автори хід виконання проекту розбили на чотири етапи. На першому етапі (травень-вересень 2007 року) проведено аналіз концепції, архітектури і ресурсів сучасних ґрид-систем; побудовано ґдри-інфраструктуру сегменту МОНУ з шести ресурсно-операційними центрами; підписано угоду з європейською організацією DANTE про підключення національної науково-освітньої мережі УРАН до Європейської мережі GEANT-2. На другому етапі (жовтень – грудень 2007 року) проведено порівняльний аналіз складових компонентів відомих пакетів проміжного ґрид-програмного забезпечення, на основі якого зроблено пропозицію використати його при створенні Grid-середовища; запущено в роботу тримовний інформаційний сайт проекту; досягнуто домовленість з європейською організацією EUGridPMA про створення в Україні Сертифікаційного центру, що відповідав за реєстрацію ґрид-ресурсів; досягнуто домовленість з НАН України і розпочато об'єднання існуючих сегментів наукової й освітньої обчислювальної і комунікаційної інфраструктури НАН України і МОНУ в єдину Українську національну ґрид-ініціативу (UNGI). На третьому етапі (червень-вересень 2008 року) проведено підключення кластерів ІТФ НАН України і ІТУУ «КПІ» на основі ПГЗ NorduGrid; розпочато діяльність Сертифікаційного центру відкритих ключів; розроблено портал доступу SDGrid до ґрид-інфраструктури. На четвертому етапі (жовтень – грудень 2008 року) досліджено методологію використання ґрид-технологій у вищій школі і створено експериментальну учбову програму з ґрид-курсу; на базі розробленого порталу SDGrid створено віртуальну навчальну ґрид-систему; завершено реалізацію проекту Ugrid, який головним чином пов'язаний із забезпеченням обслуговування Українського світового центру даних «Сталий розвиток і геофізика». Крім цього, автори зробили короткий огляд еволюції наукових досліджень

організацій-учасників проекту щодо використання ґрид-інфраструктур в різних наукомістких галузях. У другій праці автори дали характеристику трьох стадій еволюції світових ґрид-систем (перше покоління використовувалося для дослідження підходів для забезпечення базової інфраструктури ґрид на системному рівні, друге покоління – для розвитку програмного забезпечення проміжного шару, третє покоління ґрид-систем було націлене на створення загального дослідницького простору) та висвітлили особливості історії об'єднання веб-сервісів та ґрид-сервісів.

Нарешті, вагомим доробком в історіографії застосування розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ стала праця І. В. Сергієнка¹³. Автор висвітлив еволюцію застосування ґрид-структур в різних прикладних галузях: у магнітокардіографії, в системах з розпізнавання динамічної інформації, у комп'ютерному приладобудуванні, в теорії керування складними процесами, у математичному моделюванні в екології. В газетній статті І. В. Сергієнко наводить яскравий факт історичного взаємозв'язку та наступності у наукових дослідженнях українських вчених-кібернетиків¹⁴. Так, 1978 року В. М. Глушков пропонує комп'ютер нової архітектури, що реалізує принцип распаралелювання обчислень на багатьох процесорах обчислювального комплексу. А сам комп'ютер був створений вже після смерті Глушкова – в Інституті кібернетики уже у ХХІ столітті був розроблений ряд суперкомп'ютерів серії СКІТ.

Не можна обійти увагою історичний контекст праці Є. С. Мартинова та О. Г. Смірної¹⁵, у якій автори проілюстрували іншу сторону еволюції Українського національного ґрида, який пройшов шлях від встановлення перших ґрид-серверів у 2004 році до повноправної участі в колаборації NorduGrid, – а саме розвиток протягом цього періоду проміжного програмного забезпечення, яке інтегрує всі обчислювальні ресурси ґрид-структур та організовує їхню узгоджену роботу. Відзначимо також наукове дослідження Анопрієнка О. Я., Дзьоби В. В., Конопльової Г. П. та Аль-Абабнех Х.¹⁶, в якому автори висвітлили історичні аспекти участі Донецького національного технічного університету у проекті створення національної Grid-інфраструктури.

Таким чином, аналіз історіографії розвитку підходів до використання інформаційних технологій в організації діяльності вищої школи України дає можливість зробити наступні висновки.

1. Ми виділили два історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні наукові дослідження про еволюцію наукових пошуків щодо використання інформаційних технологій (контекст історії розвитку комп'ютерних мереж та розвитку розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ) в організації діяльності вишів нашої держави. Перший етап – історичні дослідження радянської доби (перша половина ХХ століття до кінця 1980-х років), аналіз яких свідчить, що тема науково-історичного аналізу розвитку інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України не вивчалася детально в історико-науковій літературі, з однієї сторони, через заборону протягом певного історичного проміжку самої кібернетики та вивчення основних закономірностей її розвитку, а з іншої сторони, через відсутність систематизованого досвіду використання таких технологій. Другий етап – історичні дослідження доби незалежності української держави (з початку 1990-х років до наших днів), які дають порівняно об'єктивну картину еволюції застосування інформаційних технологій – розвиток комп'ютерних мереж закладів освіти і науки та розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ – у вишах України.

2. Історіографія розвитку комп'ютерних мереж закладів освіти і науки та розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ у ВНЗ України в зазначеному історичному періоді характеризується глибоким аналізом еволюції технічних та технологічних особливостей відповідних структур. Це пояснюється тим, що авторами таких досліджень були організатори та безпосередні виконавці процесів розвитку освітньо-наукових і академічних комп'ютерних мереж та розподілених апаратних середовищ.

3. Історія розвитку наукових досліджень з використання інформаційних технологій у ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася. Враховуючи, що таке дослідження еволюції дасть можливість з'ясувати більш загальні проблеми становлення і розвитку інформатики – вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики як науки, про особливості розвитку інформаційно-

комунікаційних технологій у вищій школі України, то можна зробити висновок, що воно видається актуальним та перспективним.

- ¹ Глушков В. М. Кибернетика (Краткий исторический очерк развития кибернетики в АН УССР). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ogas.kiev.ua/glushkov/kybernetyka-kratkyj-ystorycheskyj-osherk-razvytyya-kybernetyky-v-ussr-494>
- ² Галаган В. Г., Домбругов М. Р. Українська науково-освітня мережа «УРАН»: мета, завдання, топологія, організаційна структура, перспективи розвитку // Інтернет – Освіта – Наука – 2002, третя міжнародна конференція ІОН-2002, 8–12 жовтня 2002 року. Збірник матеріалів конференції. Том 1. – Вінниця, 2002. – С. 1–7.
- ³ Розбудова Національної науково-освітньої мережі «УРАН» в рамках державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті та науці» на 2006–2010 роки / [Галаган В. Г., Домбругов М. Р., Журавков П. О., Тимофєєв В. І., Якименко Ю. І.] // Інформаційні технології в освіті. – Вип. 4. – 2009. – С. 18–30.
- ⁴ Стріха М. В., Гладков О. В. Забезпечення доступу до електронних наукових видань через мережу УРАН // Вісник Національного авіаційного університету. – 2009. – № 3. – С. 188–194.
- ⁵ Згуровський М. З., Якименко Ю. І., Тимофєєв В. І. Інформаційні мережеві технології в науці і освіті // Систем. дослідження та інформаційні технології. – 2002. – № 3. – С. 43–56.
- ⁶ Сергієнко І. В. Наукові ідеї академіка В. М. Глушкова та розвиток сучасної інформатики // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – № 11. – С. 35–60; № 12. – С. 9–29.
- ⁷ Глушков В. М. Кибернетика (Краткий исторический очерк развития кибернетики в АН УССР). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ogas.kiev.ua/glushkov/kybernetyka-kratkyj-ystorycheskyj-osherk-razvytyya-kybernetyky-v-ussr-494>
- ⁸ Загородній А. Г., Зінов'єв М. Г., Мартинов Є. С., Свистунов С. Я., Шадура В. М. Grid – нова інформаційно-обчислювальна технологія для науки // Вісник НАН України. – 2005. – № 6. – С. 17–25.
- ⁹ Петренко А. І. Grid як четвертий етап розвитку інформатизації // Дзеркало тижня. – 2007. – № 8.
- ¹⁰ Мартинов Є. С., Свистунов С. Я. То чи є Grid в Україні // Дзеркало тижня. – 2007. – № 10.
- ¹¹ Бойко Ю. В., Зінов'єв М. Г., Свистунов С. Я., Судаков О. О. Український академічний Grid: досвід створення і перші результати експлуатації // Математичні машини і системи. – 2008. – № 1. – С. 67–84.
- ¹² Згуровський М. З., Петренко А. І. Grid-технології для Е-науки і освіти // Наукові вісті НТУУ «КПІ». – 2009. – № 2. – С. 10–17; Згуровський М. З., Петренко А. І. Е-наука на шляху до семантичного гріда. Частина 1: Об'єднання Web- та гріда-технологій // Системні дослідження та інформаційні технології. – 2010. – № 1. – С. 26–38.
- ¹³ Сергієнко І. В. Наукові ідеї академіка В. М. Глушкова та розвиток сучасної інформатики // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – № 11. – С. 35–60; № 12. – С. 9–29.
- ¹⁴ Сергієнко І. В. Провісник інформаційного суспільства. До 90-річчя з дня народження академіка В. Г. Глушкова // Дзеркало тижня. – 2013. – № 32 (вересень). – С. 11.
- ¹⁵ Мартинов Є. С., Смірнова О. Г. Український національний Grid – учасник міжнародного об'єднання NorduGrid // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 30–35.
- ¹⁶ Анопрієнко О. Я., Дзьоба В. В., Конопльова Г. П., Аль-Абабнех Х. Grid-технології: розвиток, моделювання та перспективи постбінарного комп'ютерінгу // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія «Інформатика, кібернетика і обчислювальна техніка». Випуск 10 (153). – Донецьк, 2009. – С. 324–327.

В статті досліджуються історіографічні напрями та етапи розвитку наукової думки про історію розвитку комп'ютерних мереж та розподілених програмно-апаратних комп'ютерних середовищ в Україні на протязі другої половини ХХ – в початку ХХІ століття. Визначено два історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні наукові дослідження про еволюцію використання інформаційних технологій в Україні: історичні дослідження радянського періоду (перша половина ХХ століття до кінця 1980-х років) та історичні дослідження епохи незалежності українського державства (з початку 1990-х років до наших днів). Складено

вывод о том, что анализ развития исследований по развитию компьютерных сетей и распределенных компьютерных сред позволит выявить важные и актуальные проблемы становления и развития информатики и информационно-коммуникационных технологий в вузах Украины.

Ключевые слова: историография, информатика, компьютерные сети, распределенные компьютерные среды, высшая школа Украины, периодизация.

The article deals with the historiographical trends and stages of development of scientific thought about the history of computer networks and distributed computer hardware and software environments in universities of Ukraine during the second half of XX at the beginning of the XXI century. There are two historiographical stages, which include the existing research on the evolution of information technology in universities of our country: the historical studies of the Soviet period (first half of the twentieth century to the late 1980's) and the historical research during the period of the independent Ukraine (since the 1990's to the present day). It is concluded that the analysis of the research on the development of computer networks and distributed computer environments will allow to clarify important and urgent problems of the formation and development of Computer science and information and communication technology in universities of Ukraine.

Keywords: historiography, computer science, computer networks, distributed computer environments, higher school of Ukraine, periodization.

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА В. М. ТРЕГОВЧУКА (ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ)

В статті подано комплексний аналіз наукових праць, які прямо чи опосередковано стосуються життя та діяльності академіка Національної академії аграрних наук України В. М. Трегобчука. Окремі аспекти його життєвого й творчого шляху вже були досліджені у вітчизняній історіографії, але науково-дослідна та організаційна робота вченого ще не дістала належного і достатнього висвітлення в науковій літературі. Розглянуто питання необхідності ґрунтовного вивчення наукової спадщини В. М. Трегобчука, всебічного висвітлення його творчого доробку.

Ключові слова: В. М. Трегобчук, історіографія, аналіз наукових праць, наукова спадщина, дослідження.

У науковій історичній літературі діяльність академіка Національної академії наук України В. М. Трегобчука, як вченого економіста-аграрника висвітлено частково і неповно. Метою даної статті є аналіз праць про життя та науковий шлях вченого і вивчення перспектив історико-біографічних розвідок про нього. Джерельною базою для цього стали опубліковані праці, енциклопедичні видання, статті, присвячені життю та діяльності вченого.

У кожній сфері людського буття завжди є видатні особистості, які активно впливають на його сучасне і майбутнє, творять його, виводять на вищий рівень розвитку. Завдяки цьому вони активно впливають на життя, збагачують і прикрашають його своїми здобутками, працюючи на людину, її інтереси та потреби. Дослідження життя і діяльності визначних українських вчених є одним із актуальних напрямків розвитку національної історичної науки.

У галузі вітчизняної економічної науки взагалі та її аграрно-економічної галузі зокрема такою особистістю є Валентин Михайлович Трегобчук – видатний український вчений, добре знаний у багатьох країнах світу.

Дослідження життєвого шляху та наукової спадщини академіка В. М. Трегобчука досі не проведено з належною необхідністю. Тому виникає потреба ґрунтовного вивчення наукової спадщини визначного українського ученого в галузі аграрної економіки та економіки природокористування, еколого-економічних проблем сучасності.

У цілому, актуальність вивчення наукової діяльності та творчого доробку академіка Національної академії аграрних наук В. М. Трегобчука зумовлюється двома найважливішими аспектами. По-перше, необхідністю визначення ролі й внеску вченого у становлення та розвиток відповідної галузі науки. По-друге, належить інтегрувати творчий спадок науковця в сучасні уявлення про економічний розвиток України. Можна виділити декілька напрямів вивчення його наукових праць, а саме, статті біографічного характеру, рецензії на твори академіка, довідкову інформація про його наукову діяльність в енциклопедичних та інших виданнях.

В. М. Трегобчук присвятив науковій діяльності понад сорок років життя, залишивши велику наукову спадщину. Йому належить понад триста наукових праць, серед них фундаментальні монографії, навчальні посібники, статті, методичні розробки, аналітичні довідки про результати досліджень окремих галузей народного господарства.

Перші оцінки його наукової праці з'явилися ще в роки навчання в аспірантурі. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук на тему: «Економічна ефективність іригації та шляхи її підвищення (на прикладі зрошувальних систем УРСР)» була однією з перших ґрунтовних наукових праць В. М. Трегобчука¹. Вона привернула увагу наукової спільноти, яка дала високу оцінку здібності майбутнього вченого.

У відгуку на дисертацію канд. екон. наук І. П. Здоровець відзначив правильний підхід дисертанта до теми дисертації, цікаве викладення матеріалів дослідження, практичне значення висновків відносно шляхів подальшого технічного прогресу в будівництві іригаційних систем тощо. Опонент зауважив: «Деякі вказані недоліки не знижують загальну позитивну оцінку дослідження ... Здобувач показав, що він володіє методами економічного дослідження, критично відноситься до літератури, самостійний у своїх судженнях, вміє доповнити дослідження логічними побудовами в тих випадках, коли недостатньо матеріалів або він сумнівається в їх достовірності»².

Наполегливість, відповідальність, прагнення до наукових пошуків дали можливість В. М. Трегобчуку успішно розпочати наукову діяльність молодшим науковим співробітником відділу проблем економіки сільського господарства, економіко-математичного моделювання Інституту економіки АН УРСР. Робота у цьому відділі спонукала молодого вченого до розширення кола наукових досліджень.

Прикметною подією в науці був вихід індивідуальної монографії В. М. Трегобчука «Ефективність капітальних вкладень у зрошення земель на Україні»³.

Вчені М. Григораши, Ю. Івашкевич, Л. Руденко у рецензії дали високу оцінку роботі, зазначаючи, що монографія являє собою багатопланове наукове дослідження економічних проблем зрошення і ефективності капіталовкладень в іригаційне будівництво і освоєння зрошувальних систем України⁴. Точка зору В. М. Трегобчука про те, що метою вкладення коштів і праці в землю є збільшення і здешевлення виробництва продукції на одній і тій самій площі шляхом підвищення продуктивності землі, підйому її родючості, зростанні врожайності, вірно характеризує сутність інтенсифікації як економічної категорії. На думку рецензентів, такий підхід автора і методика визначення економічної ефективності капіталовкладень в зрошення земель, викладена в монографії, виходила з правильних теоретичних передумов і була практично прийнятною. Монографія стала важливим внеском в подальше дослідження проблем зрошення земель в Україні.

Оцінку наукового доробку молодого вченого дали док. тех. наук С. М. Перехрест і канд. екон. наук Р. А. Іванух. Вони зазначили, що в монографії висвітлюються економічні передумови, масштаби і темпи меліорації земель, основні напрями НТП в іригаційному будівництві та зрошуваному землеробстві. В книзі вдало поєднані теоретичні узагальнення і методичні розробки з пропозиціями, які мають практичне значення. Крім того, рецензентами зроблено висновок про те, що В. М. Трегобчуком вперше в науковій літературі порушено питання агропромислової інтеграції в умовах зрошення, визначено найважливіші аспекти її дослідження⁵.

Не можна оминати увагою рецензію В. Петрова й І. Михасюка, в якій автори показують важливість та доцільність теоретичних досліджень проблем ефективності використання зрошуваних земель і практичних пропозицій В. М. Трегобчука щодо перспектив розвитку і шляхів удосконалення зрошеного землеробства в Україні⁶.

Вчені П. Маракулін, Ю. Лебединський, А. Охрімчук вказували на те, що В. М. Трегобчуком сформульовані основні принципи, реалізація яких здатна забезпечити раціональне використання земельних і водних ресурсів при зрошенні, особливої уваги заслуговує запропонована методика економічної ефективності використання води для іригації⁷.

У 1986 році професор Л. Залевський, проводячи аналітичний розгляд колективної монографії «Науково-технічний прогрес у сільському господарстві: планування, управління, ефективність», зазначав важливість представлених у IV розділі матеріалів про економіко-екологічні проблеми НТП у сільському господарстві. Рецензент зробив висновок про те, що В. М. Трегобчуком запропоновано конкретні шляхи подолання негативних наслідків екологічного навантаження на навколишнє середовище і природні ресурси в умовах індустріалізації сільськогосподарського виробництва⁸.

Рецензенти зазначеної праці док. екон. наук Г. Колесник та канд. екон. наук В. Жмінко відзначали, що книга виграла від вміщених у ній матеріалів IV розділу, пояснюючи це тим, що на сучасному етапі науково-технічної революції для суспільства стали визначальними факторами зміни природного середовища⁹.

У 1989 році вийшла в світ монографія В. М. Трегобчука і П. Ф. Веденічева «Інтенсифікація сільського господарства і охорона природи». Основні положення праці були детально

проаналізовані канд. екон. наук В. Дмитренко. В рецензії на монографію він відзначив, що авторами використано комплексний підхід, який враховує не лише безпосередній, але й опосередкований вплив сільськогосподарської діяльності на навколишнє середовище, з нових економіко-екологічних позицій висвітлено проблеми НТП у сільському господарстві. В. Дмитренко дав високу оцінку наукового доробку В. Трегобчука, вважаючи, що книга є важливим кроком у розвитку економіки аграрного природокористування, закладає основи системних знань про екологічні проблеми інтенсифікації сільського господарства та шляхи їх вирішення¹⁰.

Авторський колектив у складі академіків Созінова О. О., Бусола В. О., Зубця М. В. та ін. у книзі «Українська академія аграрних наук. 1991–1995», яка вийшла друком у 1996 році, розповідали про становлення Української академії аграрних наук, її функціонування протягом 1991–1995 років, висвітлювали внесок учених-аграрників у прискорення науково-технічного прогресу в АПК, розвиток фундаментальних і прикладних досліджень. Ім'я В. М. Трегобчука було названо в числі академіків, які є потенціалом аграрної економічної науки, здатним сформулювати аграрну політику, здійснювати наукове забезпечення розвитку агропромислового виробництва¹¹.

В. М. Трегобчук започаткував дослідження теоретичних і прикладних аспектів агроекологічної політики, велику увагу приділяв питанням еколого-економічних основ раціонального природокористування. Ним розроблена еколого-економічна концепція розвитку національного АПК в умовах здійснення ринкових реформ. Його наукові розробки з тих питань знайшли широке відображення в чисельних публікаціях і були високо оцінені Президією НАН України. В 1997 році в журналі «Вісник Національної академії наук України» повідомлялось про те, що Президія НАНУ присудила щорічні премії імені видатних учених України за наукові праці. Подією в житті В. М. Трегобчука стало присудження йому премії ім. М. І. Туган-Барановського за цикл наукових праць «Економічні та екологічні проблеми розвитку і функціонування національного АПК»¹².

Наукові здобутки вченого мали велике значення для розвитку АПК. Не випадково у доповіді академіка І. І. Лукінова на Загальних зборах Відділення економіки НАНУ «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення економіки НАН України в 1997 р. і першочергові заходи щодо підвищення ефективності досліджень у 1998 р.» досить позитивно було оцінено наукові дослідження В. М. Трегобчука з питань економічного механізму ресурсозбереження в агропродовольчій сфері¹³.

Наукова діяльність вченого в останні двадцять років ХХ ст. виявилася найбільш плідною за кількістю створених ним праць (понад 200). Розширилися проблематика та хронологічні рамки економічних досліджень вченого. Все це не залишилось поза увагою наукової спільноти і було високо оцінено на державному рівні. За вагомий внесок у розвиток національної освіти, зміцнення науково-технічного потенціалу України Указом Президента України № 862 від 26 березня 1998 р. академіку УААН В. М. Трегобчуку було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

У листопаді 1998 р. в журналі «Економіка України» була опублікована стаття І. Лукінова «Відділення економіки Національної академії наук в роки реформи: підсумки і завдання». В ній автор наголосив, що серед провідних вчених Інституту економіки НАНУ, які очолюють розроблення ключових економічних проблем та актуальних питань економічної, промислової, аграрної та екологічної політики, важливе місце займає В. М. Трегобчук¹⁴.

Значну частину спадщини академіка В. М. Трегобчука становлять наукові доповіді на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах, семінарах тощо.

Викликає увагу стаття учня В. М. Трегобчука, під науковим керівництвом якого він захищав докторську дисертацію, професора Д. Ф. Крисанова «Регіональна політика: проблеми та механізми здійснення»¹⁵. В ній позитивно оцінюється доповідь В. М. Трегобчука на VIII-му польсько-українському науковому семінарі, який відбувся в м. Голунь (Республіка Польща) 7–11 вересня 1998 р. В доповіді розглядались проблеми екологічної безпеки, охорони навколишнього середовища, раціонального і ефективного використання природних ресурсів в умовах ринкових реформ. Д. Ф. Крисанов зазначив, що регіональні особливості реалізації екологічної політики висвітлювались доповідачем через призму національних відмінностей України і Польщі щодо екологічної ситуації і застосування економічних важелів регулювання

природокористування і охорони навколишнього середовища. В. М. Трегобчук обґрунтував нові підходи до збільшення надходжень на природоохороні цілі з екологічних фондів з одночасним посиленням ролі економічних санкцій в разі порушення екологічних вимог.

Ще за життя вченого в довідкових і енциклопедичних виданнях України неодноразово з'являлась інформація про нього.

У 1997 ім'я Валентина Михайловича Трегобчука як відомого вченого було внесено до бібліографічного словника «Хто є хто в Україні»¹⁶ у 1998 – до довідника «Хто є хто в українських суспільних науках»¹⁷. В цих виданнях була опублікована коротка біографічна довідка про життя і діяльність В. М. Трегобчука з характеристикою напрямів його наукових досліджень і результатів прикладних розробок. У 1999 р. в бібліографічному щорічнику «Імена в Україні» також було розміщено біографічну довідку про життя і наукову діяльність Валентина Трегобчука¹⁸.

В книзі «Вчені економісти-аграрники: Серія «Українські вчені-аграрії XX століття» міститься інформація про наукову, науково-організаційну та громадську діяльність академіка НААН В. М. Трегобчука і список його основних наукових праць¹⁹.

У першому і третьому томах трьохтомника «Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє», що вийшов друком у 2001 році, академік П. Т. Саблук проаналізував та позитивно оцінив наукові розробки академіка В. М. Трегобчука, підкреслив його роль і місце в дослідженні актуальних економічних та екологічних проблем розвитку національного АПК, формуванні та здійсненні аграрної політики у т. ч. й в умовах проведення ринкових трансформацій в Україні. Він охарактеризував наукову діяльність В. М. Трегобчука: «Його наукові праці присвячені питанням аграрної економіки, зокрема ефективності землі і водокористування, соціально-економічним аспектам земельної реформи, а також економіки природокористування та охорони навколишнього середовища, управління ресурсно-екологічною безпекою»²⁰.

З нагоди 60-ти річчя від дня народження В. М. Трегобчука були опубліковані статті в провідних українських виданнях: «Вісник аграрної науки»²¹, «Економіка АПК»²². В них були висвітлені наукові заслуги та здобутки вченого. Зазначалось, що академік НААН В. М. Трегобчук є відомим українським ученим в галузі аграрної економіки, природокористування та охорони довкілля, заступником академіка-секретаря Відділення аграрної економіки НААН, членом бюро Наукової ради НАН України з проблем навколишнього середовища і розвитку. Крім того В. М. Трегобчук був членом президії науково-технічної ради Держкомзему України та науково-методичної ради Мінбезпеки України, заступником голови спеціалізованої ради інституту економіки НАН України та членом інших спеціалізованих рад по захисту дисертацій, ряду міжнародних наукових громадських організацій: міжнародної економічної асоціації, міжнародної експертної групи економістів-екологів за програмою ООН «Охорона басейну Чорного моря». У 1992 році В. М. Трегобчука було обрано дійсним членом Української екологічної академії наук, а у 1997 році – Нью-Йоркської Академії наук (США).

В. М. Трегобчук пройшов шлях від аспіранта до академіка, мав хист до дослідницької роботи, творчу енергію та ініціативу, свій стиль роботи. Йому були притаманні прекрасні якості – відчуття нового, безмежно віддане ставлення до науки. Багатоплановість та широта наукових досліджень завжди були притаманні В. М. Трегобчуку.

Наукові праці вченого, в яких відображено внесок у розвиток різних напрямів сучасної економіки, методики та практично-методичні рекомендації, відомі широкому колу економістів-екологів, фахівцям агропромислового виробництва, водного господарства, викладачам та студентам вищих навчальних закладів.

В результаті проведених досліджень були опубліковані монографії та статті В. М. Трегобчука, особливістю яких є те, що вони містять нові ідеї та погляди, чітко визначають коло найважливіших нерозв'язаних проблем і питань. Запропоновані ним нові напрями досліджень інтенсивно розвиваються в багатьох наукових центрах ближнього та далекого зарубіжжя.

Науковий спадок В. М. Трегобчука широко показано у бібліографічному покажчику «Трегобчук Валентин Михайлович»²³, виданому Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НААН України у серії «Академіки УААН». В книзі висвітлено основні етапи життя та наукової діяльності вченого, вміщено бібліографію наукових публікацій за 1966–2002 роки.

У вступній статті академіків І. І. Лукінова і М. В. Зубця «Дослідник еколого-економічних проблем» широко і ґрунтовно оцінений внесок В. М. Трегобчука в розроблення еколого-економічних основ раціонального природокористування. Автори зазначали: «Серед визначних українських учених в галузі природокористування, дослідників економіко-екологічних сучасності чільне місце посідає док. екон. наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України Валентин Михайлович Трегобчук. Він започаткував новий напрям в економічній науці, насамперед в агроекономічній, – економіко-екологічних досліджень. З його іменем пов'язана наукова розробка багатьох теоретико-методологічних і прикладних аспектів взаємодії економіки та екології, людини і навколишнього середовища, зокрема при веденні сільськогосподарської діяльності... Коло його наукових інтересів і пошуків має стабільну тенденцію до розширення, а теоретичний та аналітичний рівні його досліджень – до поглиблення».

Смерть В. М. Трегобчука (18 липня 2006 р.) була сприйнята науковою спільнотою як тяжка втрата. У журналі «Економіка України» зі статтею-некрологом «Пам'яті академіка В. М. Трегобчука»²⁴ виступив академік НААН України Б. Й. Пасхавер, який високо оцінив діяльність ученого, назвав його великим ученим, видатним спеціалістом у галузі економіки сільського господарства і навколишнього середовища. В статті не лише наведено основні напрями творчих досліджень і наукових пошуків Валентина Михайловича, а й глибока повага до нього як особистості.

Талант ученого і душевна благородність принесли В. М. Трегобчуку заслужене визнання всіх причетних до його життя та діяльності.

В журналі «Економіст» за грудень 2010 р. вийшла стаття академіків Б. Й. Пасхавера, В. В. Юрчишина, професора Д. Ф. Крисанова, док. екон. наук О. Л. Попової «Трегобчук Валентин Михайлович – видатний дослідник економіко-екологічних проблем». В ній висвітлено основні напрями наукових досліджень і пошуків вченого. Також було відзначено, що В. М. Трегобчуку належить пріоритет у формуванні наукових засад сучасної екологічної, в тому числі і агроекологічної, політики та еколого-економічної концепції переведення національного АПК на модель сталого функціонування в умовах здійснення ринкових трансформацій²⁵.

Вещевказане дає право зробити висновки, що окремі аспекти життєвого й творчого шляху В. М. Трегобчука вже знайшли своє висвітлення у вітчизняній історіографії. У той же час існує необхідність ґрунтовного вивчення життя і наукової діяльності визначного українського ученого в галузі аграрної економіки та економіки природокористування, дослідника еколого-економічних проблем сучасності, всебічного висвітлення всієї сукупності його творчого доробку.

¹ Трегобчук В. М. Економічна ефективність іригації та шляхи її підвищення (на прикладі зрошувальних систем УРСР): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1967. – С. 14.

² Здоровець І. Економічна ефективність іригації та шляхи її підвищення (на прикладі зрошувальних систем УРСР // Архів інституту архівознавства. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 1050.

³ Трегобчук В. Ефективність капітальних вкладень у зрошення земель на Україні. – К., 1972. – 160 с.

⁴ Григораш М., Івашкевич Ю., Руденко Л. Ефективність капіталовкладень у зрошення земель // Економіка Радянської України. – 1973. – № 3. – С. 88–89.

⁵ Перехрест С., Іванух Р. Ефективність капіталовкладень у зрошення земель в Україні // Вісник Академії наук Української РСР. – 1973. – № 6. – С. 106–107.

⁶ Петров В., Михасюк І. Проблеми ефективності використання земельних і водних ресурсів Української РСР // Економіка Радянської України. – 1976. – № 2. – С. 87–89.

⁷ Маракулін П., Лебединський Ю. та ін. Актуальні проблеми використання земельних і водних ресурсів // Економіка Радянської України. – 1978. – № 12. – С. 86–88.

⁸ Залевський Л. Комплексний розгляд питань науково-технічного прогресу в сільському господарстві // Економіка Радянської України. – 1986. – № 8. – С. 82–83.

⁹ Колесник Г., Жмілько В. Науково-технічний прогрес і ефективність функціонування АПК // Вісник сільськогосподарської науки. – 1986. – № 9. – С. 83–84.

¹⁰ Дмитренко В. Інтенсифікація сільського господарства та охорона природи // Економіка Радянської України. – 1990. – № 1. – С. 94–95.

- ¹¹ Українська академія аграрних наук. 1991–1995. / Созінов О. О., Бусол В. О., Зубець М. В. та ін. – К., 1996. – 264 с.
- ¹² Від Президії НАН України // Вісник Національної академії наук. – 1997. – № 5–6. – С. 75.
- ¹³ Лукінов І. Про підсумки наукової діяльності установ Відділення економіки НАН України в 1997 р. і першочергові заходи щодо підвищення ефективності досліджень у 1998 // Економіка України. – 1998. – № 6. – С. 5, 8.
- ¹⁴ Лукінов І. Відділення економіки Національної академії наук України в роки реформи: підсумки і завдання // Економіка України. – 1998. – № 11. – С. 11–16.
- ¹⁵ Крисанов Д. Регіональна політика: проблеми та механізми здійснення // Економіка України. – 1998. – № 11. – С. 94–95.
- ¹⁶ Хто є хто в Україні. 1997. – К., 1997. – С. 521.
- ¹⁷ Хто є хто в Українських суспільних науках: Економіка. Політологія. Соціологія. Право. – К., 1998. – С. 368–369.
- ¹⁸ Імена в Україні. Біографічний щорічник. 1999. – К., 1999. – С. 434–435.
- ¹⁹ Вчені економісти-аграрники: Серія «Українські вчені-аграрії XX століття». Кн.5, част. 2. – К., 2001. – С. 362–366.
- ²⁰ Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого і погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. – К., 2001. – Т. 1. Економіка переходу диктатури влади. – С. 52; Т. 3. Формування наукової ринкової школи економістів-аграрників. – С. 118–119, 125, 308, 311.
- ²¹ Вітаємо ювіляра // Вісник аграрної науки. – 1997. – № 8. – С. 84.
- ²² Вітаємо ювіляра // Економіка АПК. – 1997. – № 8. – С. 80.
- ²³ Трегобчук Валентин Михайлович: Бібліографічний покажчик наук. праць за 1966–2002 роки. – К., 2002. – 142 с.
- ²⁴ Пасхавер Б. Пам'яті академіка В. М. Трегобчука // Економіка України. – 2006. – №9. – С. 86.
- ²⁵ Пасхавер Б. Й., Юрчишин В. В., Крисанов Д. Ф. Трегобчук Валентин Михайлович – видатний дослідник економіко-екологічних проблем // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 22.

В статье представлен комплексный анализ научных работ, которые прямо или косвенно касаются жизни и деятельности академика Национальной академии аграрных наук Украины В. М. Трегобчука. Отдельные аспекты его жизненного и творческого пути уже нашли отражение в отечественной историографии, но научно-исследовательская и организационная работа ученого еще не получила должного и достаточного освещения в научной литературе. Рассмотрены вопросы необходимости тщательного изучения научного наследия В. М. Трегобчука, всестороннего освещения всей совокупности его творчества.

Ключевые слова: В. М. Трегобчук, историография, анализ научных работ, научное наследие, исследования.

This paper deals with analysis of scientific papers that are directly or indirectly related to the Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine V. M. Tregobchuk. Certain aspects of his life and career have been already investigated in the national historiography, but the research and organizational work of the scientist were not studied in the scientific literature yet. Author insists on the necessity of comprehensive study of V. M. Tregobchuk's scientific heritage.

Keywords: V. M. Tregobchuk, historiography, analysis of scientific papers, scientific heritage, investigation.

НАШІ АВТОРИ

Бурда Владислав – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Герасько Марина – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Годунова Лариса – аспірантка кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Грицюк Оксана – студентка третього курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дем'яненко Андрій – аспірант кафедри загальної історії, правознавства й методики навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Долженко Юрій – аспірант відділу біоархеології Інституту Археології НАН України.

Дороніна Наталія – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Житков Олександр – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іванчишен Віталій – аспірант відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Ігнатенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казакевич Геннадій – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковтун Ігор – здобувач Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Котлярова Катерина – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крижевський Антон – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглов Борис – студент третього курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Машкевич Стефан – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України.

Овчаренко Людмила – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Папенко Євген – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пасічник Наталя – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Попова Оксана – аспірантка Національної сільськогосподарської бібліотеки НААН України, Київ.

Потапов Олексій – старший викладач кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Прядко Олександр – аспірант відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту Археології НАН України.

Ріжняк Ренат – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики, декан фізико-математичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Тарапон Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Товкун Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Худайбердієва Оксана – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цигульський Сергій – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Шульга Яна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 44

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

*На першій сторінці обкладинки німецький лубок XV ст. Ксилографія.
«Стережись кішок, які спереду лижуть, а ззаду дряпають».*

Підписано до друку 28.11.2014. Формат 60х86/8.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 14.
Тираж 300.